

La vil·la romana dels Hospitals

El Morell, Tarragona

Un assentament de la via De Italia in Hispanias

Edició científica

Josep M. Macias Solé

Joan J. Menchon Bes

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

HIC^{ET}NVNC

1



Projecte en col·laboració:



Amb el patrocini de:



Amb la col·laboració de:



ISBN 8-493469-86-6



9 788493 469863

La villa romana dels Hospitals (el Morell, Tarragona)

Un assentament de la via *De Italia in Hispanias*

Josep M. Macias i Joan J. Menchon
Editors científics

HI · ET · NVNC
— 1 —

Universitat Rovira i Virgili
Institut Català d'Arqueologia clàssica
Repsol YPF

Tarragona, 2007

BIBLIOTECA DE CATALUNYA - DADES CIP

La Vil·la romana dels Hospitals (el Morell, Tarragona) : un assentament de la via De Italia in Hispanias. – (Hic et nunc ; 1)

Text en català, conclusions en anglès i castellà. – Bibliografia

ISBN 978-84-934698-6-3

I. Macias Solé, Josep Maria, ed. II. Menchon i Bes, Joan Josep, ed. III. Universitat Rovira i Virgili IV. Institut Català d'Arqueologia Clàssica V. Repsol YPF (Firma) VI. Col·lecció: Hic et nunc ; 1

1. Excavacions arqueològiques – Morell 2. Romans – Morell 3. Hospitals (Morell : Jaciment arqueològic) 4. Morell – Arqueologia romana
904(467.1 Ta Morell)

Edició científica

Josep M. Macias Solé i Joan J. Menchon Bes, Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Projecte d'investigació

de la Universitat Rovira i Virgili i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, inclòs en la seva línia de recerca «Arqueologia del paisatge, poblament i territori», amb el cofinançament de Repsol YPF i la col·laboració de Codex – Arqueologia i Patrimoni

© de l'edició

Universitat Rovira i Virgili, Institut Català d'Arqueologia Clàssica i Repsol YPF

© dels textos

- Domènec Campillo, Laboratori de Paleopatologia i Paleoantropologia, Museu d'Arqueologia de Catalunya (LPP-MAC)
- M. Milagros Cuesta Fernández, LPP-MAC
- Laura Devenat López, LPP-MAC
- Montserrat García Noguera, Codex – Arqueologia i Patrimoni
- Miguel Ángel González Pérez, Grup de Recerca d'Arqueologia Clàssica, Protohistòrica i Egípcia, Universitat de Barcelona (UB)
- Josep M. Macias Solé, ICAC
- Joan J. Menchon Bes, Museu d'Història de Tarragona
- Joan S. Mestres i Torres, Laboratori de Datació per Radiocarboni, UB
- Rosario Navarro Sáez, UB
- Josep M. Palet Martínez, ICAC
- Jordi Principal, investigador del programa Ramón y Cajal, MAC

Excavació i documentació arqueològica

Codex – Arqueologia i Patrimoni

- *Excavació arqueològica*: Montserrat García i Joan J. Menchon, amb la col·laboració de J. M. Macias i J. M. Puche Fontanilles
- *Dibuix arqueològic*: Rosa Palau, Francisco G. Palma Jiménez, Josep M. Puche, José A. Valero Esteban i José Valero García
- *Restaunació i extracció de restes mobles*: Mercedes Bruned Gil i Anna M. Miralles Cabré (GAM)

Figures i plànols

Codex – Arqueologia i Patrimoni i ICAC, llevat que s'indiqui el contrari

- **Digitalització dels plànols**: Ubaldo Fernández Padilla, Digivisión
- **Dibuix ceràmic**: S. Alcaide, M. A. González, J. M. Macias, J. Principal i M. Valldepérez

Coordinació

Publicacions de l'ICAC

Assessorament lingüístic

Roser Calvet Riera

Traducció

Paul Turner (anglès), Núria Artigas i Cisco Figueroba (castellà)

Disseny de la col·lecció

Formats

Fotocomposició

Víctor Igual, s.l.

Impressió

Grafos, s.a.

Dipòsit legal

T-1.096-2007

ISBN

978-84-934698-6-3

Són rigorosament prohibides, sense l'autorització escrita dels titulars del copyright, la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment i suport, incloent-hi la reprografia i el tractament informàtic, la distribució d'exemplars mitjançant lloguer o préstec comercial, la inclusió total o parcial en bases de dades i la consulta a través de xarxa telemàtica o d'Internet. Les infraccions d'aquests drets estan sotmeses a les sancions establertes per les lleis.

Pròleg

Sembla que els enginyers que varen dissenyar les actuals plantes de Repsol YPF al Morell —fa ja més de trenta anys— no van ser gens originals pel que fa a escollir el seu emplaçament: van triar un lloc vora el riu Francolí que, molts anys abans, en època romana, ja havia estat ocupat i controlat pels romans. Van ser, precisament, unes obres d'ampliació d'aquestes plantes les que van propiciar la troballa d'un jaciment romà —anomenat «dels Hospitals»— desconegut fins a aquells moments.

Els autors del treball, en les primeres pàgines de la seva feina, s'esforcen a donar les gràcies a Repsol YPF per la seva col·laboració en la publicació d'aquest estudi i destaquen l'actitud i el compromís de la nostra empresa, no només, diuen, pel que fa a la predisposició favorable amb relació a la documentació arqueològica del jaciment, sinó també pel fet que haguem incorporat els estudis de delimitació arqueològica —previs als inicis de qualsevol projecte d'obra— en els protocols d'actuació tècnica.

Agraïxo molt aquest reconeixement, però l'única cosa que ha fet Repsol YPF és ser coherent amb una de les seves «aficions»: el patrimoni romà.

En ocasió de la presentació i difusió pública de la candidatura de Tarragona a ser declarada Capital Europea de la Cultura l'any 2016, Repsol YPF ha publicat a diversos mitjans un anunci amb una imatge de l'amfiteatre romà i un text que diu: «Quan tens tants anys d'història, l'has d'explicar». I com que nosaltres no sabem explicar la història, el que fem és col·laborar amb aquells que sí que ho saben fer, aportant —des de ja fa temps— el nostre gra de sorra en aquest esforç col·lectiu, en identificar el patrimoni romà com una de les prioritats i referències de la nostra política de responsabilitat social.

El conveni de col·laboració signat al seu dia amb la Universitat Rovira i Virgili i l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica, precisament per col·laborar en l'edició d'aquest treball, no és el primer d'aquestes característiques, sinó que s'afegeix als que ja es van signar l'any 1990 amb la Generalitat de Catalunya i l'Ajuntament de Tarragona per finançar les obres de recuperació de la capçalera del circ romà.

La recuperació i consolidació del mausoleu romà de Centelles, a Constantí, també és una mostra d'aquest lligam de Repsol YPF i el patrimoni arqueològic del Camp de Tarragona. La Comissió Mixta creada també l'any 1990 és probablement una de les primeres iniciatives d'aquest gènere a les nostres comarques i, de ben segur, la primera duta a terme per una empresa química, seguint un dels compromisos del Pacte de Progrés (1991), com és el d'establir canals de comunicació amb la societat on treballem i desenvolupem les nostres activitats.

Altres exemples de col·laboració els podem trobar en el conveni signat l'any 2004 amb l'Ajuntament de Tarragona, aquesta vegada per finançar part dels treballs de rehabilitació i consolidació de l'aqüeducte romà del pont del Diable, un dels tretze monuments declarats per la Unesco Patrimoni Mundial.

Les col·laboracions —puntuals, però sostingudes— que es realitzen amb el Museu Nacional Arqueològic de Tarragona per a activitats de divulgació relacionades amb el món romà, la col·laboració amb la Generalitat de Catalunya a partir del patrocini de material escolar vinculat també amb el patrimoni romà o la participació en projectes editorials per a la publicació de llibres sobre la història de Tàrraco, són un exemple clar de la vinculació de Repsol YPF amb el patrimoni romà i de la seva voluntat de col·laborar en la recuperació de la història local, com a expressió del compromís de recolzament a les comunitats on portem a terme la nostra activitat.

Com a lector no expert en qüestions arqueològiques, voldria felicitar els autors del treball no només per la seva tasca —que em sembla exhaustiva i rigorosa— sinó, sobretot, per la pedagogia amb què han explicat les diferents qüestions que tracten. No és gens fàcil saber explicar la ciència —en aquest cas, l'arqueologia— de manera planera, però encara ho és menys fer-ho i aconseguir-ho. Enhorabona, i moltes gràcies per haver convidat Repsol YPF a participar en aquesta tasca.

ANDREU PUÑET
Director delegat
Repsol YPF

Presentació

Amb *Hic nunc* comença Ciceró el paràgraf 62 de la segona acció contra Verres (Ver. 2,62) i així volem iniciar des de l'ICAC una nova sèrie de monografies, amb un logotip inspirat en els textos epigràfics.

Hic et nunc, aquí i ara, és el nostre propòsit: anar publicant puntualment estudis que se centrin en treballs de recerca recent sobre temes més acotats i en especial per difondre els resultats de les excavacions arqueològiques preventives o d'urgència que tot sovint, malauradament, romanen en gran part inèdites i sense resultats tangibles per a la comunitat científica o ciutadana.

Amb la primera col·lecció de l'ICAC, «Documenta», l'Institut va prendre el compromís d'anar editant amb regularitat volums contundents i d'ampli abast. Amb «Hic et nunc», amb el mateix índex de rigor, manifestem la voluntat de tirar endavant una sèrie que difongui la documentació arqueològica, en el més ampli sentit del terme, ja que l'entendem emmarcada dins el camp de les ciències de l'antiguitat i també amb el vessant tecnològic que ha obert l'arqueometria.

La publicació d'aquests aspectes més concrets la considerem com a base imprescindible per a l'elaboració de síntesis més globalitzadores. En aquesta línia, i només en aquesta línia, podríem considerar «Hic et nunc» com la sèrie *minor* de les publicacions de l'ICAC.

I per encetar aquest nou projecte, hem escollit aquest treball que fa conèixer les excavacions de la vil·la romana dels Hospitals (terme del Morell), amb participació a l'actual estudi de l'equip que, aleshores pertanyent a l'empresa Codex-Arqueologia i Patrimoni, va dur terme la recerca arqueològica l'any 1995, sota la direcció tècnica de M. García Noguera i J. J. Menchon Bes, i amb la participació de J. M. Macias Solé.

Es tracta d'una investigació que cal englobar dins la línia de recerca «Arqueologia del paisatge, poblament i territori», una de les preferències que desenvolupa l'ICAC, que té una especial incidència en el projecte «*ager Tarraconensis*» i en el Camp de Tarragona. Al mateix temps, s'està treballant en la creació d'una base de dades internacional, dins el projecte titulat «*Ad villam*». Tot això permetrà conèixer l'evolució

ció dels assentaments en època romana i la configuració del paisatge rural antic que ha condicionat el nostre actual.

Però tot això no és possible sense les persones i les institucions. D'una banda, els investigadors, que dediquen els seus esforços per tal d'esbrinar aquest passat proper, de vegades molt més immediat del que suposem, que és el món romà; a més, aquests mateixos investigadors tenen cura de publicar, difondre i retornar a la societat actual aquells coneixements que s'han anat adquirint.

I les institucions. Aquest cas de la vil·la dels Hospitals és un bon exemple dels fruits positius que es poden assolir gràcies a la col·laboració entre les empreses públiques i privades.

Vegem com va anar la història. L'any 1995, amb motiu de les obres d'una nova planta de l'empresa Repsol YPF, es descobriren les restes de la vil·la romana objecte del present estudi. D'acord amb la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya, Repsol YPF va assumir la realització dels treballs arqueològics pertinents i ara assumeix també la responsabilitat de publicar-ne els resultats.

Tot el procés ha tingut cabuda en un conveni de col·laboració signat entre la URV, l'ICAC i Repsol YPF. La URV, sempre al costat de l'arqueologia clàssica i de l'ICAC puix que forma part a més d'un consorci públic amb la Generalitat de Catalunya. I també, des de la iniciativa privada, Repsol YPF, que en tot moment ha demostrat una sensibilitat vers les restes que tenia en els seus terrenys, i ha posat tots els mitjans i l'interès per tal que s'investiguessin i es donessin a conèixer. Aquesta implicació és per a nosaltres un motiu d'enorme agraïment i volem manifestar aquí i ara la satisfacció que ens produeix, tant a nivell personal com institucional, veure materialitzats els resultats que contribueixen humanament i científicament a enriquir el patrimoni de la nostra societat.

Que d'aquesta manera puguem continuar durant molt de temps!

ISABEL RODÀ DE LLANZA
Directora de l'ICAC

Sumari

1. Introducció	9
2. Entorn físic i història de la recerca	11
3. Presentació de l'obra	17
4. Documentació estratigràfica	
4.1. Àrea 1000	19
4.2. Àrea 2000	69
4.3. Àrea 3000	69
5. Periodització i anàlisi funcional	
5.1. Fase 1	72
5.2. Fase 2	72
5.3. Fase 3	72
5.4. Fase 4	73
5.5. Fase 5	74
5.6. Fase 6	74
5.7. Fase 7	76
5.8. Fase 8	79
5.9. Fase 9	79
5.10. Fase 10	81
5.11. Fase 11	82
5.12. Fase 12	84
5.13. Fase 13	84
5.14. Fase 14	86
5.15. Fase 15	88
6. Les restes materials	
6.1. Elements decoratius	91
6.2. Estudi osteològic de les restes funeràries	98
6.3. Datació per radiocarboni de les restes funeràries	101
6.4. Tècnica constructiva	104
6.5. La ceràmica	120
7. L'entorn territorial	
7.1. Introducció	143
7.2. El context territorial del jaciment del Morell: les centuriacions de l' <i>ager Tarraconensis</i>	143
7.3. El jaciment romà del Morell i la seva relació amb la trama <i>Tarraco</i> III.	145
7.4. La <i>villa</i> dels Hospitals, la via <i>De Italia in Hispanias</i> i els programes d'organització territorial.	147
8. Valoracions finals: el context històric i l'ocupació de l'<i>ager Tarraconensis</i>	
8.1. L'assentament rural (fases 1-6)	154
8.2. Una <i>villa</i> romana del s. III?	156
8.3. Les transformacions i el seu abandó	160
9. Bibliografia	163
The Roman Villa of Els Hospitals (el Morell, Tarragona). A settlement on the via <i>De Italia in Hispanias</i>	177
La villa romana de Els Hospitals (el Morell, Tarragona). Un asentamiento de la vía <i>De Italia in Hispanias</i> .	191

Introducció

Josep M. Macias / Joan J. Menchon

A finals de l'any 1995, l'excavació dels fonaments d'una nova planta d'elaboració de productes plàstics —polipropilè— pertanyent a l'empresa Repsol Química SA, va propiciar la localització fortuïta d'un nou assentament d'època romana pertanyent a l'antic *territorium* de la ciutat de *Tarraco*. En identificar-se la presència del jaciment arqueològic, fins aleshores inèdit, i un cop efectuada la corresponent inspecció del Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya, Repsol i la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat van considerar necessari aturar les obres i realitzar la preceptiva actuació d'excavació i documentació arqueològica, a fi i efecte de determinar el tarannà i la importància de les possibles restes històriques conservades en el subsòl de l'àrea afectada pel nou projecte industrial. Repsol assumí íntegrament el cost dels treballs de documentació arqueològica i n'encarregà l'excavació a l'empresa Codex - Arqueologia i Patrimoni.

L'actuació arqueològica va centrar-se, per una banda, en l'excavació sistemàtica i documentació de les restes incloses en l'àrea d'edificació de la nova planta industrial i, per l'altra, en el seguiment arqueològic de les obres que en aquells moments es realitzaven a la zona. Els treballs arqueològics es desenvoluparen entre els mesos de gener i abril del 1996, sota la direcció tècnica de Montserrat García Noguera i Joan J. Menchon Bes i la coordinació empresarial de Josep M. Macias Solé. Aquesta tasca permeté identificar i conèixer un assentament romà que es desenvolupà entre els segles II aC i V dC. Un cop finalitzada l'excavació arqueològica en extensió, la Direcció General del Patrimoni Cultural de la Generalitat de Catalunya decidí autoritzar el desmuntatge de les estructures afectades pel projecte d'obra, per tal de permetre l'edificació del nou complex industrial. Aquesta tasca també fou executada per l'empresa Codex a fi de poder obtenir el màxim nombre de dades arqueològiques en aquest procés definitiu.

El context actual ha fet creure als responsables de la intervenció arqueològica que es donaven les circumstàncies adequades per impulsar un estudi aprofundit de la part coneguda d'aquest jaciment arqueològic, ja que el treball desenvolupat durant la redacció de la memòria administrativa d'intervenció arqueològica no havia tingut, per

circumstàncies òbvies, un tractament científic intensiu. Un cop obtinguda la col·laboració de l'empresa Codex, que ha facilitat per a l'estudi tots els arxius relatius a aquest jaciment, es presentà una proposta a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), el qual, considerant la vàlua del jaciment i la seva utilitat en el desenvolupament programàtic de la línia de recerca «Arqueologia del paisatge, poblament i territori», considerà positiva la realització d'un projecte de recerca monogràfic sobre aquesta actuació arqueològica d'urgència. Posteriorment, l'ICAC va presentar a l'empresa Repsol YPF una proposta de col·laboració per a la materialització del projecte d'estudi i, immediatament, en va obtenir una resposta favorable que va conduir a la signatura d'un conveni entre la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona, l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i l'empresa Repsol YPF, amb data 11 de juny de 2004.

Des d'aquí volem reconèixer l'actitud i el compromís de l'empresa Repsol YPF, no només pel que fa a la predisposició favorable amb relació a la documentació arqueològica del jaciment i a la col·laboració en aquest projecte d'investigació, sinó també pel fet que, a partir dels esdeveniments que ocasionaren la descoberta del jaciment, els nous protocols d'actuació de l'empresa han inclòs les delimitacions arqueològiques com una fase prèvia a la implantació de nous complexos industrials. Aquest llibre representa la finalització d'un procés que s'inicià amb la descoberta fortuïta del jaciment, i reflecteix la voluntat de l'ICAC de donar resposta a les necessitats científiques que es deriven de les nombroses excavacions arqueològiques preventives, però sempre desenvolupades amb extrema urgència, que es realitzen preceptivament al nostre país. D'aquesta forma, la inversió econòmica desenvolupada durant la documentació del jaciment, fruit del marc legal vigent, se socialitza i optimitza a partir de la difusió científica i ciutadana que aquesta monografia representa.

Els treballs arqueològics no assoliren la totalitat del jaciment, sinó que es van centrar a la zona afectada per les fonamentacions de les obres de la indústria. Malgrat això, el volum de les dades obtingudes, així com la responsabilitat que ens hem imposat els que duguérem a terme l'excavació arqueològica, justifiquen de ple l'execució i difu-

sió d'aquesta recerca. No només s'hi exposen les conclusions extretes a partir de l'estudi monogràfic del jaciment, sinó que s'efectua una primera valoració històrica dels processos d'ocupació i explotació en època romana d'una part del Camp de Tarragona. Aquest és un dels aspectes en què incidiran futures actuacions d'investigació de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

No volem tancar aquesta introducció sense agrair la col·laboració i interès que per la nostra feina han tingut diferents persones i institucions. En primer lloc, a l'empresa Repsol YPF per les facilitats que ens han ofert tant en el procés d'excavació arqueològica com en la redacció de la memòria científica, i ara amb la investigació científica i la seva publicació, dues actuacions esmentades en el conveni signat el 2004. Hem de fer especial menció dels senyors Valentín Martínez Chocano, cap de relacions externes de l'empresa Repsol Química, Luis Hernández Blanco, cap d'enginyeria de l'empresa Repsol YPF, i Josep Bertran Gimferrer, cap de relacions externes de Repsol YPF. No oblidem tampoc la col·laboració del personal tècnic i dels mitjans auxiliars, tant humans com materials, que ens va facilitar la propietat per via de l'empresa adjudicatària i l'empresa enginyera encarregada de la direcció d'obra.

Per altra banda, hem de donar les gràcies, ja en l'àmbit arqueològic, als diversos participants en l'excavació i els processos posteriors d'elaboració de memòria i estudi científic. En primer lloc, a l'empresa Codex - Arqueologia i Patrimoni, com a contracta encarregada de l'execució dels treballs arqueològics. Hem de fer menció del nodrit nombre d'auxiliars d'excavació que van participar en l'execució dels treballs de camp i les tasques posteriors de neteja, inventari i classificació de materials. Per altra banda, agraïm l'interès i professionalitat dels tècnics que van estar implicats tant en el treball de camp com en l'elaboració de la memòria i estudi científic: Montserrat García, Josep Maria Puche i Rosa Palau, juntament amb Francisco G. Palma Jiménez, José Valero García i José A. Valero Esteban; les restauradores Mercedes Bruned Gil i Anna M. Miralles Cabré, i els col·laboradors que han signat els diferents capítols d'aquesta monografia: Domènec Campillo, M. Milagros Cuesta, Laura Devenat, Montserrat García, Miguel A. González, Joan S. Mestres, Rosario Navarro, Josep M. Palet i Jordi Principal. Hem de fer esment finalment de la col·laboració i els comentaris del tot profitosos que hem rebut de companys durant el procés d'estudi: Loïc Buffat, Ada Cortès i Immaculada Teixell.

Entorn físic i història de la recerca

Josep M. Macias / Joan J. Menchon

El jaciment romà dels Hospitals se situa a l'actual terme municipal del Morell (Tarragonès), a la partida del mateix nom, i en una posició força cèntrica amb relació a l'antic *territorium* de *Tarraco*.¹ El jaciment es troba a uns 1.400 metres de la localitat del Morell i a la riba dreta del riu Francolí, a uns 600 metres de distància del seu curs i sobre un lleuger altiplà que sobresurt uns 20 metres per sobre de l'actual llit del riu. Amb relació a Tàrraco, la distància és d'uns 9 quilòmetres i la comunicació entre ciutat i assentament s'efectuava a través de la via de *Tarraco-Ilerda*, el traçat de la qual és seguit posteriorment per l'anomenat camí de Montblanc. Respecte a aquesta via romana, el jaciment dels Hospitals es troba, aproximadament, a uns 250 metres de distància. A prop d'aquí, i com a referent d'una reforma d'aquesta via, es recuperà un miliari datat entre els anys 253 i 256, durant l'Imperi de Valerià i Galiè (Montón 1976-77, Lostal 1992, núm. 124). Es tracta d'un miliari conservat parcialment i dipositat al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona (núm. inv. 37.246). Fou ingressat l'any 1976 com a donatiu procedent de l'empresa Paular del Morell, que actualment forma part del complex de Repsol YPF.

Des del punt de vista geològic, els terrenys on s'installà

aquest assentament humà formen part de la conca del riu Francolí, composta bàsicament per argiles i dipòsits sedimentaris del quaternari procedents principalment dels alluvions del mateix riu. Les característiques d'aquest indret han estat propícies per a l'explotació agrícola. Així, el terme actual del Morell, fonamentalment desenvolupat sobre aquestes terrasses fluvials, compta amb un relleu planer fàcilment explotable des del punt de vista agrícola, amb sòls de fertilitat alta i mitjana, i també hi destaquen els recursos hídrics subterranis. A més de les aportacions de la conca hidrogràfica del riu Francolí, més un afluent seu —el riu de la Glorieta— i la riera de la Selva (López Bonillo 1985).

El terme municipal del Morell pertany al Camp de Tarragona, part essencial de l'antic *territorium* de *Tarraco*. L'extensió d'aquesta divisió administrativa no està del tot definida, però s'entén actualment que l'*ager Tarraconensis* és una àmplia zona geogràfica que inclou fonamentalment l'actual Camp de Tarragona —l'àrea més homogènia— juntament amb el Penedès. Aquestes comarques constitueixen una clara unitat des del punt de vista de la geografia física i també de la seva evolució històrica, ja que existeix una certa coincidència entre el *territorium* de

Figura 1. Localització del jaciment en el context de la Mediterrània occidental.



1. Les coordenades UTM del jaciment són 31T 351081 4562719 (referència Mapa Comarcal de Catalunya, escala 1:50.000, Tarragonès-36, Institut Cartogràfic de Catalunya).

Per la seva posició geogràfica, característiques edafològiques i recursos hidrològics, aquest territori fou intensament conreat. L'arribada dels Escipions el 218 aC a l'indret que d'immediat es convertiria en Tàrraco, inicià un ràpid procés de conquesta, aculturació i transformació de tots prou conegut. La formació urbana de Tàrraco fou un procés paral·lel i retroalimentat en relació amb l'ocupació i organització del seu territori circumdant, i l'assentament del Morell n'és una prova, ja que es tracta, tot i la seva excavació arqueològica parcial, del jaciment arqueològic amb una evolució històrica i arquitectònica més ben detallada de l'àrea central de l'*ager Tarraconensis*.

La troballa i estudi d'aquest jaciment omple un buit de la investigació científica referent a l'àrea central d'aquest territori, en clara relació amb la via *Tarraco-Ilerda* o, més ben dit, *De Italia in Hispanias*. Aquesta connexió ja és coneguda epigràficament des de la segona meitat del s. II aC i segueix clarament la vall del riu Francolí aprofitant, de ben segur, algun camí preromà (Ariño *et al.* 2004, 119 i seg.). Tot i que existeixen jaciments propers al que ens ocupa —com ara les vil·les de Paret Delgada, Mas dels Frares o del Cogoll—, en cap d'aquests s'han produït excavacions arqueològiques extensives amb una superfície documentada com el cas del Morell. Només podem esmentar, com a cas ben conegut, el de Centcelles. Malgrat tot, en aquest jaciment la investigació arqueològica fins ara s'ha centrat fonamentalment en el seu mausoleu i conjunt termal, i s'ha relegat a un segon terme la contextualització territorial de l'assentament i la seva evolució històrica.²

La investigació actual presenta deficiències quant als estudis territorials —morfologia i evolució històrica— de l'*ager Tarraconensis*. Una d'aquestes és el plantejament de l'existència de *vici, fora o conciliabula* en el territori de Tàrraco, és a dir, establiments semiurbans o semirurals com els que s'han definit darrerament a Granollers, Igualada o Sant Sadurní d'Anoia (cf. Rovira/Llecha 1991; Enrich *et al.* 2003; Dantí *et al.* 2004; Uscatescu 2004). Aquests potser expliquen l'existència de jaciments d'època romana en nusos de comunicacions (com és el cas del jaciment Pallarès del pantà de Sant Antoni de Camarassa, per exemple —Maluquer 1947—) que, en l'antiguitat tardana, podien ser l'explicació d'espais funeraris associables o no a esglésies rurals que es «recuperen» o, més ben dit, es mantenen fins a la conquesta feudal. Una altra mancança és la identificació de possibles *stationes* o *mutationes* entorn de les vies de comunicació.

És plausible pensar que el menor coneixement arqueològic de l'organització de l'*ager Tarraconensis* es deu en part a la pròpia importància de la mateixa Tàrraco, que ha concentrat la major part dels esforços investigadors. Aquesta realitat es fa palesa en figures com Mn. Serra Vilaró, que gaudia d'una àmplia experiència en l'estudi del territori de Solsona, però que en desplaçar-se a Tarragona la seva tasca se centrà fonamentalment en les excavacions de la Necròpolis Paleocristiana, el Fòrum de la Colònia i Santa Tecla la Vella. Amb tot es registra activitat científica en diferents assentaments de l'*ager*, com seria el cas de la vil·la del Vilarenc (Calafell), excavada parcialment a finals del segle XIX (Revilla 2000), la de Paret Delgada (la Selva del Camp), que és objecte de treballs arqueològics als anys 30 i 40 del segle XX amb l'objectiu de recuperar-ne els mosaics (Ollé/Vallverdú 2000), o Callípolis, els Munts i Centcelles, que foren objecte de treballs arqueològics als anys 50 per part de Sánchez Real (amb l'ajut de Serra Vilaró) i l'Institut Arqueològic Alemany. També hem de tenir en compte les notícies que el prehistoriador Salvador Vilaseca va anar recollint respecte a diferents jaciments d'època romana de les comarques tarragonines, tot i que la seva principal dedicació va ser el món de la prehistòria.

Per altra banda, entre els anys 50 i 70 del s. XX l'activitat de rescat, recerca i recuperació, tant del Museo Arqueológico Provincial com de diferents actuacions individuals o de grups d'aficionats, va permetre excavar, documentar o registrar un important conjunt de jaciments rurals d'època romana. Valguin com a exemples els de la vil·la del Moro a Torredembarra (Remolà 2003), el de la Llosa a Cambrils (García *et al.* 2001), els jaciments del terme de Constantí o el cas del conjunt de la Boella (Massó 1989, Papiol 2004). Si bé és cert també que el desenvolupament econòmic i industrial del Camp de Tarragona va malmetre nombrosos jaciments arqueològics de l'*ager Tarraconensis*, tal com ho demostren les troballes i afectacions dels jaciments, dels quals tenim notícies desiguals.

Sortosament, la posterior definició d'un marc legislatiu específic, juntament amb el traspàs de competències a la Generalitat catalana i la creació del Servei d'Arqueologia, propiciaren ben aviat la documentació i estudi de nombrosos jaciments. Així l'arqueologia d'intervenció, d'urgència o preventiva ha dut a la realització, de forma cada vegada més sistemàtica i establerta, d'estudis d'impacte, prospeccions i àdhuc excavacions arqueològiques en establiments rurals d'època antiga i l'antiguitat tardana.³ A més, han estat identificats nuclis funeraris aïllats⁴

2. Per a aquests jaciments podeu consultar Ollé/Vallverdú 2000 (Paret Delgada), Cortés *et al.* 1991 i LAUT 1993 (Mas dels Frares), Dupré/Julia 1984 (el Cogoll) i, per a Centcelles, Hauschild/Arbeiter 1993, Piñol 1993 i Remolà 1998.

3. En aquest context destaquem principalment la identificació de les vil·les romanes de la Barquera a Perafort (López Vilar 1993), de la Clota a Creixell (Vilaseca/Carilla 1998), de l'Esquirol (Ramon 1993), del Camí Vell de Salou i del Mas dels Canonges a Tarragona (Adserias *et al.* 2001), de l'Hort del Pelat a Riudoms (Arola/Bea 2002), del Mas de Gassol a Alcover (Canyelles *et al.* 1996), del Vilar a Valls (Adserias *et al.* 2003), del Mas d'en Gras a Vila-seca (Sánchez Campoy 1997), de Darró a Vilanova (López Mullor *et al.* 2002), de les Albardes al Vendrell (Morer *et al.* 1997) i, possiblement, la vil·la de sota el castell de Cubelles (López Mullor *et al.* 2004).

4. Els casos més coneguts són els produïts a l'ermita de la Mare de Déu del Camí de Cambrils (Muñoz 1991), al Mas del Barenys a Riudoms (Pallès/Romero 1993) i al Mas del Rofes de Reus (Massó 1993). Un estat de la qüestió es pot trobar a Macías *et al.* 1999.

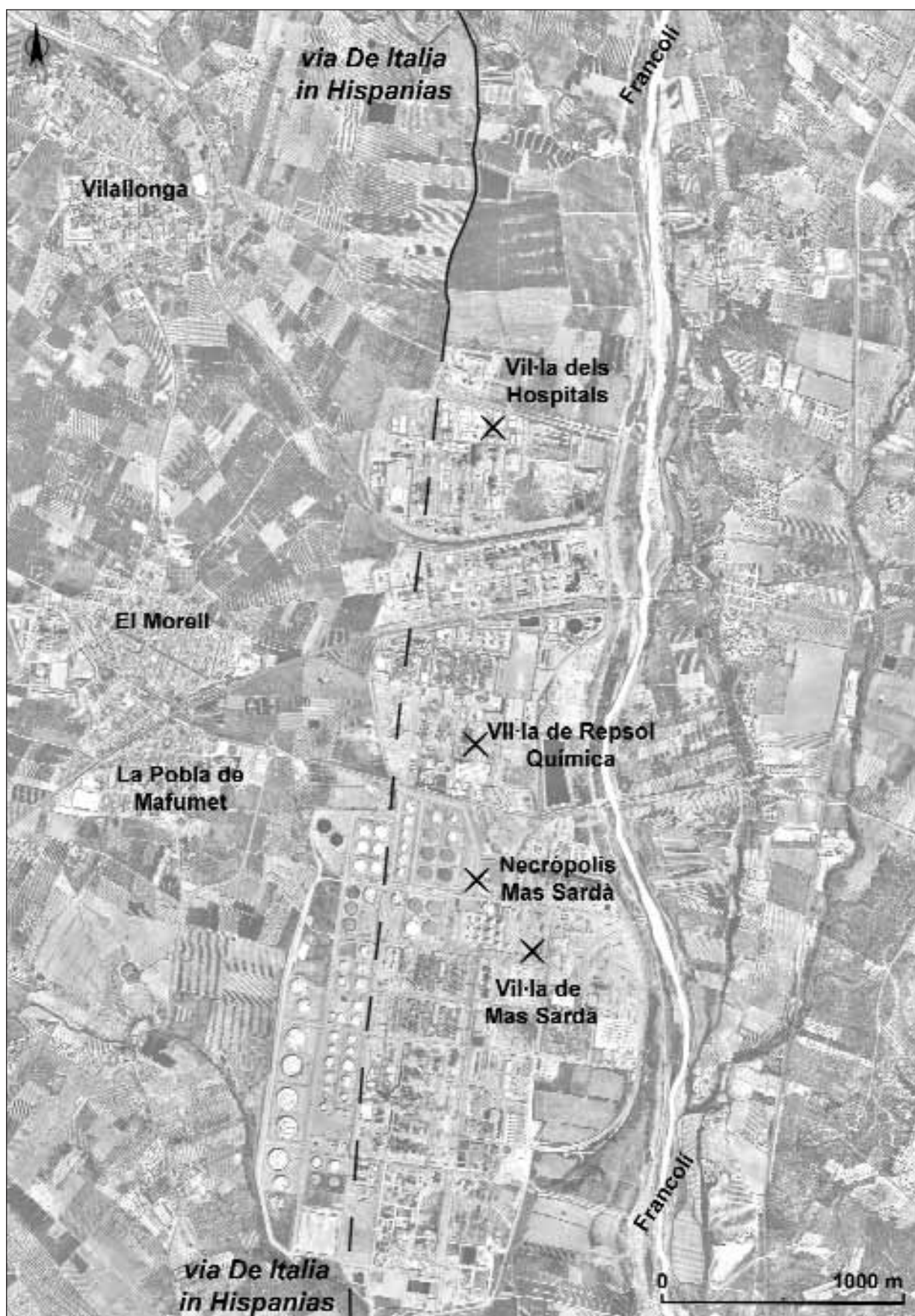


Figura 3. Fotografia aèria de l'entorn actual del jaciment. Extret d'ortofotomapa 1:5.000 de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

i evidències superficials que es poden associar amb altres vil·les o bé centres terrissaires,⁵ aquests darrers fonamentalment nuclis productors d'àmfores per a l'envàs i comercialització de vi (darreres aportacions a Jàrraga 1998 i Massó 1998). Una altra dinàmica de recerca la constitueix la compilació documental i historiogràfica centrada en àrees reduïdes com els termes municipals. En aquest sentit, el municipi del Morell no ha comptat, a diferència d'altres localitats, amb una revisió profunda.⁶

A més de nombroses excavacions, part del territori de Tàrraco ha estat objecte de prospeccions arqueològiques i d'estudis de morfologia territorial d'abast parcial. Els precedents més antics es remunten a finals del s. XIX i es desenvoluparen amb l'única voluntat de localitzar el mític assentament de Callípolis. Aquesta recerca, més romàntica que arqueològica, es perllongà fins a l'any 1950, en què s'efectuà una primera prospecció mitjançant fotografia aèria i que donà peu a la localització de la vil·la romana batejada amb el nom del càmping que aleshores hi havia instal·lat, i que al mateix temps havia agafat el nom de la ciutat esmentada per *Rufus Festus Auienus* (Sánchez Real 1990; Macias 2000b).

Estudis de morfologia territorial iniciats en la dècada dels 80 del s. XX per part d'un equip de la Universitat de Barcelona han determinat, en una zona del *territorium* que inclou l'actual terme del Morell, l'existència d'una organització cadastral agrícola romana, definida a partir d'una centuriació que segueix un mòdul de 20 per 15 *actus*, amb una orientació de 32° E, pràcticament la mateixa que la de les estructures residencials intramurs de Tàrraco que avui dia situem entorn els 31° E (cf. Macias 2000a; Palet 2004). En un altre front, les prospeccions arqueològiques dirigides per Simon Keay i Martin Millet han estat de summa utilitat per elaborar una aproximació a l'ocupació territorial del Camp de Tarragona, si bé l'absència de treballs d'excavació arqueològica constitueixen, juntament amb la representativitat de la mostra prospectada —*transect*—, elements de calibració a tenir en compte (Keay *et al.* 1995). Així, per exemple, en els *transects* 2b i 2c es prospectaren algunes parcel·les agrícoles de l'extrem septentrional del terme del Morell i s'hi localitzaren troballes materials, però no s'hi constataren jaciments arqueològics.

De forma paral·lela a la recerca científica s'ha elaborat l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya (IPAC), desglossat per comarques i amb la voluntat de conèixer la realitat patrimonial del país i disposar d'una base de dades amb vista a la planificació i gestió de la política territorial.⁷ Aquesta tasca permet conèixer els jaciments —possibles vil·les romanes— més propers al de la partida dels Hospitals i que s'emplanten en el veí terme municipal de la Pobla de Mafumet. Ens referim a l'anomenada vil·la de Repsol Química que consta a l'Inventari del Patrimoni Arqueològic de la Generalitat de Catalunya. Aquesta es coneix vagament i respon a una notícia facilitada pel Sr. Eustaqui Vallès, possiblement excavada parcialment⁸ per J. J. Menchon i Imma Teixell (Menchon/Teixell 2000). Sense una situació geogràfica concreta se situa a la partida de les Hortes del Molí Tendre i dins el terme municipal de la Pobla de Mafumet (IPAC 1990). En el mateix terme, i també dins els actuals terrenys de Repsol Petróleo, l'any 1973 l'Aleshores Museo Arqueológico Provincial hi va realitzar treballs arqueològics sota la direcció de Lluís Papiol i Manuel Berges. Fruit d'aquests treballs es va localitzar una sitja neolítica i part d'una vil·la romana i una necròpolis conegudes com a vil·la del Mas del Marquès o Mas de Sardà (IPAC 1990; Ballart 1973). Un altre jaciment es coneix sota la denominació de vil·la de Mas Blanc o Mas Vallets, indret en el qual s'han recuperat materials en superfície compresos entre l'època tardorepublicana i altimperial (prospeccions efectuades el 1989 pel Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona a Tarragona).

Recentment s'ha descobert part d'un centre d'elaboració vinícola (Vilalta 2006) al terme de la Pobla de Mafumet. El jaciment, documentat parcialment, fou abandonat en la segona meitat del s. II dC, reocupat en època baiximperial i abandonat durant la segona meitat del s. V. Disposa d'una petita àrea funerària. Altres excavacions arqueològiques preventives (Roig/García Medrano 2006) han permès la documentació d'un possible magatzem agrícola enderrocat a mitjan s. II aC. Posteriorment s'aixecà un nou edifici escassament conegut. No hem d'oblidar, finalment, la recuperació al segle XIX i en aquest mateix terme d'un ampli dipòsit monetari (Hernández Sanahuja 1873).

5. En aquests casos no sempre està clara la seva associació amb una estructura d'hàbitat del tipus vil·la: el velòdrom de Mont-roig del Camp (Pallès 1994), el forn del barranc de la Premsa Cremada a Botarell (Bermúdez/Massó 1988), el taller de Fonscaldes (Juan *et al.* 1989) i les planes del Roquis a Reus (Vilaseca/Adiego 2000).

6. Vegeu els casos de Vila-rodon (Martínez Larriba 1982; Güell *et al.* 1990), Vila-seca (Adserias 1998), Riudoms (Romero 2001) i, sobretot, la ingent producció de J. M. Massó per als municipis de Reus, Alcover, Constantí, Cambrils i la Selva del Camp (1978, 1987, 1989, 1990a i 1990b, respectivament).

7. Malauradament, aquests reculls ben aviat han quedat insuficients a causa de la proliferació de troballes arran de la transformació econòmica del territori experimentada en els darrers anys i per la manca d'una actualització de la base de dades. D'altra banda, en alguns casos l'elaboració de les cartes arqueològiques es realitzà sense contactar amb aficionats locals que disposaven d'abundant informació referent a jaciments inèdits. Cal esmentar que en el moment d'editar aquesta obra hem tingut coneixement de l'inici dels treballs de revisió i complementació de la Carta Arqueològica del Tarragonès.

8. Es documentaren evidències de forns de calç de cronologia incerta i abandonats cap al segle IV. Posteriorment, l'indret fou ocupat per una àrea funerària de la qual s'exhumaren 15 enterraments.

Com a conclusió, en la fase final d'aquest estudi s'ha donat a conèixer l'anàlisi morfològica del territori de Tàrraco duta a terme per Isaías Arrayàs (Arrayàs 2002; 2005). En aquesta obra es realitza un extensa compilació de les dades històriques d'aquest indret, tot establint una organització cadastral que respon a unes coordenades de 27° E, ben diferent de la identificada per l'equip de la Univer-

sitat de Barcelona (Burés *et al.* 1989) o de les traces de l'urbanisme inicial de la ciutat romana. La divergència entre ambdues propostes de model d'organització cadastral és una mostra del moment incipient en què es troba la investigació arqueològica sobre la morfologia territorial de l'entorn de Tàrraco i sobre aquest aspecte un de nosaltres ja s'ha pronunciat recentment (Macías 2005).

Presentació de l'obra

Josep M. Macias / Joan J. Menchon

Les circumstàncies fortuïtes que ocasionaren la descoberta d'aquest jaciment van condicionar la definició d'una planificació i execució coherent dels treballs arqueològics. Inicialment, l'excavació mecànica de les sabates de fonamentació ocasionà l'afectació puntual de vestigis, l'absència dels quals esdevé un handicap en l'anàlisi de determinats sectors d'intervenció. Posteriorment, els criteris d'actuació estigueren condicionats per les característiques de l'emplaçament industrial sobre el jaciment així com per diverses qüestions operatives derivades de criteris de seguretat industrial, interconnexió entre els diferents recintes productius, maniobrabilitat i accessibilitat, etc.

Per tots aquests motius els treballs de documentació es restringiren a tres àrees d'actuació. L'àrea 1000 correspon a la zona d'afectació industrial més intensa, on es desenvolupà una excavació arqueològica d'uns 600 m², donada la previsió de la instal·lació d'una màquina extrusora de processament del producte químic més altres equipaments. Aquí és on es localitzà la major part de les estructures del jaciment que hem estudiat. Al sud d'aquest recinte es definí l'àrea 2000, on es realitzà el seguiment arqueològic de l'excavació dels pilars de suport del *rack* de transport de les matèries primeres procedents d'un reactor industrial preexistent i cap a la nova planta extrusora. A l'est de l'àrea 1000 es definí la 3000, on es desenvolupà una prospecció arqueològica que no constata vestigis d'interès.

La major part dels resultats obtinguts provenen de l'àrea 1000, on s'efectuà l'excavació en extensió que abraçava l'àrea d'implantació de la màquina de processament de polipropilè a més de diverses sabates de fonamentació. L'enregistrament estratigràfic d'aquesta àrea s'ha articulat en 33 sectors d'excavació establerts a partir dels àmbits arquitectònics que es detectaren en iniciar els treballs d'excavació. No obstant això, les nombroses fases constructives presents en aquest jaciment han fet que aquesta subdivisió operativa no reflecteixi fidelment els espais arquitectònics dels períodes inicials de l'edifici. En canvi, l'àrea 2000 es va organitzar en nou àmbits corresponents a les diferents sabates de fonamentació dels pòrtics de subjecció d'un *rack*, mentre que a l'àrea 3000 es van diferenciar quatre sectors equivalents a les rases de delimitació obertes en un espai reservat per a la construcció d'una subestació elèctrica.

Els treballs efectuats per Codex es regiren pels criteris d'actuació establerts pel Decret 231/1991 de 28 d'octubre sobre intervencions arqueològiques (DOGC 1518, 15/11/1991) que remet posteriorment als criteris establerts a la Llei 9/1993 de 30 de setembre sobre el patrimoni cultural català. L'actuació tingué especial cura en l'elaboració d'una acurada planimetria i documentació fotogràfica del jaciment així com en la recollida de mostres analítiques de diferents materials.

La publicació que ara teniu a les mans és fruit d'una reflexió i reelaboració dels resultats de la memòria científica de l'excavació, redactada entre els anys 1996 i 1997. Així, del seu text se n'ha generat un de nou, amb una estructuració i un desenvolupament menys àrid que el de la memòria, organitzat en la divisió d'àmbits duta a terme durant l'excavació arqueològica. Hem organitzat l'estudi del jaciment en els capítols 4 i 5, on es desenvolupa l'evolució de l'assentament amb base a un criteri cronoestratigràfic que ens ha permès diferenciar un total de 15 fases datades en època clàssica. Ambdós apartats recullen la documentació planimètrica, en cotes relatives, i fotogràfica necessària per al seguiment de la seqüència estratigràfica i la comprensió de la periodització establerta.

La planimetria realitzada durant les excavacions arqueològiques i la fase de memòria científica ha estat reelaborada amb vista a la seva publicació, tot unificant espais i fases per a una millor comprensió en un text editat. Hem de tenir en compte que aquests treballs planimètrics es van dur a terme l'any 1996, manualment i sense suport fotogramètric. Des d'aquesta data, els avenços produïts quant a topografia i dibuix arqueològic, especialment amb l'aplicació de les noves tecnologies digitals i la utilització gairebé popularitzada d'un determinat programari, són espectaculars i fan que els plànols que aquí presentem tinguin un caire desfasat. No obstant això, es feia necessari, almenys visualment, una renovació i un tractament gràfic d'aquesta documentació. D'aquesta manera, la planimetria ha estat digitalitzada i millorada mitjançant un programa de retoc digital d'imatges.

En referència a la denominació de les diferents unitats estratigràfiques, a partir d'ara UE, s'ha mantingut l'ordre i la numeració establerts durant els treballs d'excavació i en

la memòria corresponent. La divisió de la intervenció en tres grans àrees, 1000, 2000 i 3000, va implicar la numeració de les diferents UE de cadascuna d'elles seguint els numerals corresponents. Així, per exemple, la UE 1025 correspon a l'àrea 1000, la 2002 a la 2000 i la 3001 a la 3000. Com a unitat estratigràfica comuna a les tres àrees hi ha la UE I, que es defineix com el nivell geològic d'argiles quaternàries. Els nivells superficials han rebut de forma genèrica els numerals 1001, 2001 i 3001 i no han estat grafiats en els corresponents dibuixos d'alçats i seccions. També hem de tenir en compte que els murs, que en fases posteriors com les fases 11 i 12 han estat recrescuts o allargats, s'han denominat sempre amb el mateix número de UE seguit de les lletres a, b, c. Així tenim, per exemple, el mur 1023a, que correspon a una estructura d'*opus caementicium* de la fase 7, sobre la qual a la fase 11 es va fer el recreixement d'*opus incertum* 1023b que correspon a la fase 11.

Segueixen a aquests dos capítols, els més amplis i complexos per tal d'entendre el jaciment i la seva excavació arqueològica, una exposició i anàlisi detallada de les restes i elements arquitectònics recuperats durant l'excavació. En primer lloc, l'estudi de les pintures i el mosaic de l'àmbit 32, l'anàlisi osteològica dels enterraments amb les seves datacions de C-14. A aquesta informació la segueix l'anàlisi dels elements constructius i l'estudi dels principals elements ceràmics. Quant a restes materials, els treballs no han facilitat quantitats importants d'altres materials. A les conclusions (capítol 7) s'efectua la contextualització

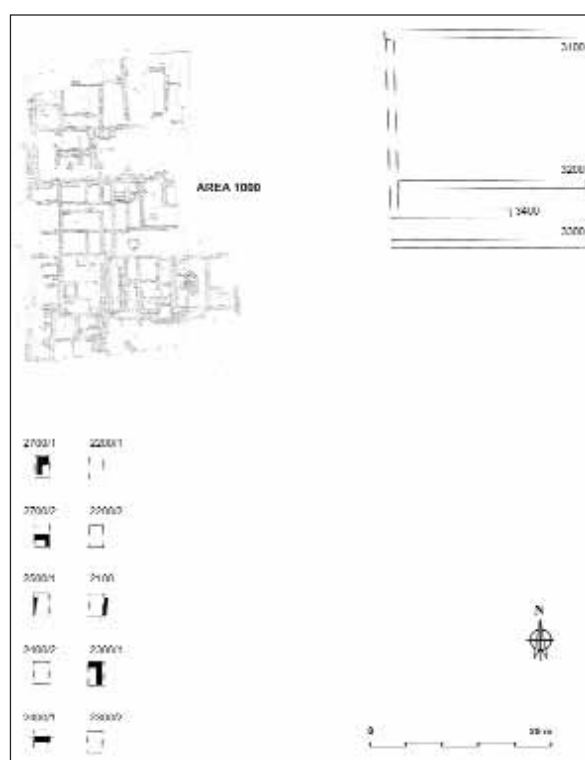


Figura 4. Plànol guia de les àrees arqueològiques.

del jaciment dels Hospitals amb l'*ager Tarraconensis* i el seu estudi en relació amb el *territorium* de Tàrraco i la via *Tarraco ab Asturicam Augustam*.

Documentació estratigràfica

Josep M. Macias / Joan J. Menchon

4.1. Àrea 1000

L'àrea 1000 de l'excavació és un espai d'uns 600 m² amb una potència estratigràfica conservada entorn dels 1,75 metres. Aquí exposem les dades arqueològiques segons les estances o sectors d'excavació definits durant l'actuació arqueològica. Aquesta descripció agrupa cada àmbit en fun-

ció de la seva situació, funcionalitat, afinitat i adscripció a una o més fases històriques. D'altra banda, l'ordre de presentació de les dades no és pas numeral, sinó topogràfic, i s'inicia per l'angle nord-oest (àmbits 2-3) per acabar a l'angle sud-est (àmbit 32). L'anàlisi global de tots aquests indicis ha permès la definició d'una sèrie de fases arquitectòniques i/o històriques que detallem a l'apartat 5.

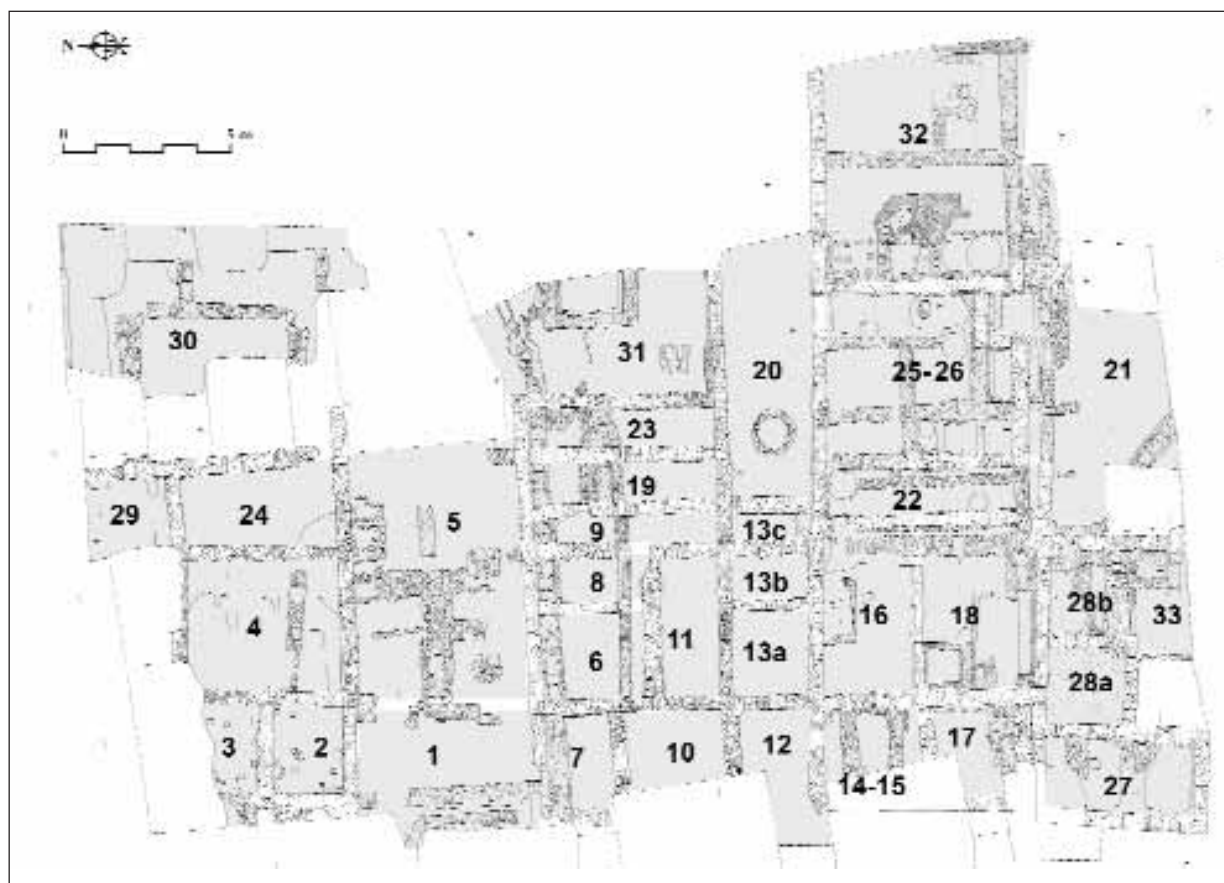


Figura 5. Plànol guia dels sectors d'excavació. Àrea 1000.

4.1.1. Àmbits 2 i 3 (fig. 6-10, 89, 103)

Es tracta de recintes termals documentats parcialment a l'angle nord-oest del sector 1000. En part foren afectats per les sabates de fonamentació de la planta química, en part resten més elements fora de l'àrea d'excavació. Les evidències d'aquest indret responen a la **Fase 13**, en què s'aixecaren les termes del costat nord de l'assentament.

Són unes petites termes que es coneixen parcialment i que interpretem com a espais calefactats. Els recintes s'estructuren amb una sèrie de murs d'*opus incertum* que conformen un espai rectangular (UE 1004, 1005, 1013 i, procedent de l'àmbit 4, el 1017) subdividit, mitjançant el mur UE 1012, en dues estances idèntiques amb un espai



Figura 6. Vista dels àmbits 2 i 3 amb els *signina* 1045 i 1132 exhumats.



Figura 7. Vista general de l'àmbit 3.

útil que mesura 2,35 m d'amplada per 2,90 de llargària. En la paret de compartimentació es troben tres obertures de circulació per sota del nivell del *suspensurae* (UE 1014 i 1184, fig. 9, 2). Dues obertures originals més són presents al mur de delimitació occidental UE 1005 (UE 1015 i 1183) i faciliten la circulació d'aire calent cap als àmbits no excavats en la present actuació en trobar-se fora de l'àrea intervinguda. A l'oest del mur 1005 les restes es documentaren parcialment i destaca la presència d'un altre mur termal (UE 1037), restes de *pilae* (UE 1186) i l'element constructiu UE 1038. Aquest darrer és un mur que recolza en les estructures termals i que planteja diversos interrogants (v. apartat 5.14).

Des del punt de vista estratigràfic (fig. 10, 7), un cop van construir-se els murs termals, l'interior de les estances es va reomplir amb un nivell constructiu de terra i còdols (UE 1375 i 1185) damunt del qual s'assenta un paviment d'*opus signinum* (UE 1045 i 1132). Sobre seu es van aixecar les *pilae* de suport, les *suspensurae* (UE 1016 i 1130). Dins d'aquests àmbits es detecta, just sobre el *signinum* de l'àrea de l'hipocaust, un estrat de cendres que interpretem com les evidències darreres de la utilització del conjunt termal (UE 1010, 1131 i 1129). L'abandó de la fase 13 ve determinat pel desmuntatge de la *suspensura* que segellava aquest espai; tot i això, es mantingueren *in situ* fins a l'excavació actual alguns dels *bessales* emprats en filades dels pilars. Després de l'extracció dels materials constructius, els àmbits ja inutilitzats foren reomplerts pels nivells de colgament (UE 1007, 1008, 1009 i 1128).



Figura 8. Vista frontal del mur 1005 amb l'obertura 1015, un cop extret el paviment 1045.



2

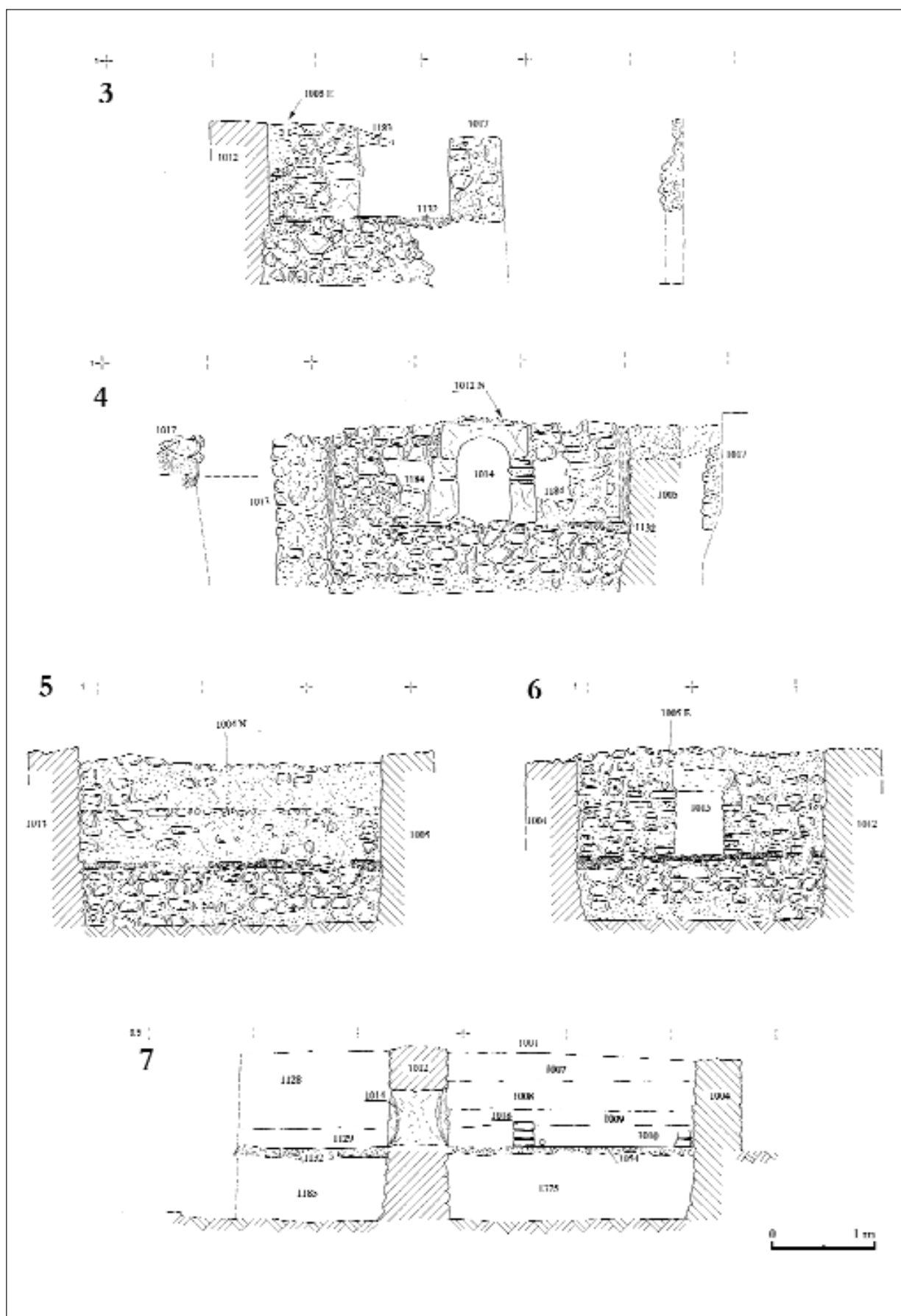


Figura 10. Alçats i secció dels àmbits 2 i 3.

4.1.2. Àmbits 4, 24, 29 (fig. 11-15, 89, 115)

Es troben a l'est dels àmbits 1, 2 i 3, a l'oest del 30 i al nord del 5. Es tracta d'un conjunt d'estances que relacionem, cronològicament o funcionalment, amb l'equipament termal localitzat als àmbits 2-3 (fase 13). El costat nord està afectat, de la mateixa manera que els àmbits 2-3, per les sabates constructives de la planta química. Les úniques evidències d'ocupació d'època tardorepublicana (**fases 1-2**) que hem pogut excavar són una gran sitja i el seu farciment. Es troben a l'àmbit 29, just al límit amb els sectors 24 i 30 (fig. 15, 3). Es tractava d'un retall de planta circular i secció oval, obert a les argiles naturals (UE 1270). No es pot establir quan es va obrir aquesta sitja ni si hi podia haver altres estructures que s'hi poguessin relacionar. Es van excavar dos nivells de colgament de la sitja (UE 1269 i 1272) que aporten materials representatius de les fases 1 i 2 (v. apartats 5.1, 5.2 i 5.5.2).

En relació amb la construcció del conjunt termal del nord de la villa (**fase 13**), es van aixecar tres espais que corresponen als àmbits 4, 24 i 29. Es tracta d'un conjunt d'estances construïdes de manera unitària, mitjançant murs de maçoneria (UE 1013, 1020, 1017, 1161, 1162, 1266, 1267, amb un carreu encastat, i UE 1271) i amb paviments d'*opus signinum* (UE 1126 i 1262). La cota de circulació d'aquests espais coincideix aproximadament amb la que podria tenir la *suspensura* que hi devia haver als àmbits 2-3. L'estratigrafia d'aquest període es limita

als farciments constructius localitzats sota els *signina*: UE 1143, 1144, 1164, 1265 i 1268.

Als àmbits 24 i 4 no s'han identificat, per sobre dels paviments d'*opus signinum*, vestigis d'època romana i se n'extragueren estructures arquitectòniques d'època moderna (mur de còdols UE 1018) i una estructura de morter de calç (UE 1019). Aquestes estructures s'amortitzen per dos estrats d'època contemporània (UE 1124 i 1125). A l'àmbit 24 també es va practicar un retall en època contemporània (UE 1379), reomplert per un nivell contemporani (1378). En canvi, a l'àmbit 29 es documentaren els nivells de colgament UE 1261 i 1263.



Figura 12. Vista general de l'àmbit 4 amb els sectors 2 i 3 al fons. Paviment 1126.



Figura 11. Vista general, des de l'est, dels àmbits 24 i 29.



Figura 13. Detall del retall 1270, àmbit 29.

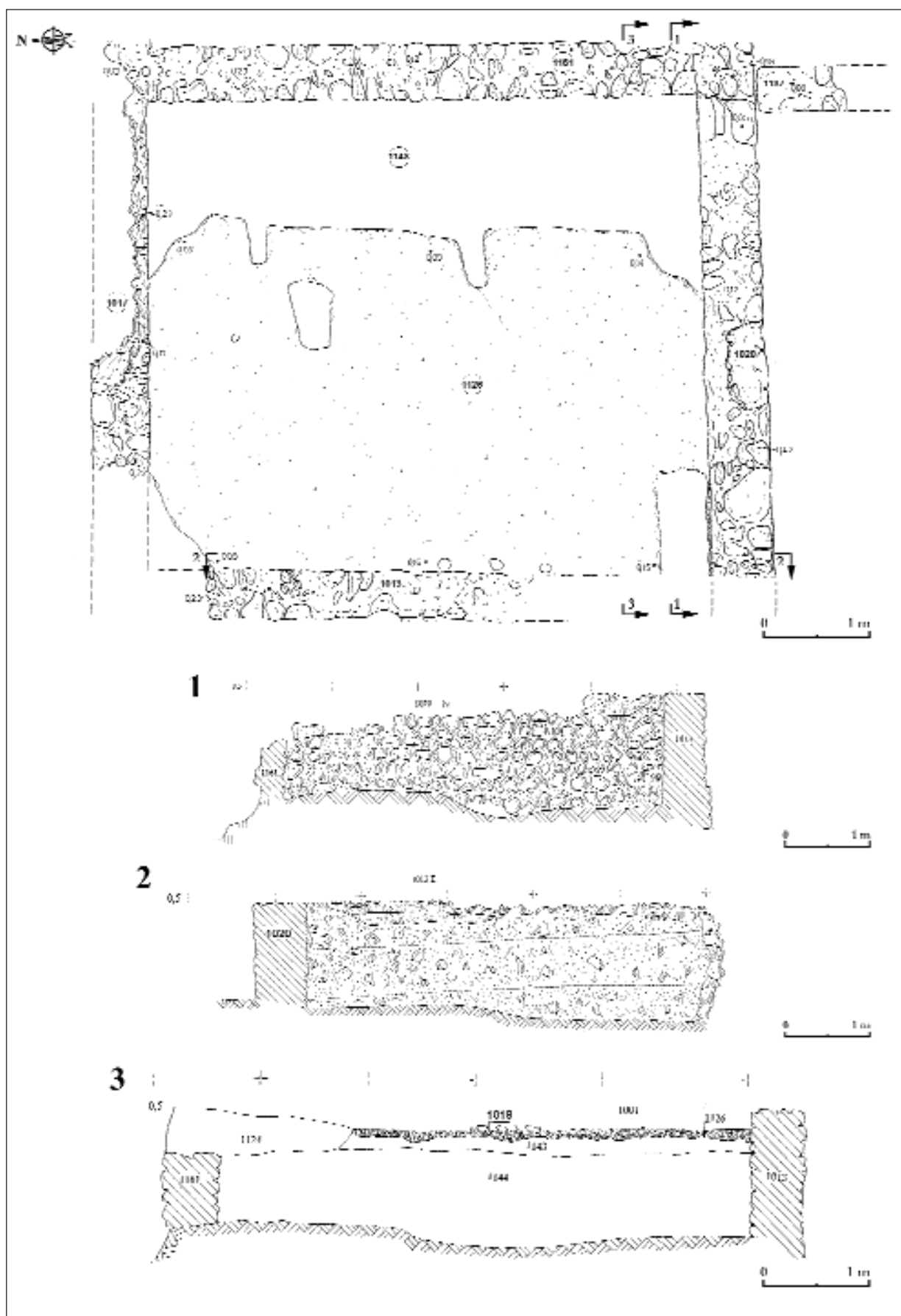


Figura 14. Planta, alçats i secció de l'àmbit 4.



Figura 15. Plantes, alçats i seccions dels àmbits 29 i 24.

4.1.3. Àmbit 30 (fig. 16-18)

A l'angle nord-est del sector 1000 es va excavar un espai de planta irregular molt afectat per l'obertura dels fonaments de la nova planta química. Consegüentment, la definició de sector arqueològic no respongué a criteris científics sinó al fet que es tractava d'un espai separat de la resta excavada del jaciment.



Figura 16. Vista de l'enterrament UF 3c.



Figura 17. Detall de l'enterrament UF 3c.

Les restes més antigues del sector corresponen a dos trams paral·lels de murs de còdols, lligats amb fang i orientats en sentit est-oest (UE 1252 i 1253, **fase 5**), i que recolzen directament sobre el nivell geològic. Ambdós murs s'amortitzen per dos nivells constructius (UE 1246 i 1250) que cal relacionar amb l'aixecament d'una sèrie de murs d'*opus incertum* (UE 1247, 1248, 1249 i 1251) i un paviment (UE 1245), estructures que són tipològicament assimilables a la fase constructiva del conjunt termal del nord del sector (**fase 13**). Aquesta fase s'amortitza mitjançant una capa molt gruixuda de terra (UE 1244) en la qual s'obriren una sèrie de fosses d'inhumació que es relacionen amb l'ús funerari de l'espai de la villa (**fase 15**). Es tracta de vuit enterraments orientats bàsicament seguint les alineacions dels murs. Tots ells es dipositaren directament dins d'una fossa, a excepció de la unitat funerària 5, que es va dipositar en una estructura de *tegulae en sigma*.

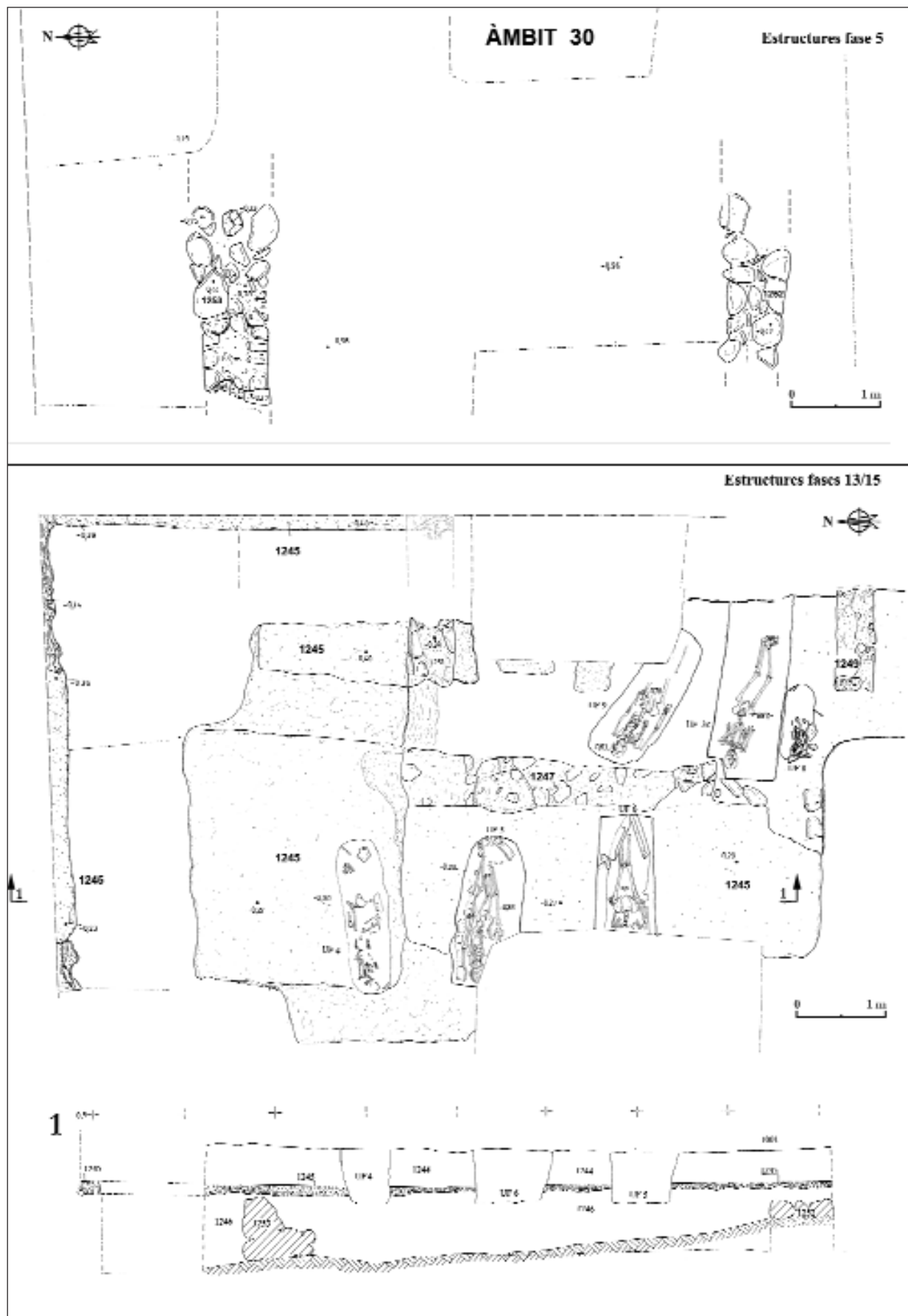


Figura 18. Plantes i secció de l'àmbit 30.

4.1.4. Àmbit 1 (fig. 19-21)

Pertany a una estança situada al sud dels sectors 2-3, molt afectada per les rases contemporànies UE 1002 i 1087, més les restes d'una altra habitació situada a l'oest que s'identificà malgrat els fonaments de la planta química. L'evidència més antiga (**fase 7**) és el mur 1023a, corresponent a l'edifici residencial i aprofitat més endavant en els límits de l'estança termal de la **fase 13**, definida a partir dels murs UE 1003, 1004, 1208 i 1210. Un angle d'aquesta estança no quedà prou definit per la presència de la rasa 1087, que afectà un reclau del mur 1003 i un altre d'escassament conservat (UE 1209). El mur 1003, d'*opus caementicium*, talla l'estratigrafia de l'àmbit 5 i presenta, a l'extrem meridional, un carreu aprofitat a la part inferior del qual es veu una perforació circular i que podria haver estat el muntant d'una porta.

A l'oest del mur 1208 es documenten parcialment les restes d'un dipòsit o *piscina* bastit amb murs d'*opus caementicium* UE 1210 i 1182. S'observen restes d'un possible esglaó (UE 1207) i també d'un paviment d'*opus signi-*



Figura 19. Detall dels murs 1039 i 1182 i el paviment 1180.

num (UE 1181) sobre el qual posteriorment s'estengué una reparació de la mateixa fase (UE 1180), i on hem documentat l'empremta del seu registre de desguàs (UE 1438 i farcit d'abandó UE 1439). En aquest mateix recinte es troba el mur UE 1039, situat sobre el paviment d'*opus signinum* termal i sense elements de datació cronològica, que podria pertànyer a la fase 14. Cal apuntar la presència d'un orifici coetani al mur 1210 i fet d'*imbrices* (UE 1729). Aquest pot tenir relació amb un retall excavat en el nivell geològic (UE 1438) i podria connectar amb la canalització UE 1107 del sector contigu núm. 7.

A la **fase 14** relacionem el creixement de mur, en *opus incertum*, UE 1042. L'estratigrafia de l'estança havia estat força alterada i els estrats 1007 i 1011 presentaven nombros material contemporani. Només restaven evidències de subsòl geològic rebaixat i condicionat (UE 1044). Finalment hem de fer esment de les rases de serveis d'època contemporània (**fase 16**) que travessen l'àmbit pels costats nord i sud, tot afectant seriosament la seva comprensió (UE 1002 i 1087).



Figura 20. Detalls dels murs 1042 i 1210, la canalització 1729 i el retall 1438.

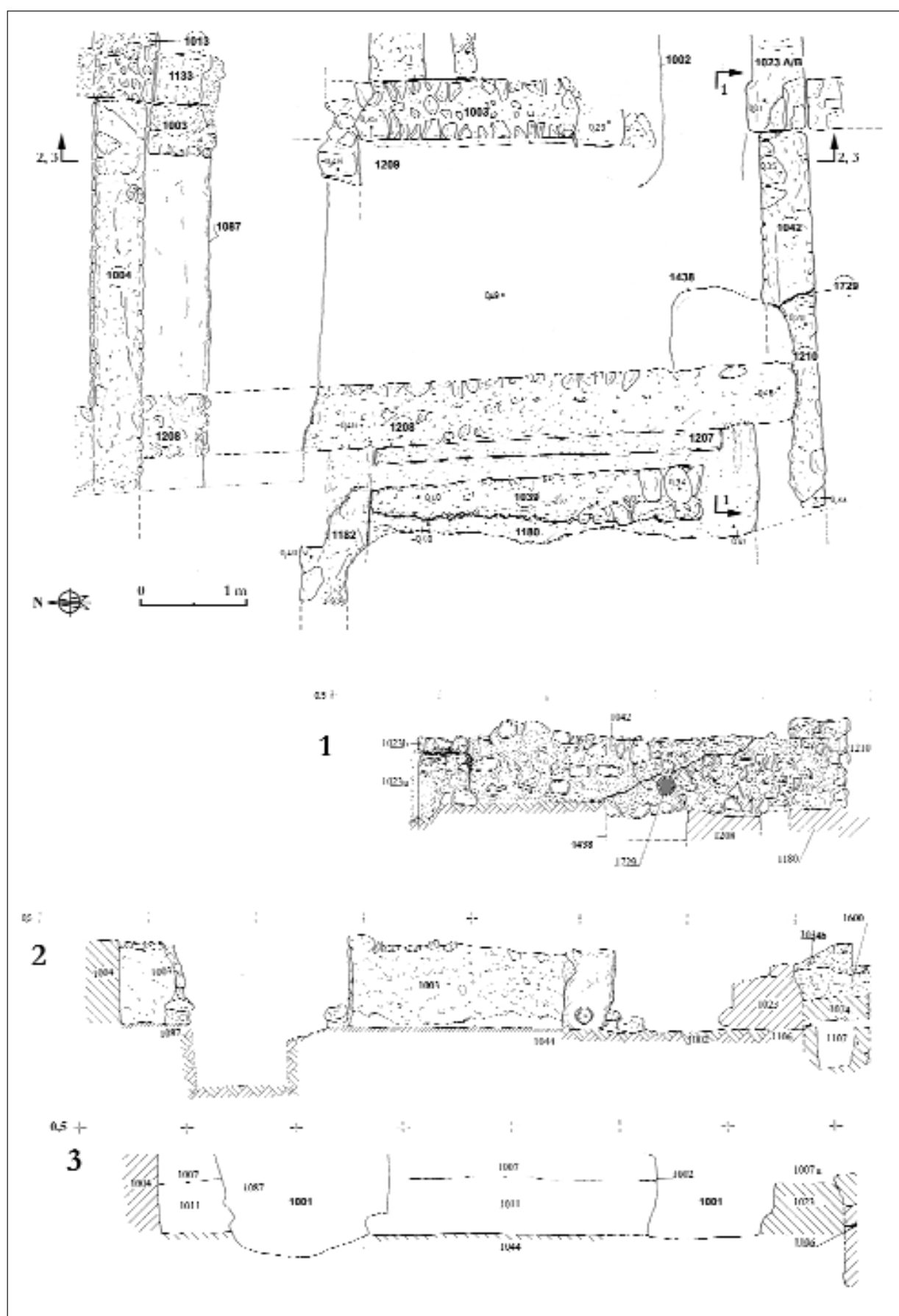


Figura 21. Planta, alçats i secció de l'àmbit 1.

4.1.5. Àmbit 5 (fig. 22-27, 89)

És un espai de 10 per 6 metres que es troba al sud dels àmbits 4, 24 i 29, a l'est de l'1 i al nord dels 6, 8, 9 i 19, mentre que el costat est va ser afectat per una de les sabates obertes de la planta petroquímica. Per altra banda, aquest espai va ser travessat per tres rases de serveis d'època contemporània. Aquestes dues realitats van afectar seriosament l'estratigrafia, la qual cosa ha dificultat enormement la seva correcta comprensió, ja que ens trobarem amb estructures literalment aïllades i per tant sense el seu context corresponent. Les restes arquitectòniques més antigues que s'han localitzat en aquest àmbit del sector



Figura 22. Vista general des del sud de l'àmbit 5.



Figura 23. Detall de la canalització 1200.

1000 corresponen a una canalització que s'assenta sobre el nivell geològic (UE 1200) i que associem a la **fase 3**. Està orientada est-oest i conservava una longitud de 4,60 metres, amb una amplada de caixer de 0,50 metres i el total de la conducció d'1,20 metres d'amplada. Amb aquesta conducció es relaciona, al nord de l'àmbit, una estructura de planta quadrangular (UE 1402) formada per una bateria de parelles de petits murs de pedra i fang encarats que formen tres petites canalitzacions, potser de desguàs, en direcció sud, és a dir, cap a la conducció esmentada (UE 1200).

A la **fase 4**, la claveguera UE 1200 és amortitzada per un paquet de terres (UE 1230) i es construeix una estructura orientada nord-sud. Era una construcció de còdols de riu lligats amb fang que ens ha arribat molt malmesa i seccionada (UE 1197) i estava constituïda per dos murs paral·lels de 5,00 per 1,00 metres i 1,80 per 0,80 metres amb un espai intermedi d'1,00 metre. L'estat de conservació, a més del fet de no haver pogut relacionar altres estructures a prop seu, no ens permet establir-ne la funcionalitat. Posteriorment, al costat sud del canal 1197 i del seu nivell de replà (UE 1231) es construeixen dos basaments circulars (UE 1401 i 1403) que associem a la **fase 6**. En relació amb aquestes fases constructives, s'han excavat els estrats 1232 i 1233, sobre l'estrat 1399 i el retall 1400. Es localitzen a l'angle sud-est i estan molt afectats per les sabates de fonamentació de la planta química. Segurament a aquest moment es deu l'obliteració de l'es-



Figura 24. Detall de la coberta UF 7.



Figura 25. Detall de la inhumació UF 7.



Figura 26. Planta de l'àmbit 5.

tractura UE 1197 amb la UE 1231. La fase 6 se segella pels estrats 1226, 1229 i 1231, que es relacionen amb el mur 1023a, límit dels sectors 6, 8, 9, 19 i 23, i que posem en relació amb la **fase 7**. A aquest moment correspon també la UE 1228, formada per un mur d'*opus caementicium* lligat a un gran carreu en posició vertical, encara que l'afectació de l'estratigrafia relacionada amb aquesta estructura (desapareguda a banda i banda per dues rases de servei d'època contemporània) deixa oberta la possibilitat que s'hagi de relacionar amb fases posteriors.

La **fase 13**, documentada a l'àmbit 5, si bé força malmesa per accions antròpiques del segle XX, s'ha de relacionar amb la construcció del conjunt termal del nord del sector. En aquest moment, l'espai es conformaria pels murs 1003, 1020, 1023a i 1137, en molt mal estat, i un paviment d'*opus signinum* també molt malmès (UE 1118), que funciona amb els murs UE 1089 i 1137. La cons-

trucció d'aquestes estructures és coetània al terraplenament amb un seguit d'estrats (UE 1135, 1136, 1138, 1139 i 1140).

A la **fase 14** es pot veure el sobreaixecament del mur 1023a amb una estructura d'*opus incertum* (UE 1023b) que va arribar en molt mal estat de conservació. A la **fase 15** hem associat una inhumació infantil (UF 7), afectada per les obres de la planta química, i per la construcció del mur UE 1222. En aquest àmbit també s'han documentat una sèrie d'estructures que no es poden associar correctament a una fase concreta atès que ens han arribat en molt mal estat i no ha estat possible establir-ne una seqüència cronoestratigràfica fiable. És el cas del mur 1089, al sud dels murs 1020, 1133 i 1137, o el mur 1222 que afecta la fossa de l'enterrament UF 7. Ja en època contemporània, **fase 16**, s'ha pogut observar que l'àmbit és travessat per dues canalitzacions (UE 1002, 1087 i 1088).

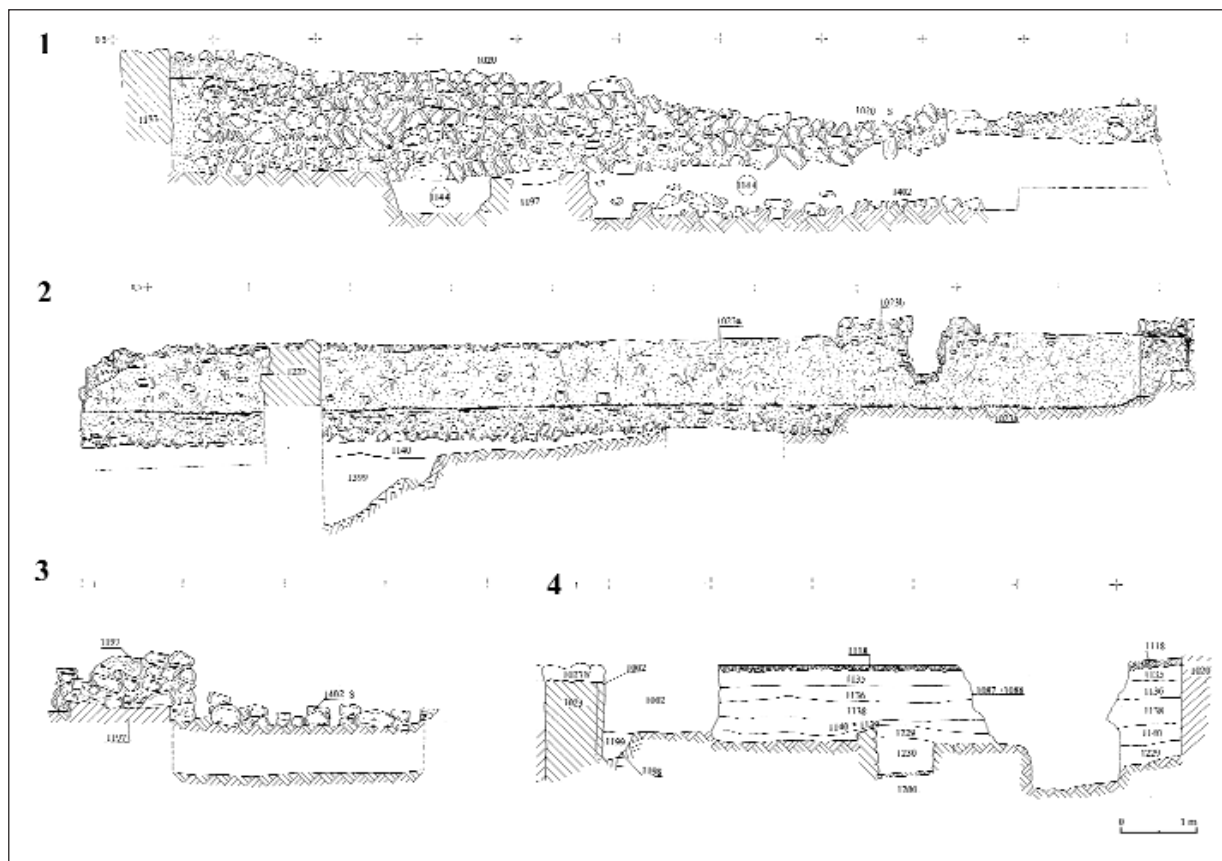


Figura 27. Alçats i secció de l'àmbit 5.

4.1.6. Àmbits 7, 10 i 12 (fig. 28-29, 48)

Es tracta d'una àrea oberta, compartimentada durant la fase 14, i que se situa al sud de l'àmbit 1 i a l'oest de l'edifici residencial. El sector té com a límit est el mur 1034a de la **fase 7**, que correspon al tancament occidental de l'edifici residencial. D'aquest moment destaca l'excavació d'una gran rasa de fonamentació (UE 1054) que talla el subsòl geològic i discorre de forma paral·lela i per la cara externa d'aquest tancament (fig. 28, 2). El límit sud es definí durant la **fase 8**, moment en què l'angle d'unió dels murs UE 1034a i 1055 (fase 7) fou trencat per tal d'encaixar la cantonada dels murs 1059 i 1035, estructures que es relacionen amb la creació de l'àmbit meridional núm. 14. Enmig del mur 1035 es disposà la porta 1049 que comunicava l'àrea oberta amb l'àmbit 14.

La construcció de les termes septentrionals (**fase 13**) implicà el traçat de la claveguera de desguàs⁹ que travessa les estances 6, 8, 9, 19 i 23, més el pati 31 i trenca el mur 1034a (fig. 29, 6). Després de posar la coberta de la conducció (UE 1074) el trencat del mur 1023a fou recrescut

mitjançant el pedaç de maçoneria (UE 1600). Es desco-neix el punt inicial d'aquesta conducció en excedir els límits de l'excavació. En aquest moment es bastí el mur 1210 que constitueix el límit nord del sector.

Durant la **fase 14** es va recreixer el mur UE 1210 amb la construcció d'una nova estructura d'*opus incertum* que restaurà el mur UE 1042. De la mateixa manera que els sectors de l'interior de l'edifici, durant la fase 14 es produí una transformació total elevant ostensiblement la cota de circulació. Per una banda, es recreixeren els murs 1023a i 1034a mitjançant les UE 1023b i 1034b, respectivament. En el mur UE 1034b s'obrí la porta 1027. A l'exterior de l'edifici es bastiren dos murs que compartimentaven l'àrea en tres sectors (sectors 7, 10 i 12). Foren els murs UE 1029 (amb porta inclosa, UE 1028) i la UE 1032. Des del punt de vista estratigràfic hem exhumat el farciment constructiu del mur UE 1034a (UE 1053, fase 7), les aportacions estratigràfiques de la fase 14 per tal d'elevat la cota de circulació (UE 1046, 1047, 1052 i 1068) i el farciment d'obliteració de la gran conducció de la fase 13 (estrat 1508).

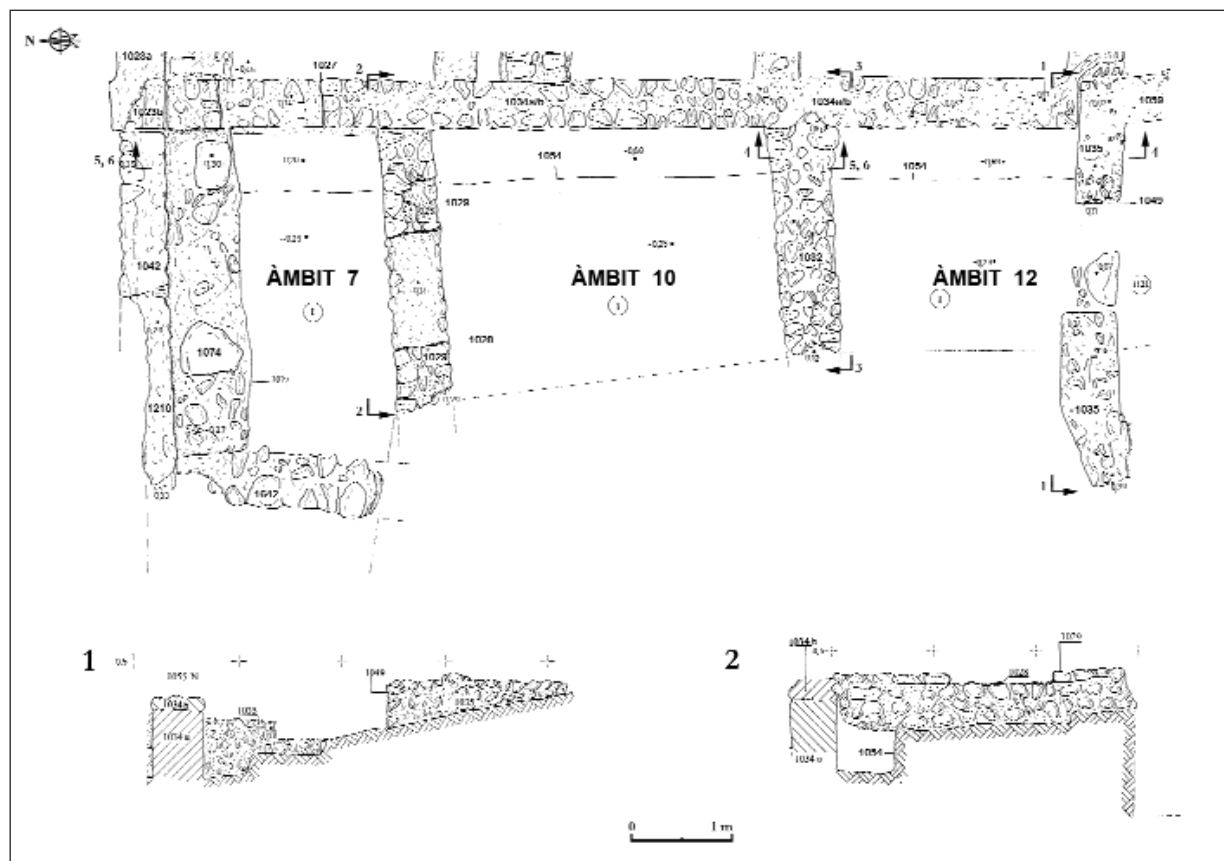


Figura 28. Planta i alçats dels àmbits 7, 10 i 12.

9. La seva rasa de fonamentació (UE 1000) retalla el subsòl geològic i la conducció es basteix mitjançant paret d'obra (UE 1107) i coberta de lloses de pedra (UE 1074).

4.1.7. Àmbits 6, 8, 9, 11, 13, 19, 23 (fig. 30-41, 95, 102, 120)

La primera evidència d'ocupació (**fase 4**) és el colgament i terraplenament de dues rases obertes en el subsòl (fig. 37 i 40). Es tracta, possiblement, de dos grans escòrracs naturals —tipus cava— que davallaven cap al riu Francolí i que s'havien generat mercès al pendent i a un terreny argilós fàcilment erosionable. La rasa 1548, 1577, 1599 comença a documentar-se a l'angle sud-oest de l'àmbit 11 i, en direcció nord-est, continua per sota dels àmbits 6, 8, 23 i 31. Se'n va excavar un tram amb una longitud de 16 metres per una amplada mitjana d'1,20 metres i amb una secció arrodonida i una fondària que oscil·la entre 0,60 metres i 1 metre. El rebliment de la rasa ha rebut diversos números de UE en funció del sector d'excavació amb què s'ha identificat (UE 1578, 1579, 1598, 1454 i 1547). A l'àmbit 23 es va localitzar un segon retall molt més irregular (UE 1702) que s'eixamplava en direcció est cap a l'àmbit 31 i fou reblert amb la UE 1701. Quant a la **fase 5**, hem documentat als àmbits 19-23 una estructura de còdols en molt mal estat (UE 1546) i un mur d'*opus caementicium* amb un encaix indeterminat (UE 1545 i 1630). Són elements que presenten dificultats d'interpretació (fig. 40).

La **fase 7** (fig. 36) és la que presenta més evidències arqueològiques pertanyents al jaciment. Es tracta d'una construcció feta amb murs d'*opus caementicium* que limita al nord pel mur 1023a, al sud pel 1055a i 1431, a l'oest pel 1034a i a l'oest pels murs 1223 i 1392, confrontant amb l'espai obert de l'àmbit 31. Aquests sectors defineixen una ala rectangular de l'edifici integrada per un pati distribuïdor axial (àmbit 11) que condueix a quatre estances d'identiques dimensions i de planta gairebé quadrada (2,50 per 2,70 metres). El pati mesura aproxima-

dament 6,20 metres de llargària per 2,85 metres d'amplada i s'hi accedeix, per l'est i des dels àmbits 19 i 23, mitjançant una porta hipotètica que es devia trobar a la part central del mur 1025/1430. Les quatre estances corresponen als àmbits 6, 8, 9, 13A i 13B i es distribueixen simètricament entorn el pati, dues al nord i dues al sud. S'han conservat les quatre portes d'accés a les estances (UE 1449, 1079, 1530 i 1457) amb els marxapeus de pedra espoliats ja d'antic.

El sòl va ser cobert amb paviments d'*opus signinum* (UE 1447, 1452, 1080, 1212 i 1123) disposats sobre estrats d'anivellament i preparació (UE 1451, 1529, 1544, 1597, 1576 i 1631). A l'àmbit 13A es conservava la decoració pictòrica dels murs (v. apartat 5.1) i les escasses restes d'un banc de fang arrebossat amb morter de calç (UE 1296, fig. 36). Aquest és constructivament posterior a la pavimentació i l'estucat de les parets, però s'inclou en el període d'ús d'aquesta fase. A l'est d'aquestes estances s'emplaça un corredor en angle, amb un costat integrat pels àmbits 19 i 23 (murs UE 1023, 1025/1430 i 1223) i un segon per l'àmbit 20 (fig. 40 i 47). Aquest corredor esdevindria l'accés a les estances d'aquest edifici i vorejava el pati interior (àmbit 31). El paviment del corredor trobat als sectors 19 i 23 també era d'*opus signinum* (UE 1218/1308, fig. 41, 1), per sota del qual s'identificà el nivell constructiu UE 1432.

La **fase 11** representa la transformació parcial de la fase 7 i constitueix la creació d'una nova cota de circulació més elevada i un esquema compositiu divers en què destaca la variació de la connexió entre el corredor i la bateria d'estances. El límit oriental de les estances 11 i 13B/C fou desmuntat parcialment (fig. 38, 1) i es construí el mur 1152, que divideix en dues parts iguals l'antiga estança



Figura 30. Vista general dels sectors des de l'est i amb la coberta de la conducció 1074.



Figura 31. Vista general dels sectors des de l'est i amb la coberta de la conducció 1074 estreta.

dels àmbits 19 i 23. L'àmbit 13B/C es convertí en l'extrem occidental del passadís procedent del sector 20 i esdevingué una àrea de trànsit tot mantenint la porta UE 1530 i obrint-ne, en el mur 1055a, una de nova i en posició enfrontada (UE 1194). Al mateix temps, s'aixecaren

per sobre del *signinum* de la fase 7 els murs 1309 i 1219. El resultat ha estat la definició de dues estances allargades amb uns àmbits quadrangulars al final. Per les seves característiques, context i estat de conservació, no se'n pot establir la funcionalitat, tot i que es podria prendre com



Figura 32. Vista de l'àmbit 6 amb la conducció 1074.



Figura 34. Àmbit 13a amb el subsòl geològic, el mur 1033 i la porta 1079.



Figura 33. Àmbit 13a. Detall de l'enderroc 1082.



Figura 35. Àmbit 19/23 amb la conducció 1107 destapada i l'estructura 1546.

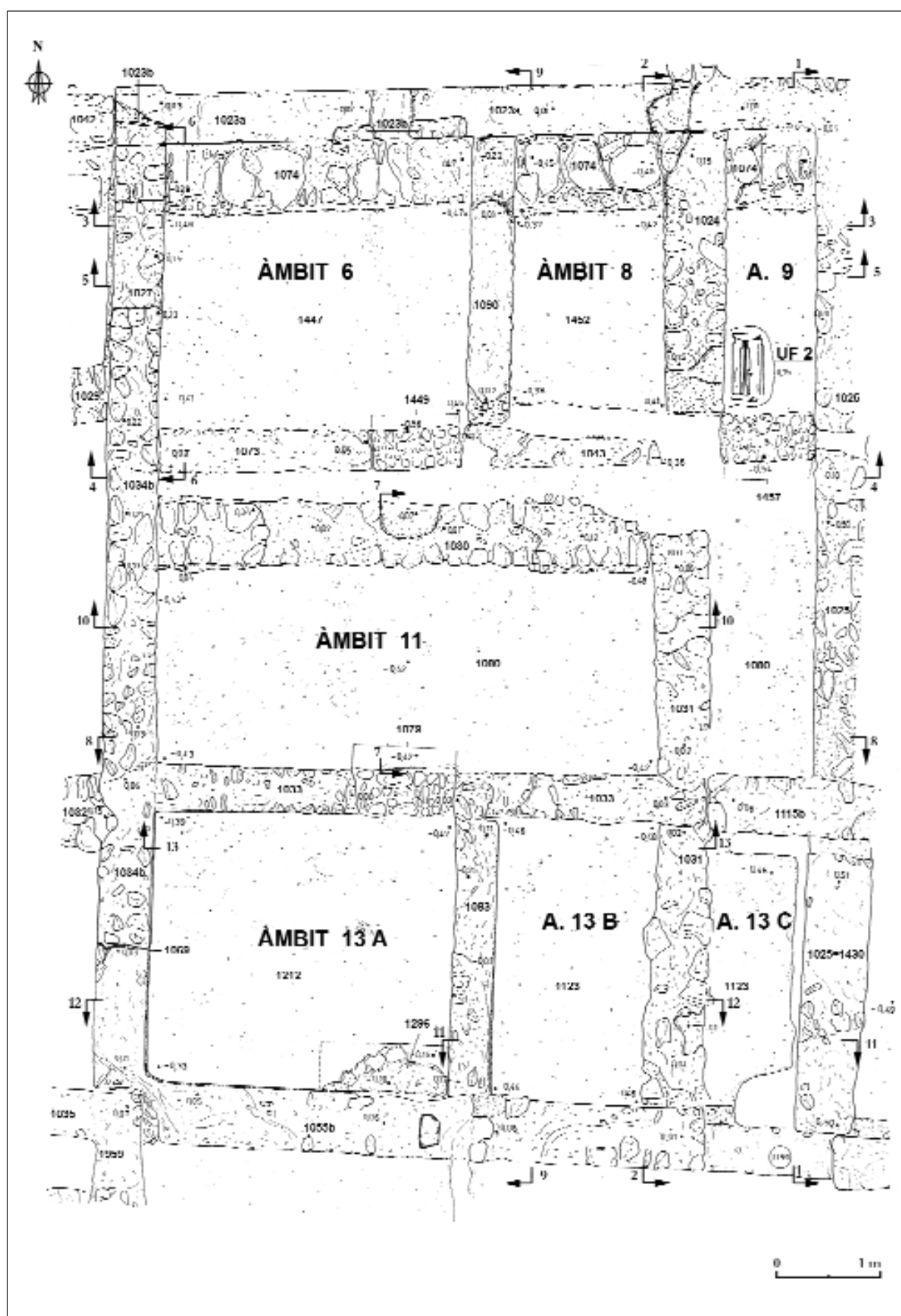


Figura 36. Planta dels àmbits 6, 8, 9, 11 i 13, amb restes de la fase 7.

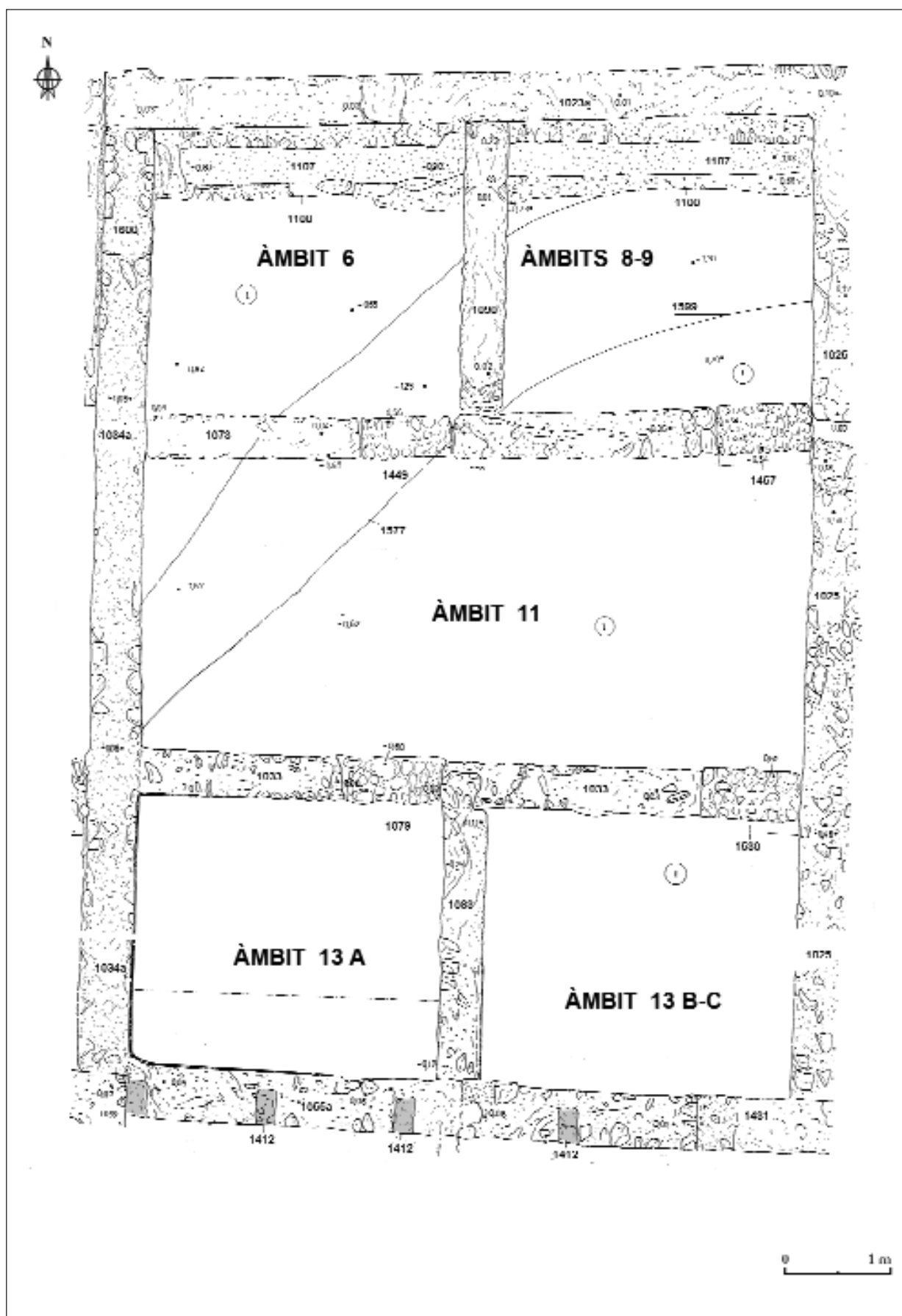


Figura 37. Planta dels àmbits 6, 8, 9, 11 i 13, amb els paviments de la fase 7 extrets.

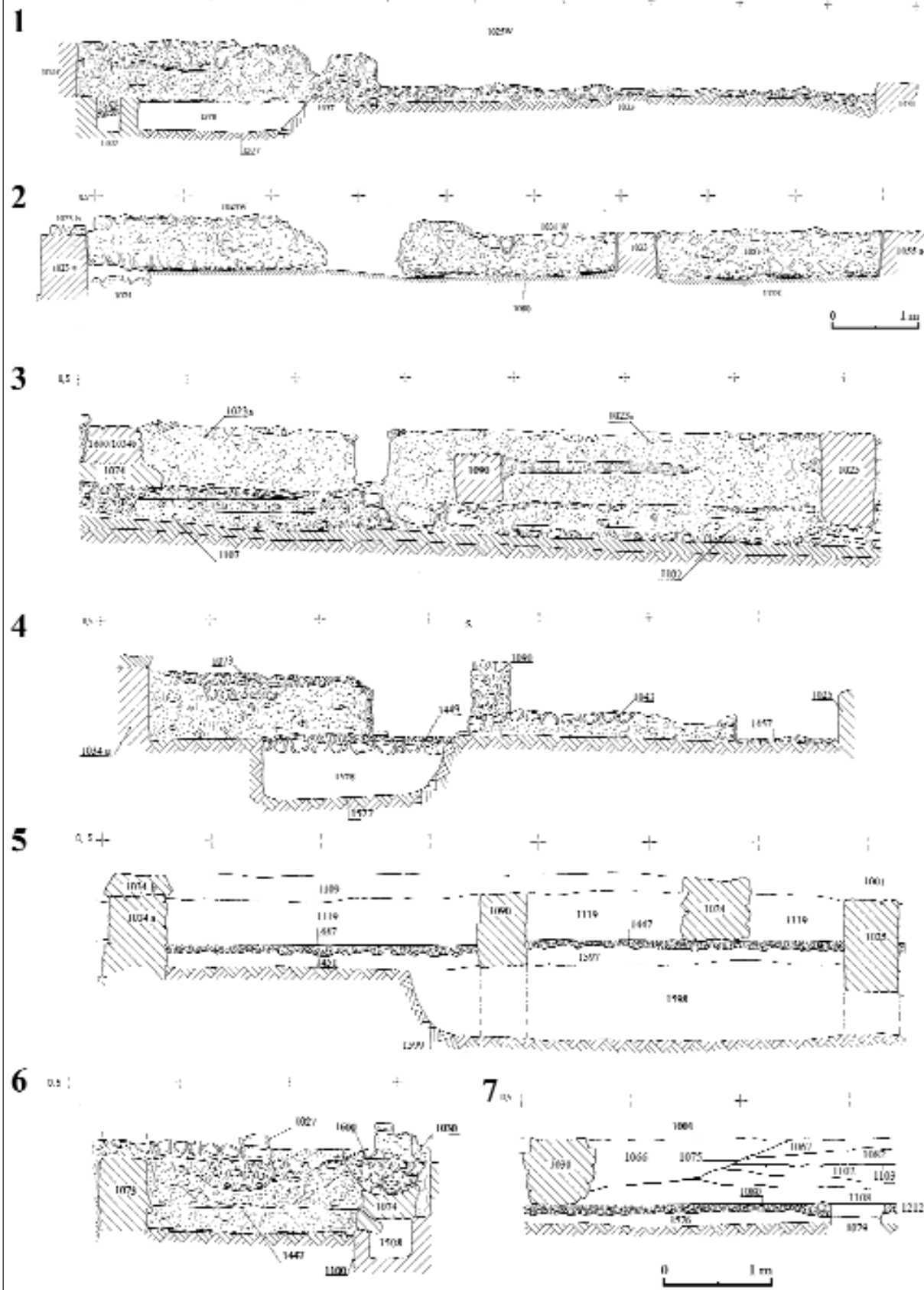


Figura 38. Alçats i seccions dels àmbits 6, 8, 9, 11 i 13.

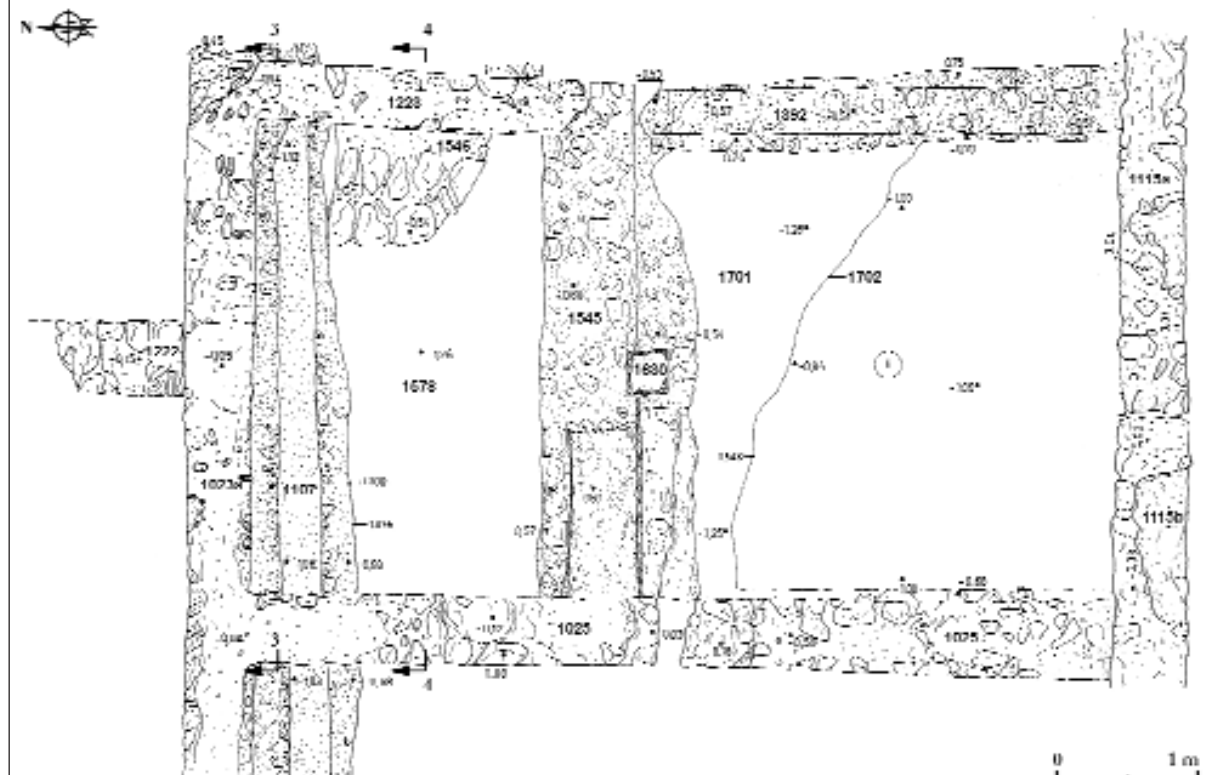


Figura 40. Plantes dels àmbits 19 i 23.

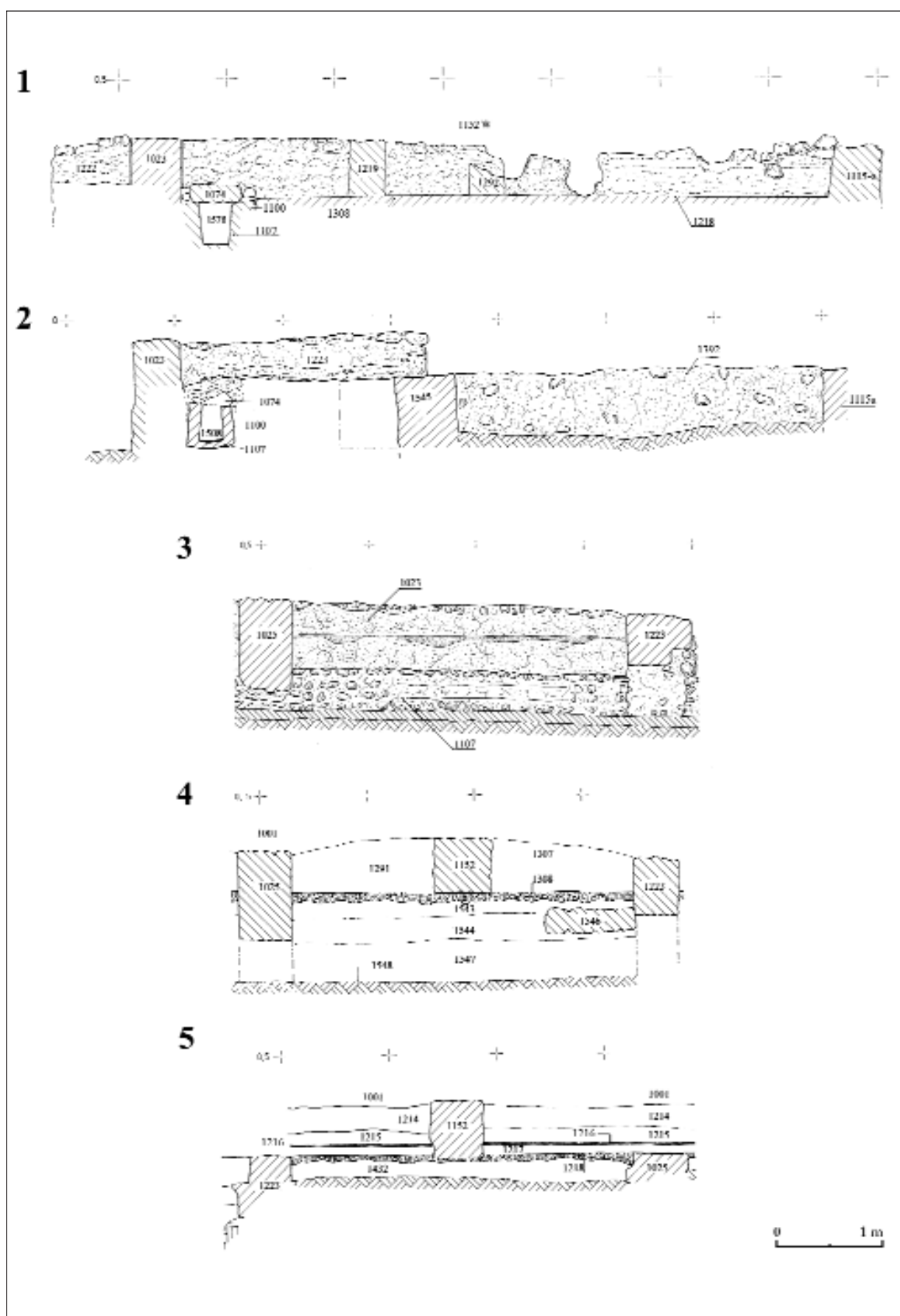


Figura 41. Alçats i seccions dels àmbits 19 i 23.

una zona de dipòsits malgrat que no hem pogut documentar sistemes de desguàs.

Aquesta reforma també ha comportat un recreixement dels nivells de circulació coincidint amb el nivell del trenat dels murs 1025 i 1292. És un fet que no es detecta en tots els sectors i concretament respon a l'estesa de nous sòls de terra piconada amb restes de morter de calç. Han estat unes evidències que ens han arribat en molt mal estat i plantegen interrogants en el sentit que es fa estrany el cobriment dels paviments en *signina*, en bon estat de conservació i de la fase 7, per part de nivells de circulació de terra. En els àmbits 13A i 13B/C es documenta el sòl 1103, per sota dels quals es troba el nivell d'obliteració i elevació de la cota UE 1102 i 1108 (fig. 39, 12). En els sectors 6, 8/9 i 11 no s'han identificat evidències d'elevació, cosa que indica, possiblement, que aquests espais mantingueren la seva cota original. En els sectors 19 i 23 s'estengué el nivell d'ús UE 1216, que reposava sobre el nivell de preparació UE 1217 (fig. 41, 5).

Durant la **fase 13**, l'extrem nord dels àmbits 6, 8, 9, 19 i 23 fou travessat per una conducció de desguàs (UE 1074 i 1107 i rases constructives UE 1072 i 1100) que s'ha de relacionar amb les estructures termals localitzades als àmbits 1, 2 i 3 més els sectors occidentals no excavats. Possiblement es tractava del desguàs principal del conjunt termal que s'aixecà en aquest moment i la seva presència no devia alterar l'ús de les estances. Donat el pendent de la conducció, aquesta devia constituir, a l'àmbit 6, una mena de banquetta sobresortint respecte al paviment, mentre que a l'estança 8/9 la coberta de la conducció devia anar per sota o coincidint amb la pavimentació. Les reformes produïdes durant la fase 11 en els sectors 19 i 23 propiciaren que la conducció termal passés per sota del nivell d'utilització de l'estança.

La **fase 14** representa l'enderrocament parcial de l'edifici configurat durant la fase 7 i remodelat durant la fase 11. En aquest moment es produí l'aixecament d'un nou edifici que ens ha arribat en un estadi molt precari. Hom va espoliar els marxapeus de les portes d'accés de les estances bastides en la fase 7 (UE 1449, 1079, 1530 i 1457) i, seguidament, es van colgar les estances precedents fins a la cota superior dels sòcols d'*opus caementicum* de la fase 7. En alguns casos aquests farciments cobrien els paviments originals de la fase 7 i en d'altres els nivells d'ús de la fase 11.

Aquesta tasca es va produir mitjançant l'enderroc i l'estesa per l'interior de les antigues estances del cos superior de tàpia de la fase 7, més l'aportació de noves terres (UE 1066, 1109, 1119, 1084, 1214, 1215, 1291, 1293 i 1307). L'estratigrafia de l'àmbit 13A ha estat la que reflecteix millor aquest procés: per sobre del nivell de terra 1103 de la fase 11 es documentà un primer estrat format per l'enderrocament dels murs de tàpia de l'estança i els seus recobriments estucats (UE 1067), sota el qual es va descobrir la teulada enderrocada (UE 1082, fig. 39, 12).

En aquesta fase podem diferenciar un segon moment constructiu que va consistir en la construcció d'un seguit de murs d'*opus incertum*, les rases *a sacco* dels quals tallen els enderrocs esmentats (UE 1030, 1031-1024) o bé s'assenten sobre les estructures d'*opus caementicum* de la fase 7 (UE 1034b, 1023b, 1055b). Val a dir que, per la cota d'arrasament agrícola, els murs recrescuts d'aquest moment s'han conservat escadusserament. Per desgràcia els paviments que s'haurien de relacionar amb aquesta fase s'han documentat de manera molt minsa, com és el cas del *signinum* UE 1076 (fig. 39, 10), als angles d'unió dels murs 1031 i 1033 i 1034b amb 1030.

Ja dins la fase 15 cal ubicar la inhumació infantil en sepultura de *tegulae* UF 2, que talla els farciments constructius de la fase 14 (fig. 36).

4.1.8. Àmbit 31 (fig. 31, 42-45, 102)

Es tracta d'un espai obert en posició central i que confronta amb els àmbits 23, 30 i 20. No s'ha documentat íntegrament i la presència d'un fonament del projecte de la planta química n'ha impedit la connexió estratigràfica amb el sector 30.



Figura 42. Vista general del sector 31, 19/23 i 20. Destaquem el dipòsit 1277 i el paviment 1281.



Figura 43. Vista de l'àmbit 31 en finalitzar l'excavació dels retalls de la fase 4.

L'evidència més antiga (**fase 4**) ve determinada per la continuació dels retalls i farciments procedents de les estances orientals. Així s'identificà el retall UE 1436 (=1702, sector 23) amb els colgaments UE 1425 i 1643, i el solc 1548, amb l'estrat 1547.

El sector 31 com a tal es formà durant la **fase 7** i va constituir un espai obert delimitat per murs d'*opus caementicium* (UE 1303, 1223 i el seu fonament 1392), més el basament d'una estructura que no s'ha pogut definir atès el seu estat de conservació (UE 1301). Aquestes estructures tallen una sèrie d'estrats (UE 1300, 1302 i 1280=1629) que s'interpreten com a farciments constructius pertanyents a aquesta fase cronològica. Alguns d'aquests estrats es documenten a l'interior de les depressions colgades durant la fase 4, fet que indica que les rases no es

trobaven íntegrament cobertes abans d'aquest procés constructiu. En part, això podia estar ocasionat per la contínua acció erosionadora de les pluges. Destaca la documentació de dos carreus inserits en el mur 1303 que correspondrien als peus o bases del sistema de coberta del pòrtic, possiblement de fusta.

Durant la **fase 11** es va implantar un dipòsit documentat parcialment al límit est de la intervenció. Aquest fou bastit mitjançant un mur unitari d'*opus caementicium* (UE 1276) i arrebossat intern d'*opus signinum* (UE 1278). També hi relacionem un paviment de còdols i morter que ens ha arribat en molt mal estat de conservació (UE 1281), que cobria un nivell constructiu de regularització de tot el sector (UE 1298). En aquest període també es produí l'arrasament parcial del mur UE 1223 i 1303, lí-

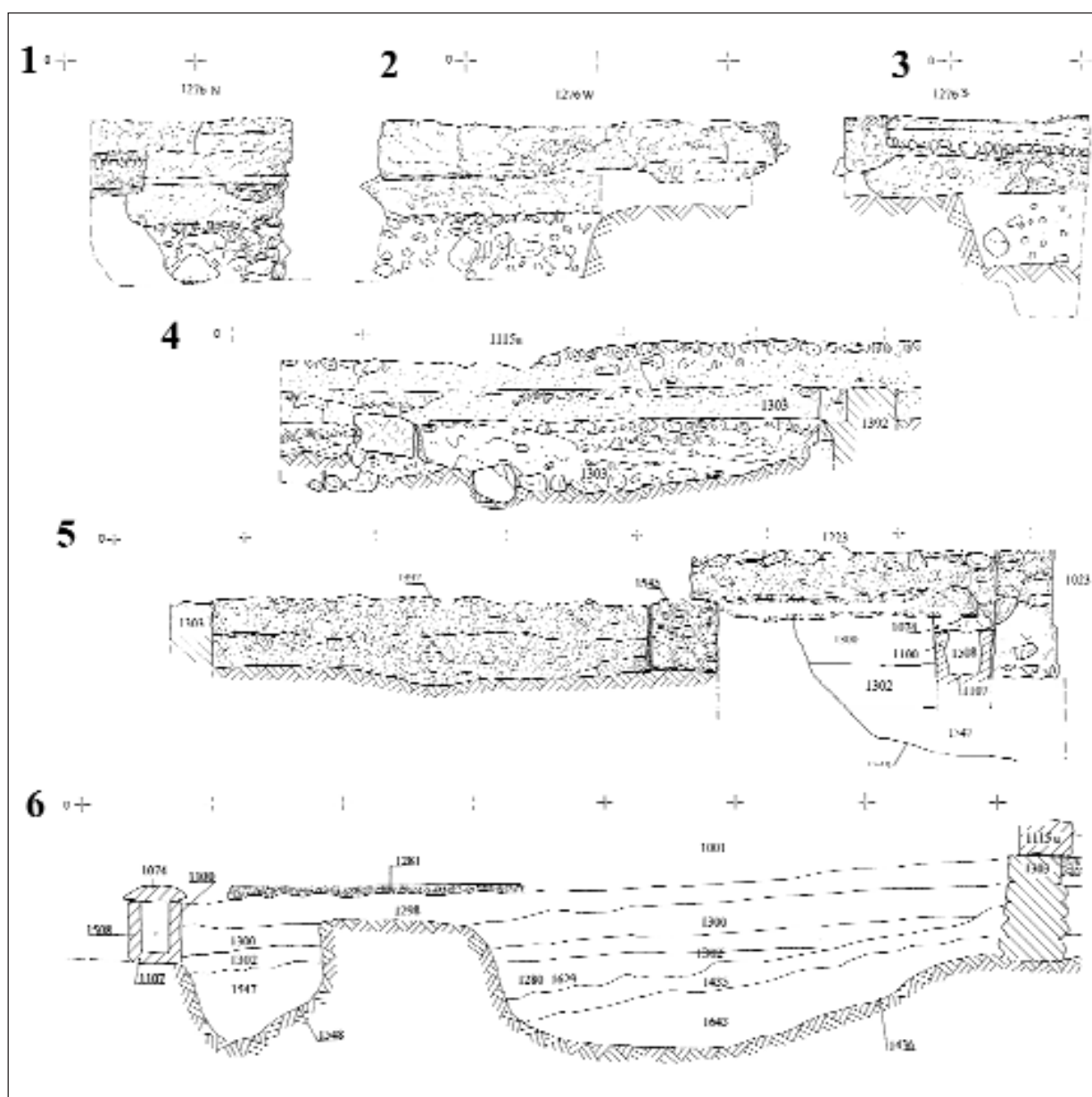


Figura 45. Alçats i seccions de l'àmbit 31.

mits sud i oest de l'àmbit. L'enderroc del mur 1223 es materialitzà fins al fonament 1392 (fig. 39, 5 i fig. 41, 2). Aquest fet permetia la connexió del pati amb l'àmbit 23, ja que la construcció dels murs 1115a i 1152 separava aquest sector de l'ala occidental de l'edifici (apartats 6.1.6 i 6.1.7). D'altra banda, el mur UE 1303 fou, per motius desconeguts, rebaixat i recrescut mitjançant el mur 1115a, datat en aquesta fase per criteris tècnics. Aquest nou mur segueix l'alineació del mur precedent, ara aprofitat com a fonament, i desapareixen els dos carreus imbricats de la fase anterior (possibles basaments anul·lats de la fase prèvia?). El mur 1115a interrompé l'antiga comunicació entre els àmbits 19, 23 i 20, però respectà la porta UE 1530 per tal de preservar la comunicació entre el passadís i les estances occidentals. L'interior de la cisterna pati, en un moment indeterminat, una nova impermeabilització en *signinum* que rep el número UE 1277.

A la **fase 12** s'hi ha inclòs el mur UE 1282. Es tracta, però, d'una atribució més teòrica que irrefutable. En la **fase 13** hem d'incloure l'excavació per al traçat de la clauvera formada per les UE 1074 i 1107. Per desgràcia, l'estat de l'estratigrafia no ha permès definir-ne la relació amb la fase anterior. La cisterna fou obliterated per l'estrat 1279, que no ha proporcionat cap fragment ceràmic i, per tant, dificulta l'adscripció periòdica d'aquest fet. Finalment, a la **fase 14** situem el recreixement puntual del mur 1115a mitjançant la UE 1115b.

4.1.9. Àmbit 20 (fig. 31, 46, 47, 96)

Es tracta d'un recinte arquitectònic rectangular aixecat durant la fase 7 i que, juntament amb l'estança dels sectors 19 i 23, voreja el pati del sector 31 definint el corredor que connecta l'ala de la vil·la —integrada pels sectors 6, 8/9, 11, 13, 19 i 23— amb la zona d'accés central a l'edifici (sectors 22, 25, 26, 32). Per sota del recinte també s'ha documentat part de la depressió UE 1436 corresponent a la fase 4 i amb els farciments UE 1435 i 1646. Quant a la **fase 7**, es defineix un corredor d'uns 3 metres d'amplada per una longitud documentada de 9 metres, i delimitat per murs d'*opus caementicium* (UE 1431, 1430=1025 i 1303). El passadís té un paviment en *opus signinum* UE 1241 de característiques anàlogues als documentats a les estances occidentals (UE 1218). El ferm reposa directament sobre un nivell de regularització (UE 1432) que descansa directament en el substrat geològic. El mur 1431 devia disposar de dues portes de comunicació amb els sectors 22, 25 i 26 (v. apartat 4.1.11).

Les transformacions de la **fase 11** d'aquest sector tenen relació amb les sofertes en els sectors contigus. A l'estança contigua del sector 13B/C, el corredor es va allargar tot desmuntant un segment del mur 1025/1430, de ma-

nera que l'antiga estança 13B/C es va convertir en l'extrem oest del passadís i l'espai corresponent a la porta 1530 de la fase 7 devia permetre la connexió entre els àmbits 11 i 20. Al mateix temps, el mur 1303 és desmuntat i refet mitjançant el mur 1115a. A aquest període també correspon l'arrasament del mur de tancament meridional UE 1431 i el desmuntatge parcial del mur UE 1055a, per tal de permetre l'obertura de la porta 1194 que comunicava l'extrem occidental del passadís amb les estances meridionals (àmbits 22/26). Prèviament el mur 1176 (àmbits 16/18 i 22/26) fou rebaixat per poder accedir a aquestes estances. Altres portes són obertes en aquest moment per poder comunicar amb els sectors meridionals (UE 1155 i 1154).

La redistribució de l'espai occidental de l'àmbit 25 va comportar la creació d'un nou enllaç entre el pòrtic i l'entrada de l'edifici (fase 7), tot conformant un passadís amb la construcció d'un nou mur (UE 1156) que en arribar a l'àmbit 20 tenia una porta amb marxapeu (UE 1154 i 1155). Durant la **fase 14** es va interrompre la comunicació entre el passadís dels àmbits 13B/C-20 i les estances occidentals (sectors 6, 8/9 i 13A). Es paredà la porta 1530 i mitjançant el mur 1115b es va elevar el mur inferior 1115a. També es va inutilitzar la porta 1194 amb el mur 1193 separant el passadís de l'àmbit 22/26.

S'han excavat els nivells constructius que obliterated el corredor (UE 1117, 1240 i 1242), estesos sobre el paviment 1241, el qual es mantenia en ús des de la fase 7. Així mateix, a l'oest de l'àmbit es va construir el mur UE 1031 pertanyent a la nova edificació i més ben documentat en els sectors 13 i 11 (fig. 36, fig. 47, 3). En un moment indeterminat, coetani o posterior a aquesta fase, hom va obrir un pou d'aigua (UE 1427-29) que tallava els nivells constructius de la fase 14 i que s'amortitza en un moment determinat amb dos estrats, les UE 1426 i 1428.

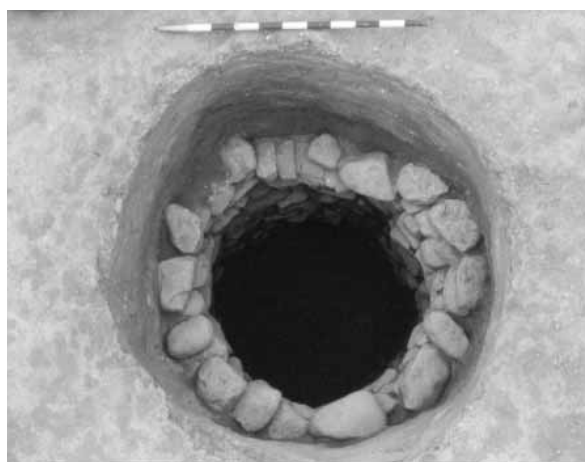


Figura 46. Detall del pou 1427.

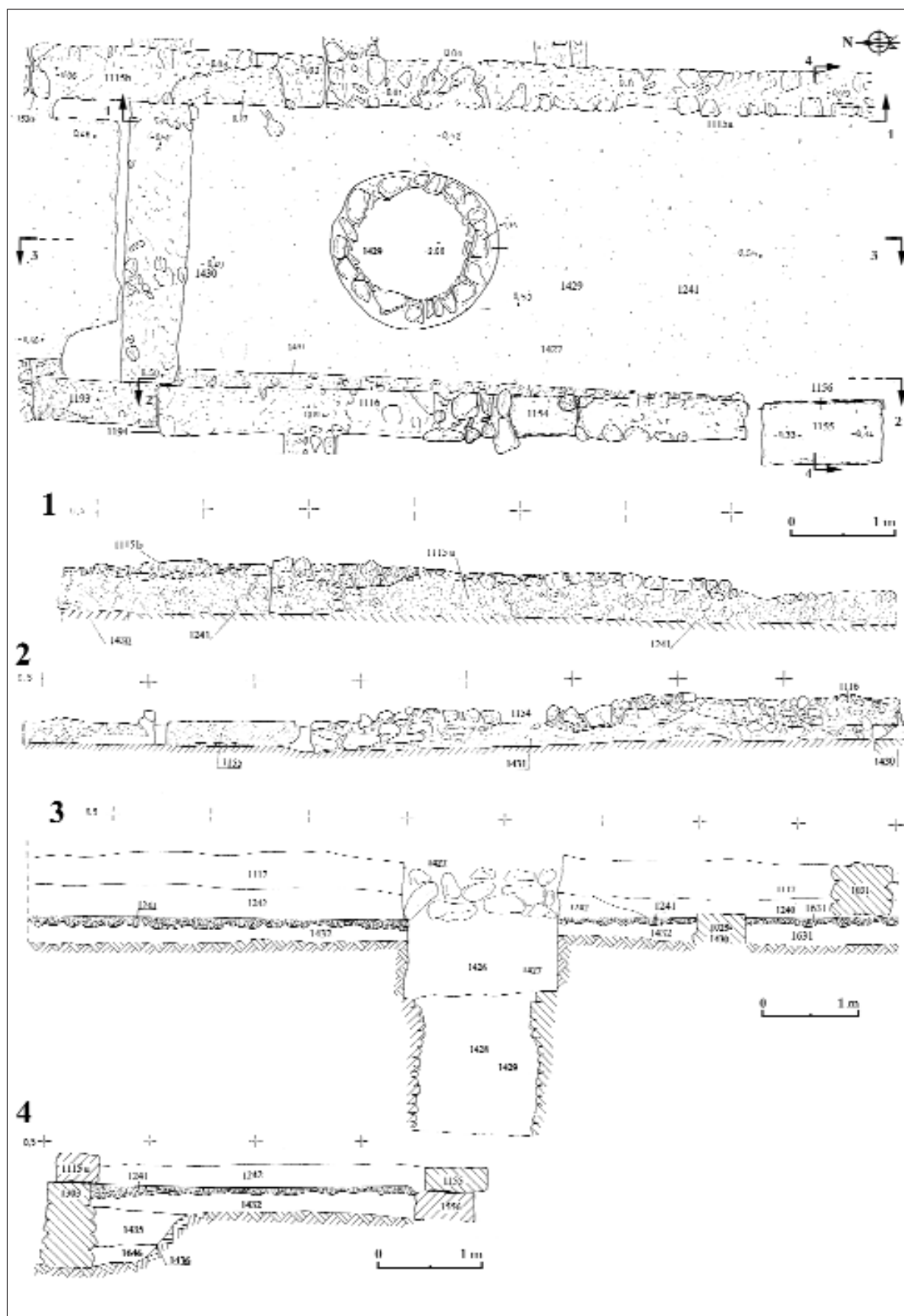


Figura 47. Planta, alçats i seccions de l'àmbit 20.

4.1.10. Àmbit 14-15-17 (fig. 48-52, 99)

És un sector exterior amb dues estances originàries i afectat per les fonamentacions del nou complex industrial. Malgrat la seva situació perimetral, aquest espai sempre es trobà íntimament lligat a l'edifici, primer als àmbits 16 i 18 durant la fase 8 i després als números 27, 28 i 33 de la fase 9. En la **fase 8** es va trencar l'angle sud-oest de l'àmbit 13A per encaixar els murs d'*opus caementicium* UE 1035 i 1059a. També es construïren els murs UE 1114, 1090 i 1092a. S'accedia al sector 12 mitjançant la porta UE 1049 i a l'àmbit 16/18 amb la UE 1693. Com en els sectors 7, 10 i 12, també s'ha documentat, tot i que d'una fase constructiva posterior, una rasa de fonamentació a l'exterior del mur de tancament UE 1059. A diferència de la rasa de la fase 7 (UE 1054), la pertanyent a la fase 8 (UE 1113) és més estreta i presenta a la part inferior una mena de banquetta (UE 1676).

Durant la **fase 9** detectem la implantació d'un *praefurnium* a partir de l'obertura d'un *propigneum* (1172) en



Figura 48. Vista general dels sectors 12, 14, 15 i 17.



Figura 49. Vista lateral del sector 15/17. S'observa forn 1172 i porta 1693 paredada. Es pot veure el rebaix del terreny per poder accedir al *propigneum* des de la cota dels àmbits 16/18.



Figura 50. Detall del forn 1172.

el mur 1091, per tal d'escalfar els elements termals identificats en l'àmbit 28. Al període d'ús del *propigneum* corresponen els nivells cendrosos excavats a la boca del forn, UE 1104 i 1173. Durant la **fase 10**, les estructures relacionades amb el conjunt termal meridional són amortitzades per una sèrie d'estrats (UE 1171, 1077, 1095, 1511 i 1098). A la **fase 14**, s'aixecaren els murs 1092b, 1093 i 1036, de còdols lligats amb fang, posteriors a les obliteracions esmentades anteriorment. També hi relacionem el recreixement del mur 1059a amb la UE 1059b. Aquesta acció va implicar la subdivisió de les dues estances originals en tres, si bé les reduïdes dimensions dificulten la comprensió d'aquest procés. Amb tot caldria plantejar si algun mur, com és el cas de les UE 1036 i 1091, fos d'una fase posterior, ja que no hi ha elements per ubicar-lo estratigràficament de forma més precisa. En la **fase 15** veiem com el nivell de colgament general (UE 1086) fou afectat per encaibir-hi l'enterrament UF 1, una inhumació en fossa en molt mal estat i orientada oest-est.

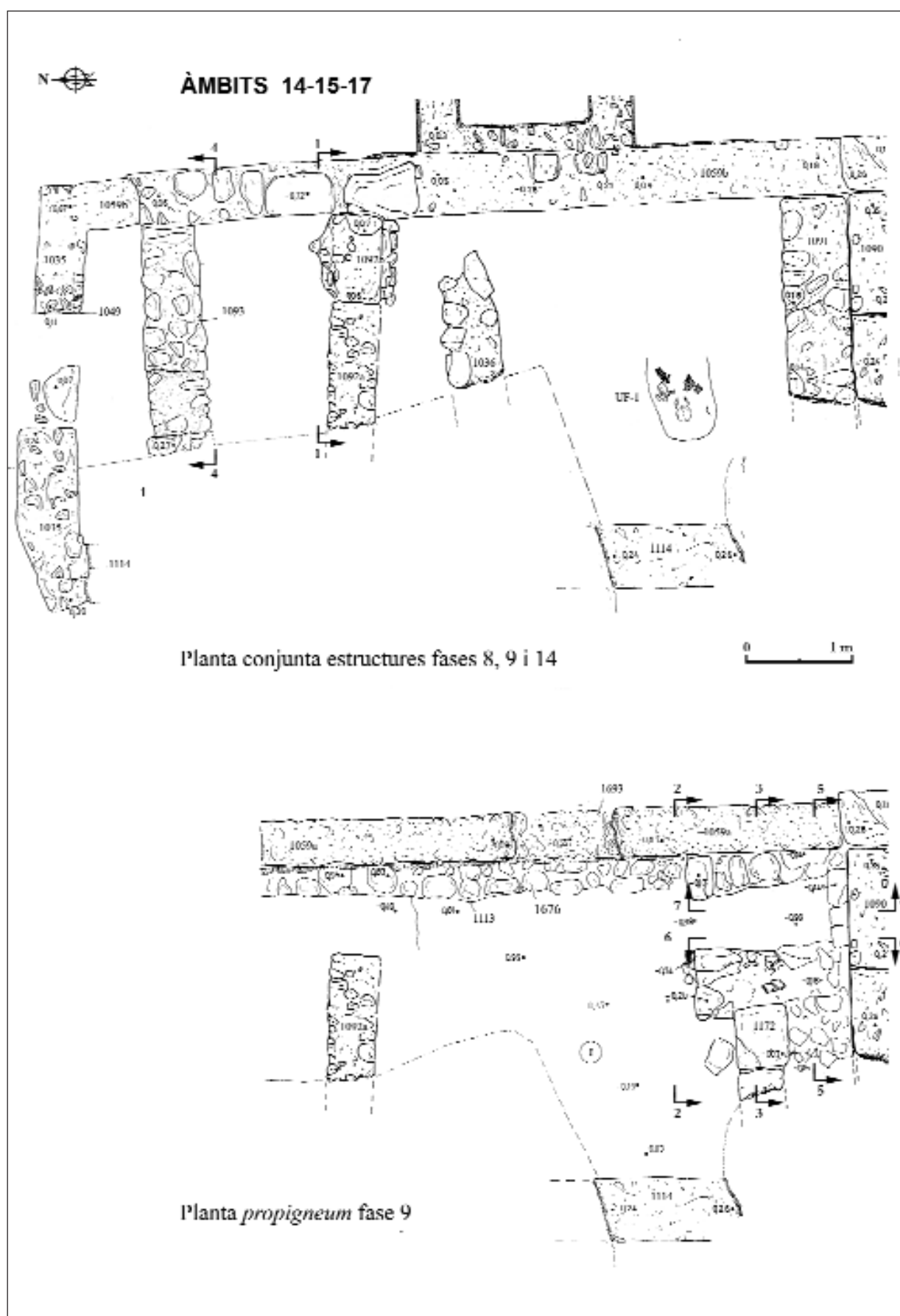


Figura 51. Plantes dels àmbits 14, 15 i 17.

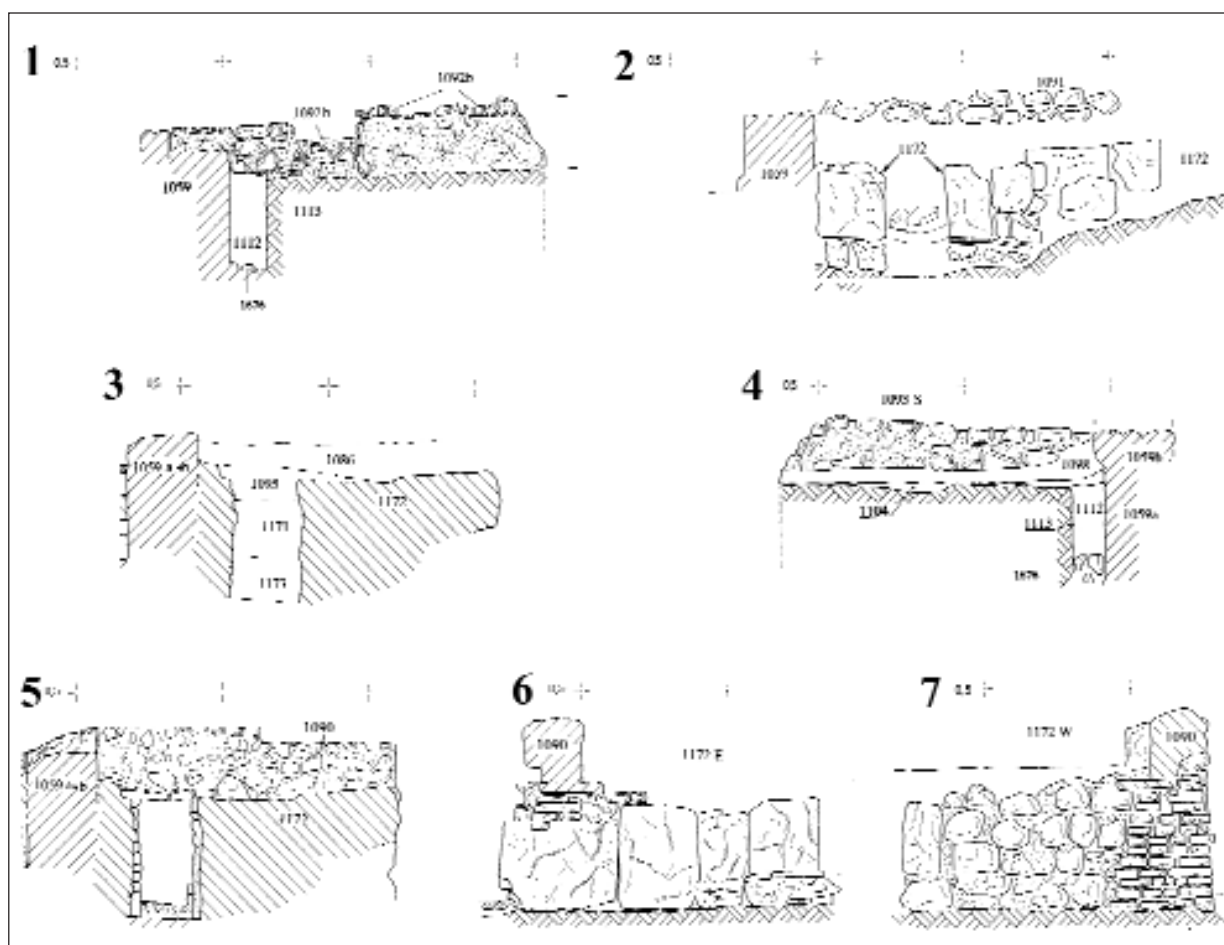


Figura 52. Seccions i alçats dels àmbits 14, 15 i 17.

4.1.11. Àmbit 16-18 (fig. 53-60, 96, 100)

Les evidències més antigues se situen a la **fase 4** i corresponen a una sèrie de retalls oberts en el nivell geològic. La majoria són de planta circular (UE 1415, 1522, 1527 i 1692), més altres d'irregulars (UE 1411, 1620 i 1654) i un retall en direcció N-S que connecta amb l'anterior (UE 1652). No es va poder establir la funcionalitat de tots aquests elements, si bé cal apuntar que la UE 1415 mostra símptomes d'acció de foc a les seves parets: la típica crosta rubefactada fruit de l'acció directa del foc.

Durant la **fase 7** aquest espai romangué desocupat i es troba a l'exterior de l'angle format pels murs 1055a i 1176. Aquí s'ha documentat la rasa externa de fonamentació del mur 1055a i el seu respectiu farciment constructiu (UE 1615 i 1613), a més d'una banquetta de còdols i argila que permet l'assentament del mur d'*opus caementicium* (UE 1614, fig. 58, 1). En el mur 1055a s'observen quatre encaixos situats a la cara meridional (UE 1412) possiblement relacionats amb l'encastament de l'embigat d'un parament d'*opus craticium*. També s'ha documentat la banquetta UE 1526 del mur 1176. La **fase 8** representa la primera transformació arquitectònica del sector definint un espai rectangular que aprofita

els dos murs de la fase 7 i n'aixeca dos més, UE 1059a i 1060a, el primer dels quals tenia una porta de comunicació amb l'àmbit 14/15/17 (UE 1693). La formació d'aquesta estança podria tenir relació amb l'aparició d'una sèrie de nivells d'ús o de freqüentació (UE 1406, 1407 i 1518). S'observa que el mur 1060 no arriba a unir-se amb el mur 1176 i deixa un espai que podria correspondre a una comunicació amb l'àrea de l'àmbit 21.



Figura 53. Àmbit 16 i 18 amb les estructures de la fase 14: paviments 1062-1065 i mur 1057.



Figura 54. Estructures de les latrines de la fase 10.



Figura 56. Vista superior dels dipòsits de la fase 10.



Figura 55. Vista de les estructures dels àmbits 16 i 18 amb els retalls de la fase 4.



Figura 57. Vista lateral dels dipòsits de la fase 10.

També es va obrir una porta al mur 1060 (UE 1728) que donava pas a l'àmbit 28.

La implantació del conjunt termal de la **fase 9** (àmbits 14, 15, 17 i 27) implicà la reutilització del recinte 16-18, on detectem la formació de nivells de freqüentació i d'ús del *propigneum* occidental a partir de l'abocament de nivells de composició cendrosa (UE 1173, 1353 i 1408), i que també es documenten sobre la porta 1693, en clara relació amb els que s'han documentat a l'estança annexa. Aquest nivell de cendres aporta materials que ens permeten datar el moment final de la utilització de les termes meridionals entre el 325 i el 350 dC.

En el decurs de la **fase 10** es produí l'obliteració del conjunt termal que s'ha detectat parcialment al sud del sector 1000. Potser en aquest moment és quan també es construeix una latrina a l'extrem meridional del sector associada a dos dipòsits de neteja (fig. 59). Aquestes obres comportaren el paredat de la porta 1693 que connectava amb els sectors 14/15/17. El canal de recepció i de desguàs de la latrina (UE 1349 i 1371) és una estructura d'*opus caementicium* recoberta en *opus signinum* i coberta de lloses de pedra i algun *bipedalis*, que corre paral·lela al mur 1060 i després gira cap al sector 21 aprofitant la porta existent entre els murs 1060 i 1176. L'amplada de les

latrines ve determinada pels dos basaments petris que devien sustentar la plataforma de seients (UE 1347 i 1352) i davant la qual es troba una plataforma de servei aixecada en *opus signinum* (UE 1335). Quant als dipòsits, són dues estructures quadrades (UE 1058 i 1346) fetes d'*opus caementicium* arrebossat amb *opus signinum* (UE 1330) i comunicades entre si per un tub de plom. Del dipòsit petit l'aigua s'evacuava a la plataforma 1335 i d'aquí a la latrina. A aquestes estructures es relacionen les restes de tres sòls o paviments (UE 1332, 1333, 1409), més un banc o plataforma indeterminada situada al costat nord de l'àmbit (UE 1354).

Durant la **fase 14** l'estança definida durant la fase 8 és abandonada i s'aixeca el nivell de circulació mitjançant l'aportació de nivells constructius (UE 1348, 1351 i 1329), sobre els quals s'estengué un paviment d'*opus signinum* (UE 1062-1065) que segellava tota l'estança, mantenint en ús, però, el dipòsit major de la latrina de la fase anterior (UE 1058), una vegada obliterat el tub de desguàs. L'antiga habitació fou dividida mitjançant un mur de pedra i morter de calç (UE 1057) que se superposava al paviment i aprofitava com a tancament el dipòsit UE 1058. En aquest mur hi havia una porta de doble batent que ha conservat els suports dels muntants laterals i els encaixos de pollegueres i passadors (1328 i 1327, respectivament).

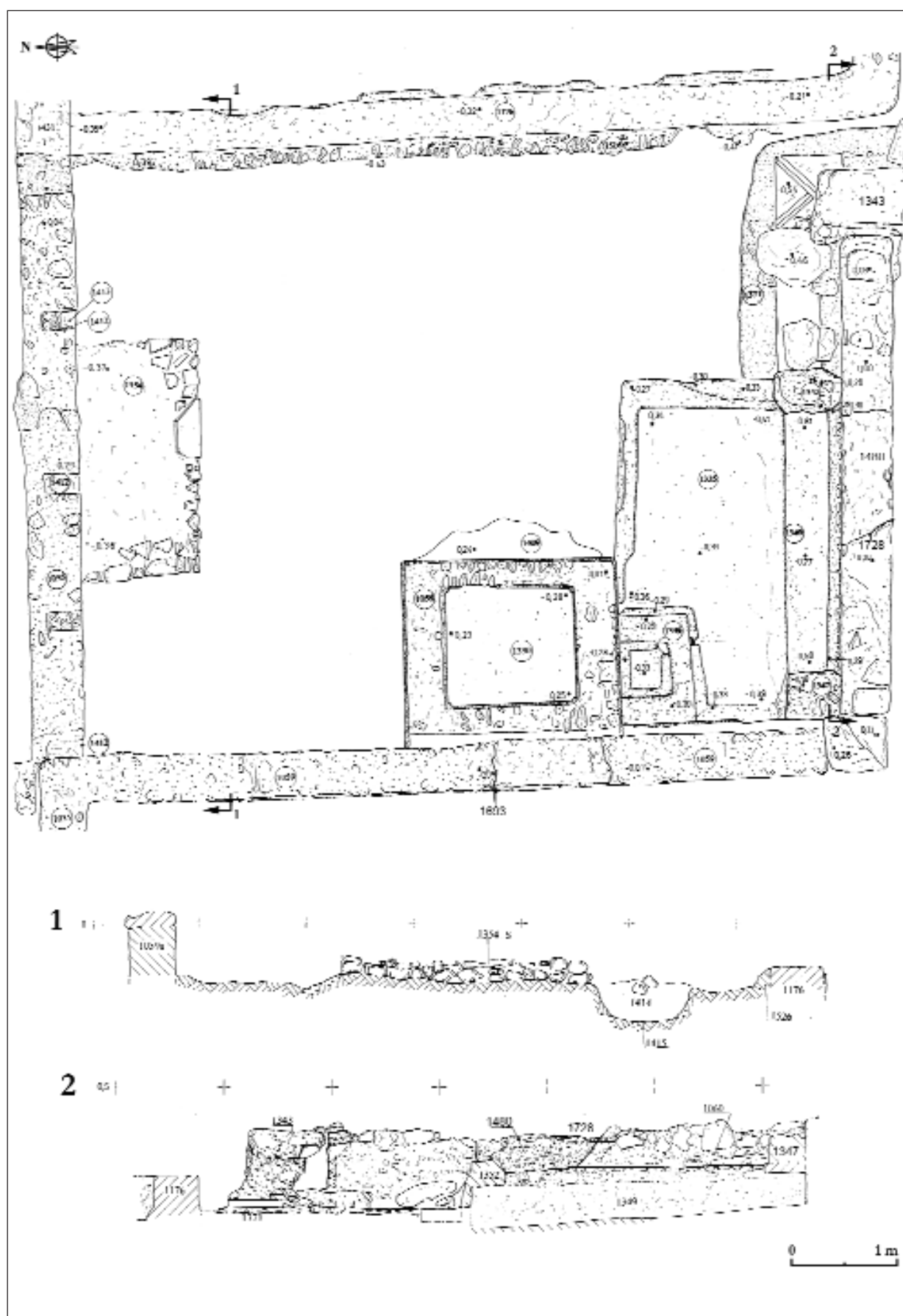


Figura 59. Planta i seccions dels àmbits 16-18 amb les estructures de les fases 7, 8 i 10.

A aquesta fase també pertany el recreixement del mur 1055a (UE 1055b) i el traçat d'un de nou (UE 1056) que redueix una mica les dimensions de les estances. En aquest darrer mur s'observen una sèrie d'interrupcions de funció no determinada (UE 1331). També observem una sèrie d'encaixos o retalls en el mur 1059b que són de difícil interpretació (UE 1204, 1202 i 1174). Finalment, els paviments de la fase 14 foren colgats pels nivells 1061 i 1064, i el dipòsit 1058, per l'estrat 1085.

4.1.12. Àmbits 22, 25, 26 (fig. 61-67, 92, 96)

En aquest sector s'han documentat una sèrie de retalls inclosos en la **fase 4** i caracteritzats per una planta irregular o arrodonida. Foren excavats en les argiles naturals (UE 1640, 1698 i 1700) i els seus farciments (**fase 5**) no han aportat materials indicis des del punt de vista cronològic (UE 1639, 1697 i 1699). Sobre els nivells d'amortització dels retalls esmentats hem documentat dos murs de còdols lligats amb fang que hem situat en la fase 5 i que defineixen uns eixos orientatius que es repeteixen en les fases posteriors (UE 1627 i 1696). També hi hem relacionat un petit dipòsit quadrat amb parets de pedra i morter de calç (UE 1584) i solera en *opus signinum* (UE 1585).

Les reformes de la **fase 7** van comportar l'elevació de la cota de circulació i la creació de tres espais delimitats per murs d'*opus caementicium*. L'espai més a l'oest es delimita pels murs 1289, 1431, 1176 i 1239, i s'hi accedeix per la porta 1459, que comunica amb l'àmbit 20. La construcció d'aquests murs vingué precedida per l'excavació d'una rasa de fonamentació (UE 1583) que afectà un dels laterals del dipòsit de la fase 5 (UE 1584) i que estava farcida per una mena de pseudobanqueta de pedra i argila (UE 1641, 1528 i 1593) més un farciment constructiu (UE 1582). La nova estança disposà d'un paviment en *opus signinum* (UE 1391) amb mitjacanyes a les entregues als murs. El paviment reposava sobre l'estrat constructiu UE 1581. En aquest procés es va oblitar el dipòsit UE 1584 de la fase 5 mitjançant l'estrat UE 1635. A l'est es disposen dos recintes més que junts fan la mateixa



Figura 61. Vista des del nord dels àmbits 22, 25 i 26 amb els paviments i retalls de la fase 11.

llargària que l'àmbit anterior. Un dels espais es delimita pels murs 1239, 1158, 1396 i 1431. En el mur UE 1431 s'obre la porta 1556, i en el 1158a, la porta 1463. Aquí s'ha documentat la rasa de fonamentació UE 1592 amb la pseudobanqueta UE 1628/1593 i el farciment constructiu UE 1591. Es pavimenta l'estança amb el *signinum* UE 1398 dipositat sobre l'estrat constructiu UE 1590.



Figura 62. Vista des de l'est dels àmbits 22, 25 i 26 amb les estructures de la fase 5 i les rases constructives de la fase 7. Es veuen les portes de comunicació amb el pòrtic, obertes en el mur UE 1431 després de la seva construcció.



Figura 63. Detall del dipòsit 1584. El retall de la part superior correspon a la rasa de fonamentació del mur de la fase 7.



Figura 64. Detall del mur 1627 amb la porta 1493 al fons.

La segona estança és de dimensions més reduïdes i es delimita pels murs 1396, 1158, 1239 i 1289. Aquí no s'ha documentat pavimentació en *opus signinum* per les reformes posteriors. Destaca la presència de la porta UE 1625,

que conserva part dels muntants laterals encabits en els murs 1624 i 1289 i que podria disposar d'un gran esglaó o replà extern que precedís l'entrada a l'edifici.

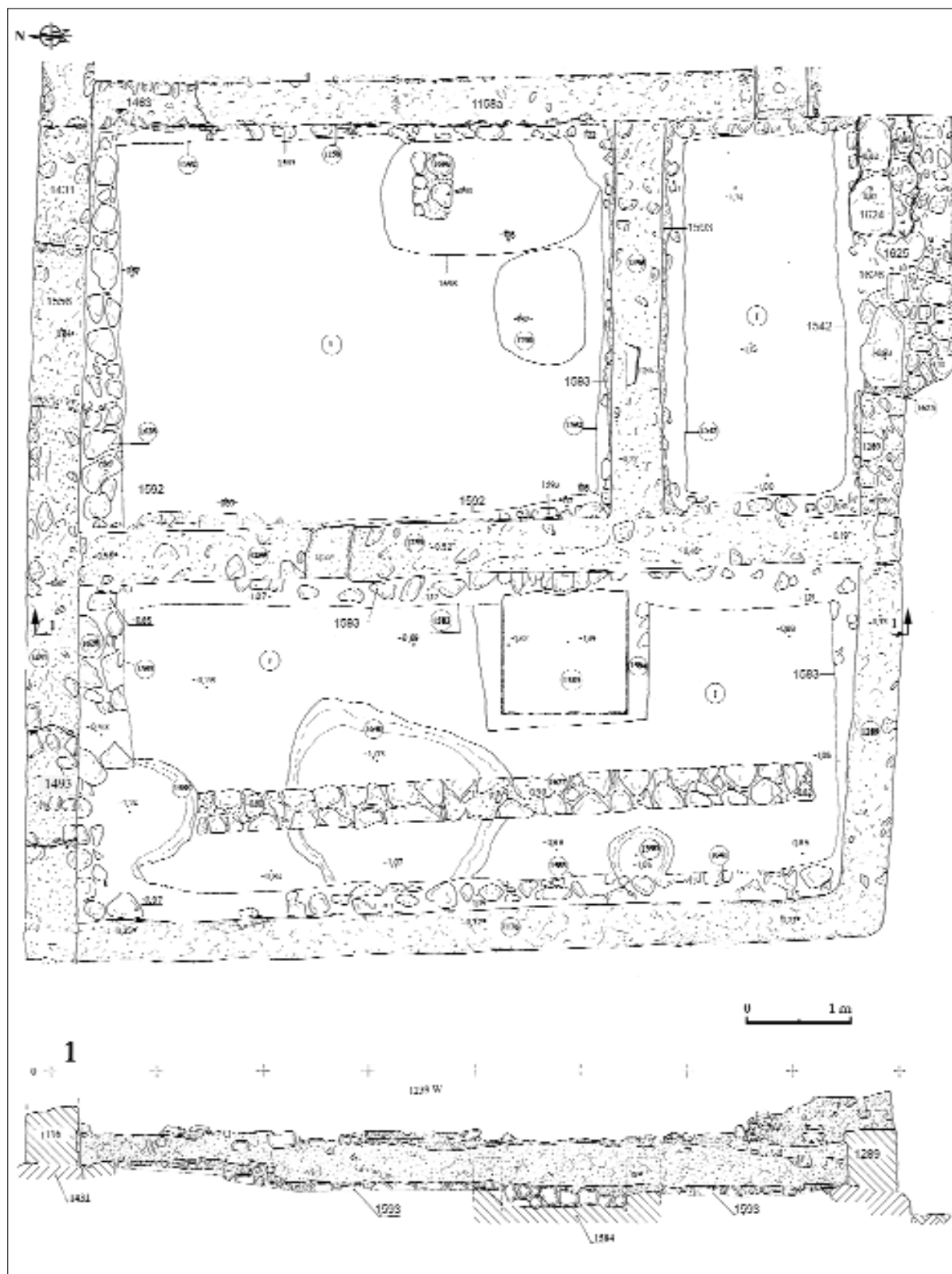


Figura 65. Planta i alçat dels àmbits 22, 25 i 26 amb les estructures de les fases 4, 5, 7 i 11. Els paviments de la fase 7 s'han extret.

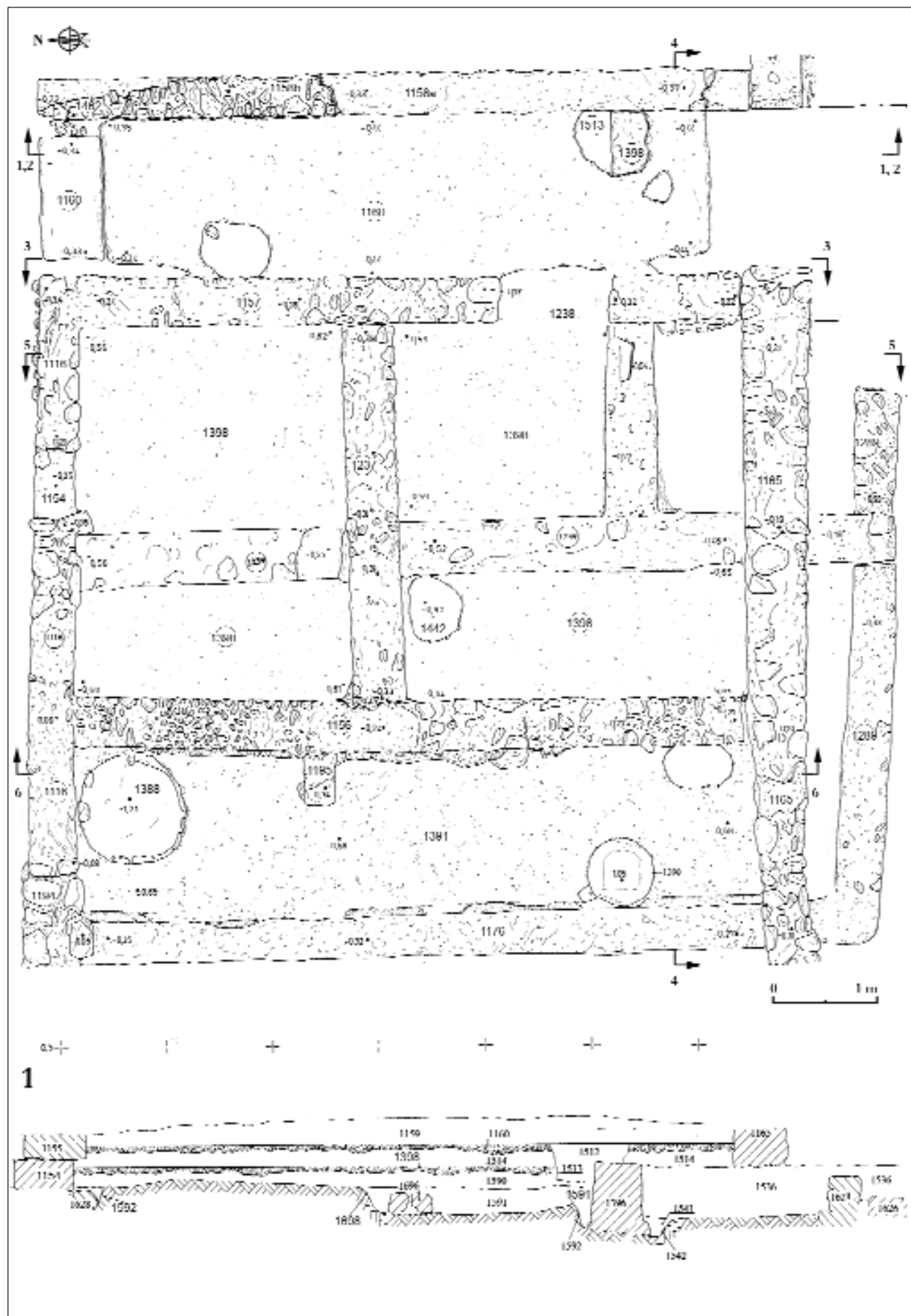


Figura 66. Planta i secció dels àmbits 22, 25 i 26.

La **fase 11** ocasionà en aquest sector el desmuntatge, fins a la cota dels paviments, dels murs 1239 i 1396. Tot aquest sector fou redistribuït mitjançant la construcció dels murs UE 1157 (amb la porta 1238), el mur 1116 (que inutilitza els accessos amb el sector 20 definits durant la fase 7), el mur 1237 i el mur 1156. També s'ha pogut observar que l'accés sud de l'edifici establert durant la fase 7 és desmuntat i es cobreix amb un estrat de terra que no aporta materials significatius quant a la datació (UE 1536 unificat amb 1537, 1538, 1539 i 1540). Així mateix, fou tapiada la porta 1463 que permetia la connexió amb les estances del sector 32.

Es crearen altres portes. La porta UE 1155 que connectava els sectors 20, 25 i 26 amb el sector 21, on hi devia haver la d'accés a l'edifici definit a la fase 7, més la porta UE 1154 que permetia l'accés aprofitant que el mur 1239 (fase 7) havia estat escapçat. Una altra, que donava pas a l'oest de l'àmbit 22 i al 16-18 una vegada desmuntat el mur 1176, és la porta 1194. Aquestes reformes constructives es complementen amb una nova pavimentació formada per farciments de terra sobre els antics paviments UE 1398 i 1391 (estrats UE 1177 i 1440) o bé un nou paviment en *opus signinum* (UE 1160) que recolza sobre el farcit UE 1514 i manté una cota de circulació en relació amb el nou accés UE 1155. Com a evidències d'ús d'aquest període també detectem retalls circulars de petites dimensions (UE 1390, 1442, 1388 i 1513) l'amortització dels quals no ofereix elements cronològics definitoris (UE 1389, 1441, 1196 i 1512, respectivament).

Les evidències arqueològiques de la **fase 14** són escasses. S'ha pogut veure que alguns murs són reaixecats (1056, 1158b, 1165 i 1116b) al mateix temps que la fase anterior s'amortitza amb una sèrie d'estrats (UE 1235, 1236, 1122 i 1159). Malauradament, no es conserven evidències del nivell de circulació d'aquest moment. Quant al mur 1195, no tenim indicis suficients per tal d'establir de forma correcta ni la seva funcionalitat ni la fase a la qual s'ha de relacionar, però entenem que és posterior a l'11.

4.1.13. Àmbit 32 (fig. 68-71, 96, 107-110)

Aquest sector representa un apèndix en relació amb la planta general de l'àrea 1000, ja que els treballs inicials comportaren la localització de restes musivàries i, conseqüentment, l'ampliació de l'àrea excavada per poder delimitar el paviment íntegrament i procedir a la seva extracció. L'estratigrafia del sector no es va exhaurir perquè aquest no fou afectat per la nova construcció, cosa que no va permetre documentar la totalitat de les estructures de la fase 7. Les restes més antigues es remunten a la **fase 5** i foren localitzades en dos sondejos. S'identificà un mur de còdols lligats amb fang (UE 1708) i part d'una estructura de característiques similars que no hem pogut estudiar (UE 1710). Més a l'est es documentà la base per a un pa-

viment de lloses o peces ceràmiques de pedra (UE 1712). En el sondeig realitzat a l'est es localitzen dos murs (UE 1721 i 1723) que unifiquem amb la UE 1708, a la qual es lliura un estrat (UE 1722), no excavat.

Aquestes evidències foren colgades durant la **fase 7**, moment en què es definí una estança delimitada per tres costats mitjançant els murs 1418, 1715, 1158a (amb la seva banqueta de fonamentació 1711). Desconeixem el tancament oriental del recinte en trobar-se fora del límit d'excavació. A aquest espai s'hi accedia per les portes 1461 i 1717 des del nord (que seria la prolongació de l'àmbit 20), 1716 des del sud i 1463 des de l'oest (àmbit 26). Aquesta estança presenta una subdivisió mitjançant el mur 1704, documentat parcialment. A aquestes estructures se'ls lliuren una sèrie d'estrats constructius que oblitaren la fase anterior (UE 1468, 1469, 1705, 1707) i, sobre la UE 1712, els estrats 1468 i 1469. Sobre el nivell geològic i el mur 1708, els estrats 1705 i 1707, que no van aportar materials.

La **fase 11** representà un canvi important en la fesomia d'aquest sector i una elevació de la cota de circulació. Les portes 1461, 1463 i 1717 foren inutilitzades amb tapiats de morter de calç i reble (UE 1460 i 1462, respectivament). El mur 1704 fou rebaixat i per sobre seu s'ha documentat un paviment d'*opus signinum*, al centre del qual



Figura 68. Vista general de l'àmbit 32 des del sud.



Figura 69. Vista del paviment 1423 amb el mur 1704.

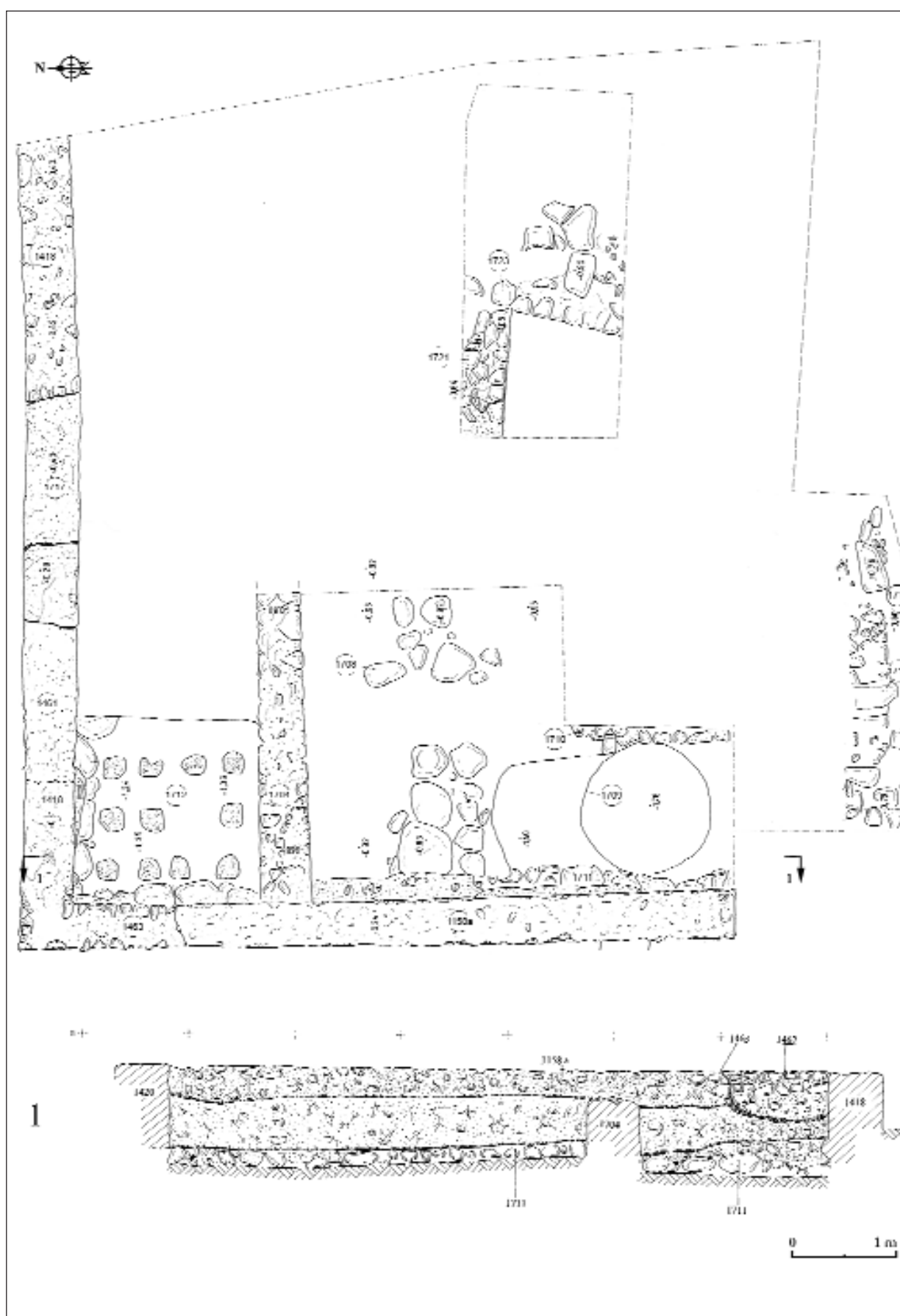


Figura 70. Planta de l'àmbit 32 amb evidències de les fases 5 i 7.

es reserva un espai per a un paviment d'*opus tessellatum* (UE 1423, v. apartat 6.1). També es documenta una altra part de mosaic just enfront de l'accés de la fase 7 (UE 1716) i que en aquest moment encara es manté en ús. El mosaic es construeix sobre una preparació de morter de calç i grava, la UE 1724, i els nivells de regularització constructiva UE 1720 i 1725.

Durant la **fase 14** l'àmbit es compartimenta mitjançant dos murs paral·lels i en direcció nord-sud (UE 1714 i 1718) i un altre d'est-oest (1420). A més, es produí el recreixement ja conegut del 1158a amb el mur 1158b. Ver-

semblantment, aquesta fase amortitza el paviment d'*opus tessellatum* anterior, amb base a les cotes de la fonamentació dels murs 1718 i 1714, com a plataforma de suport. Finalment, hem de fer esment d'algunes estructures que, si bé s'han documentat en planta, no s'han pogut fitar correctament, atès el seu estat de conservació o pel fet de trobar-se al límit sud del sector, que no es va excavar completament (UE 1464, 1465 i 1469, fig. 67). Tot aquest sector fou colgat pels nivells UE 1416 i 1417. També es detecten alguns forats, talment d'espoli, les UE 1422, 1459 i 1425, amb els seus farciments respectius (1421, 1458 i 1424).

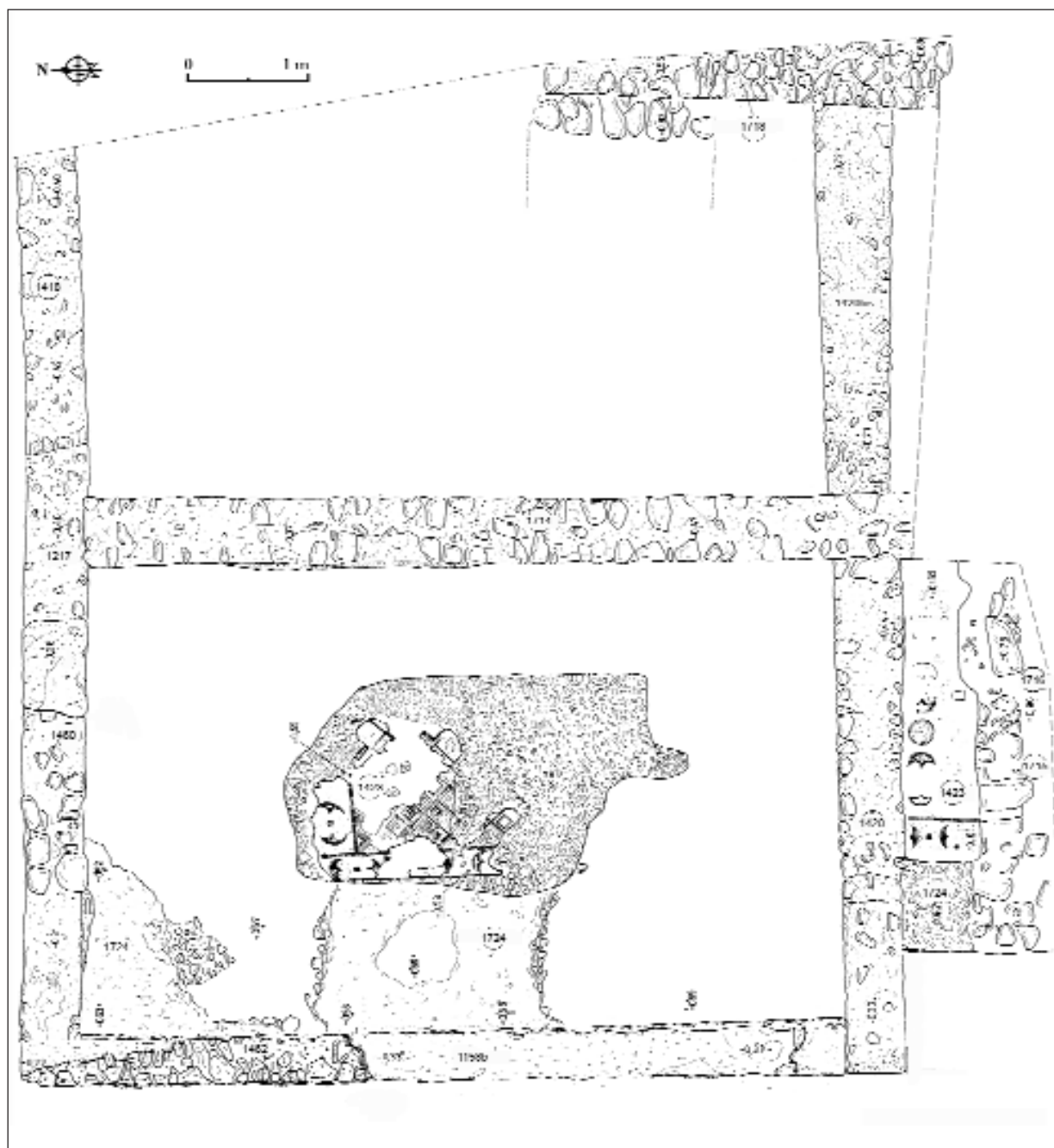


Figura 71. Planta de l'àmbit 32 amb evidències de les fases 11 i 14.

4.1.14. Àmbits 27-28-33 (fig. 72-85)

Els àmbits 27, 28 i 33 s'han de posar en relació amb un conjunt termal aixecat durant la fase 9 i que es troba al sud-oest del sector 1000. En començar la intervenció, es mostraven força afectats per les fonamentacions contemporànies. La construcció d'aquest complex termal cal relacionar-la funcionalment amb les estances 16/18 i 14/15/17. Ambdues foren aixecades durant la fase 8, però en la fase 9 s'instal·là un *propigneum* que es relaciona amb aquests àmbits.

L'espai més occidental és l'àmbit 27, construït unitàriament durant la **fase 9** amb els murs 1188, 1189, 1190 i 1191 d'*opus caementicium* i que recolzen sobre una sabata constructiva de morter i pedra reforçada per una rios- ta de la mateixa tècnica (UE 1358 i 1359). Constructiva- ment, destaca la documentació de diverses empremtes de les agulles de l'encofrat en els quatre murs (UE 1360) i d'encaixos o permòdols al mur en el parament nord del mur 1190 (UE 1361). El recinte compta amb dues bo- ques de pas d'aire calent, una que connecta amb l'àmbit



Figura 72. Vista general de l'àmbit 27 abans de retirar les estructures 1356 i 1357.



Figura 73. Vista general de l'àmbit 27 des del costat nord.



Figura 74. Obertura d'aire UE 1362 confrontant amb el límit de l'excavació.



Figura 75. Vista general dels àmbits 28a, 28b i 33. Destaca la reforma amb el paviment 1342.



Figura 76. Vista dels àmbits 28a-b amb l'hipocaust 1479 exhumat.



Figura 77. Vista general de l'hipocaust de l'àmbit 28a.



Figura 78. Vista frontal del mur UE 1189 i obertura 1363. A la dreta, el *propigneum* 1172.



Figura 79. Detall de l'obertura 1673 d'unió entre els àmbits 28 a-b.

28a (UE 1363) i l'altra vers l'oest (UE 1362) que fou escassament documentada i comunicava amb una estança termal no excavada. Tots aquests elements permeten identificar l'estança com l'espai corresponent a un hipocaust i sense evidències de la presència de *pilae* o bé de la *suspensura*.

A tocar amb el mur UE 1189 i sobre la riosta UE 1359, es va detectar una important acumulació de grans còdols de riu, UE 1357, amb clares evidències d'acció de foc.



Figura 80. Vista general de l'àmbit 28b. Al bell mig de l'estança es va documentar un retall (UE 1338) que va afectar l'estratigrafia i la conducció d'aire.



Figura 81. Detall de la divisió dels àmbits 28b/33 respecte del 21. Destaca el paviment 1318.

No podem establir a quina fase de l'evolució del sector pertany, però estratigràficament és anterior al colgament de l'àmbit. Durant la **fase 14** l'estança és colgada mitjançant un gruixut paquet de terres (UE 1192) que a la vegada o després fou tallat per la rasa de fonamentació del mur 1356, de còdols i fang. Aquest mur es pot relacionar amb la fase 14 o pot formar part, juntament amb altres estructures, d'una sèrie de UE que difícilment podem fixar cronològicament i estratigràficament de forma correcta.

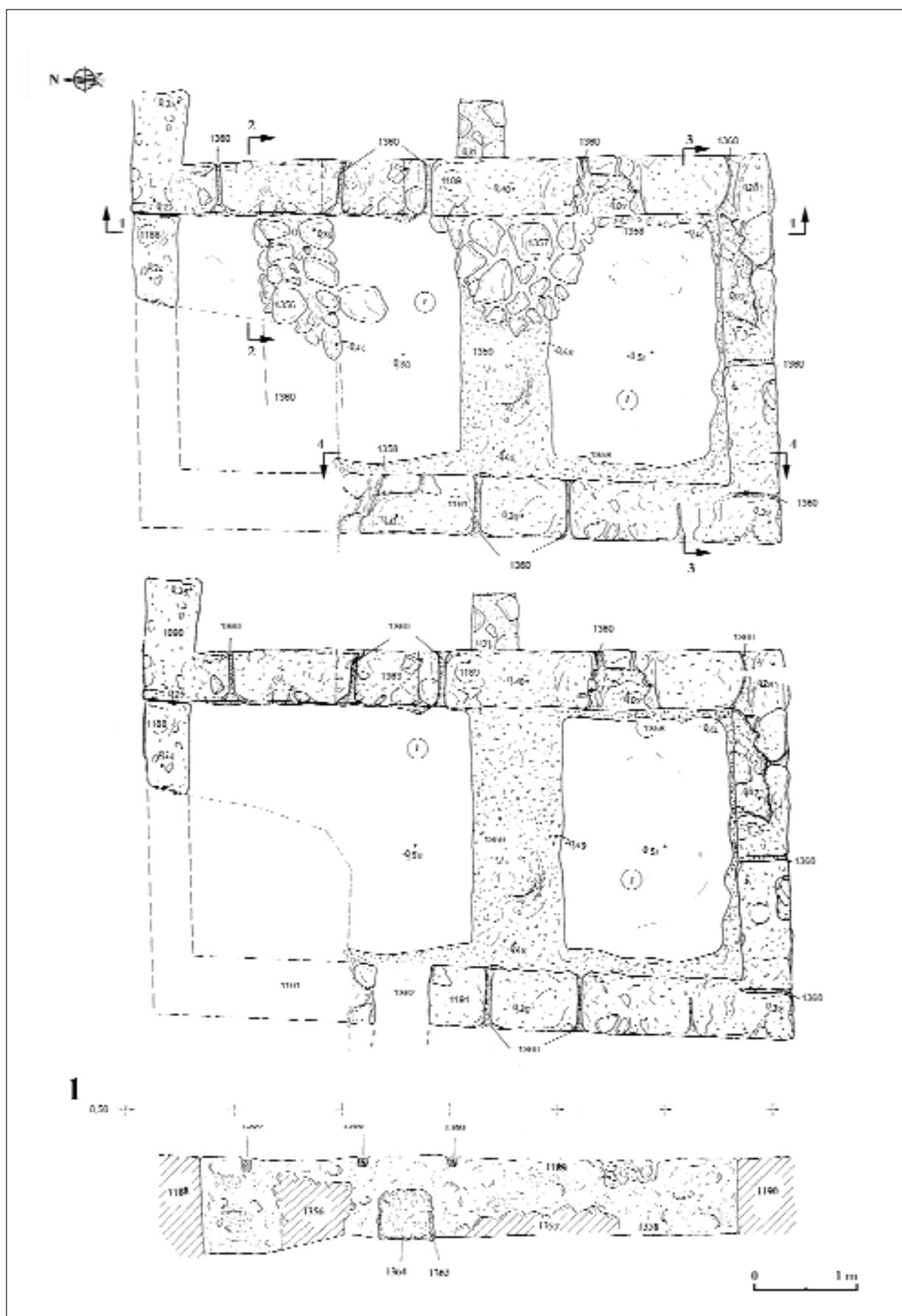


Figura 82. Plantes i alçat de l'àmbit 27.

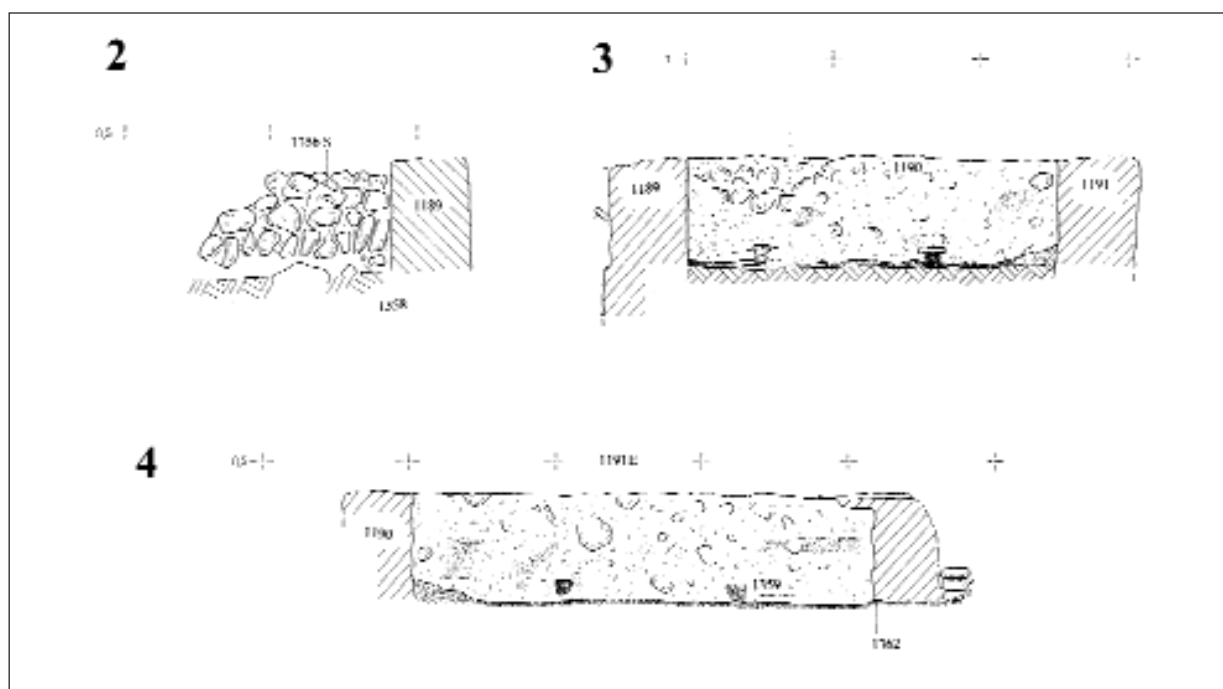


Figura 83. Alçats de l'àmbit 27.

L'àmbit 28 es divideix en dos espais mitjançant el mur 1321/1473/1474: el **28a** a l'oest i el **28b** a l'est. El 28a és un hipocaust que rep l'aire procedent del *praefurnium* de l'àmbit 14/15/17. També podria estar escalfat des de l'hipocaust de l'àmbit 27, ja que es preveu l'existència d'un altre forn més a l'oest. Amb anterioritat a la definició dels àmbits termals cal apuntar, dins de la **fase 8**, que una part dels sectors podrien estar associats als àmbits 16-18, amb el mur 1060a com l'element de confrontació entre ambdós sectors, i la porta 1728, l'element de comunicació. És possible que en aquesta fase s'hagin d'incloure el mur UE 1473/74, obra d'*opus caementicium* orientada nord-sud afectada per la fase de construcció del conjunt termal meridional, més un altre de perpendicular a aquest (UE 1316). Fa la sensació que el mur 1473/74 fou retallat en angle per tal de superposar-hi la plataforma de la *suspensura* (retall UE 1476). La construcció termal de la **fase 9** implicà el tapiat de la porta de la fase 8 mitjançant el mur d'*opus caementicium* UE 1480.

A l'àmbit 28a, aprofitant el mur 1060a de la fase 8, es definí un hipocaust, durant la fase 9, mitjançant els murs 1091, 1189, 1475 i 1321, amb les obertures per circulació d'aire UE 1172 (*propigneum* àmbit 14/15/17), UE 1363 (àmbit 27) i UE 1643 (en relació amb l'àmbit 28b). El paviment de l'àrea de l'hipocaust és una capa d'*opus signinum* (UE 1478) sobre la qual reposaven *pilae* de *bessales* (UE 1479), de les quals s'han conservat bona part de les primeres filades. Com a darreres evidències d'ús de la fase 9 localitzarem una capa de cendres (UE 1477) per sobre del paviment UE 1478 i lliurant-se a les *pilae* UE 1479.

Durant la **fase 14** es van segellar les obertures que comunicaven l'estança amb els àmbits 27 i 28a (UE 1364 a la boca 1363 i UE 1674 a la boca 1673) i sobre el nivell d'ús es va localitzar un nivell d'obliteració (UE 1345) que no aporta material ceràmic útil per a la datació del procés. També es construí el *signinum* UE 1342, que segella l'àmbit 28a. A més, en l'àmbit 28 hem pogut detectar un nivell d'obliteració (UE 1322) i com se sobreixen els murs 1060a i 1321a (amb les UE 1060b i 1321b). Posteriorment situem, en una fase que no podem definir atesa la naturalesa dels estrats associats i la manca de materials datables, dues estructures UE 1340 i 1341, d'ús incert però que, en tot cas, no responen a activitats de caire termal.

L'àmbit **28b** es comunica mitjançant la boca UE 1673 amb una estructura esglaonada que pot fer les funcions de conducció d'aire calent (UE 1684), que en l'àmbit 28b es transforma en el canal d'aire UE 1344, els murs 1319-1324 que fan una mena d'esglaó. En aquesta estructura esglaonada hi ha una canalització d'aire calent formada per dos *imbrices* enfrontats, al costat est s'ha localitzat un petit canal de pas d'aire calent (UE 1690). Al sud de l'àmbit, destruït parcialment per una sabata de la planta química, es van localitzar les restes d'un *opus signinum* amb mitjacanyes (UE 1471) que interpretem, per les seves dimensions, com a part d'una petita banyera.

A l'àmbit 28b es va efectuar un retall circular, tal vegada un espoli (UE 1338) en el mur 1684, i es va farcir amb terra (UE 1337). La manca de materials arqueològics significatius i la posició estratigràfica d'aquestes dues UE ens fa pensar que s'han de relacionar amb la **fase 14** o un moment posterior. Per sobre es va excavar un estrat amb

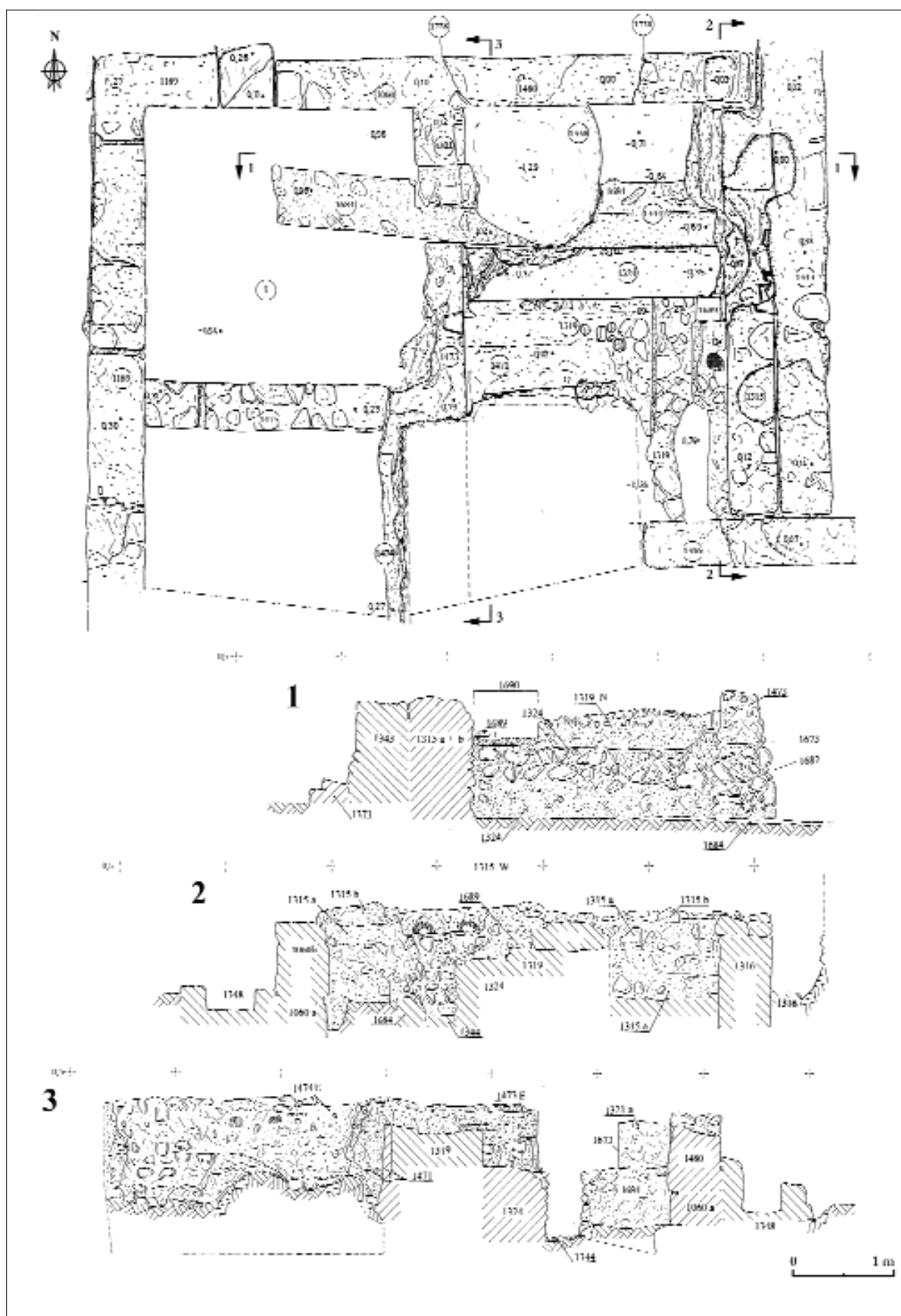


Figura 84. Planta i alçats dels àmbits 28a, 28b i 33.

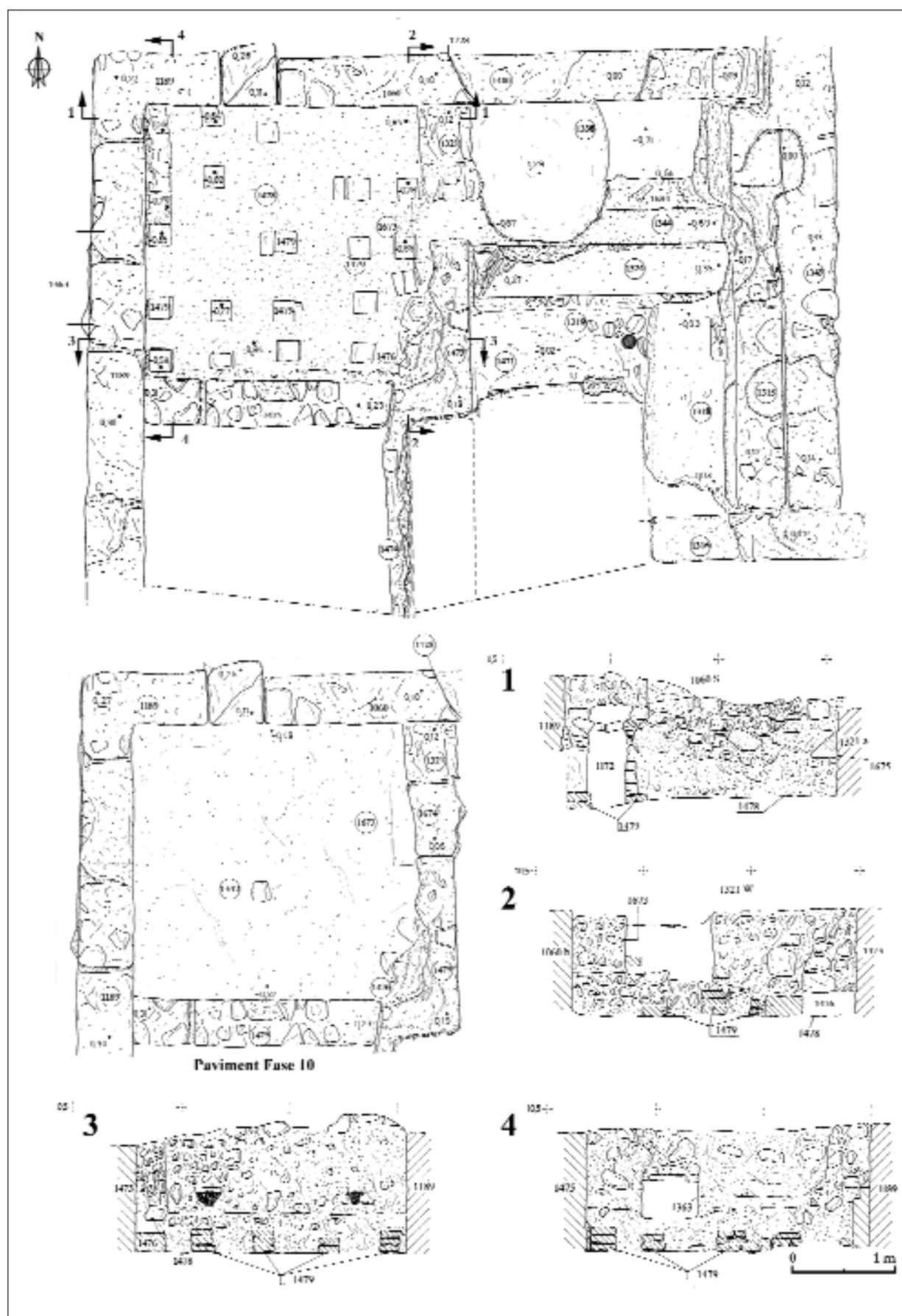


Figura 85. Plantes i alçats dels àmbits 28a, 28b i 33.

materials d'importació africana (UE 1323). Tal vegada en aquest moment poc definible hem d'incloure el mur UE 1343, que es recolza en el mur UE 1315. A l'àmbit 21 es veia com aquesta estructura es recolzava sobre la canalització 1371 i tallava la seqüència estratigràfica anterior a la fase 14.

En canvi, l'àmbit 33 seria un petit espai al sud del 28b. Possiblement exterior al conjunt termal meridional, almenys en el seu primer moment, i que limita amb els murs UE 1475, 1774 i 1189 que, com ja dèiem, s'assimilen en la fase 10. Aquestes es basteixen en *opus caementicium*, amb una rasa *a sacco* a l'interior de l'àmbit 33. Al costat de 1475 i 1189, es detecta un retall, la UE 1484, que definirem com l'ampliació de la rasa de fonamentació. Aquesta és farcida per la UE 1483, que no aporta materials. Sobre seu hi ha els estrats 1481 i 1482, que tampoc ofereixen materials datables.

4.1.15. Àmbit 21 (fig. 86-87)

És un espai que respon a una zona externa de l'edifici i que es troba ubicat a l'extrem meridional de l'àrea arqueològica i que és, malgrat el seu nivell d'afectació, important per a la interpretació dels sectors contigus. L'àmbit ocupa la zona meridional del sector 1000, a migjorn dels àmbits 22, 25, 26, a l'est del 28 i a l'oest del 32. És un espai afectat per l'obertura de les sabates constructives de la planta industrial. El podem definir com una zona exterior a les construccions de la part de villa que hem excavat, al costat del conjunt termal de migjorn.

Les evidències més antigues responen a la **fase 7** i es documenta el mur 1289 (rasa de fonamentació i rebliment UE 1373 i 1374) i la porta 1625/26. Ambdós elements responen al límit meridional dels sectors 22/25. Per altra banda, el mur 1315 (**fase 9**) és el límit de l'àmbit que el separa de les estructures termals dels sectors 28/33. En la **fase 10** cal incloure la claveguera (UE 1371), que és la sortida exterior de la latrina procedent dels sectors 16-18, sobre la qual en un moment posterior se li recolza un altre mur (UE 1343), que hem fixat a la **fase 14**. Estratigràficament disposem, de la **fase 11**, de tres sòls de terra que corresponen a la freqüentació i ús de l'exterior de l'edifici (UE 1366, 1369, 1370). Possiblement a la **fase 12** pertanyen els nivells UE 1287 i 1288 que cobreixen les evidències anteriors. Altres elements identificats (murs UE 1464, 1465 i 1469) no poden ser interpretats correctament en documentar-se parcialment i continuar més enllà dels límits de l'actuació.



Figura 86. Vista general del sector 21.

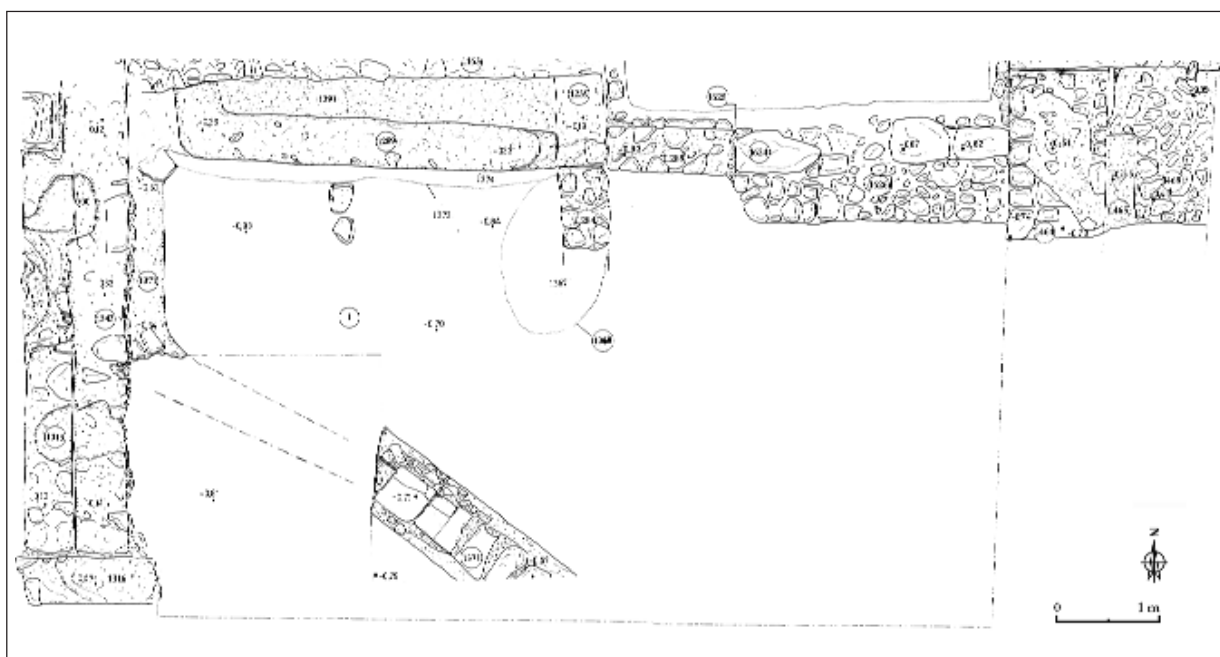


Figura 87. Planta del sector 21.

4.2. Àrea 2000 (fig. 4)

És un ampli espai que es localitza al sud del sector 1000. En aquest punt l'empresa Repsol Química tenia previst la construcció d'un *rack*, una conducció aèria de productes químics des d'un reactor al sud del jaciment vers la planta extrusora, és a dir, el sector 1000. El susdit *rack* és una estructura aèria suportada per una doble bateria de pilars que s'assenten sobre les respectives sabates de formigó armat i que es troba alineada amb la màquina extrusora, a la qual alimenta de matèria primera. En iniciar-se les tasques arqueològiques, ja s'havien obert algunes sabates constructives, i la imminent obertura de sabates noves en va motivar el seguiment arqueològic, d'acord amb la direcció d'obra, i en algunes d'elles es va detectar la presència d'estructures romanes. Pel que fa a la cronologia d'aquestes estructures, no es va poder establir donades les característiques de la intervenció. De tota manera, les orientacions són les mateixes que les de les estructures del sector 1000, de manera que podem afirmar que en el sector 2000 encara subsisteixen restes de l'assentament que ens ocupa.

Els treballs arqueològics van consistir en la documentació de les fonamentacions dels pilars i en el seguiment dels que es van obrir durant el decurs dels treballs arqueològics.

Sabata 2100. En el perfil oest es va documentar un mur d'*opus caementicium* en direcció nord-sud.

Sabata 2200/1. Sense restes arqueològiques.

Sabata 2200/2. Sense restes arqueològiques.

Sabata 2300/1. Sota el nivell superficial es localitza un mur en angle fet d'*opus incertum* i fonamentat a *sacco* en el nivell geològic.

Sabata 2300/2. Sense restes arqueològiques.

Sabata 2400/1. Sota el nivell superficial es localitza un mur d'*opus caementicium* en sentit est-oest. Al sud, restes d'un *signinum* en mitja canya.

Sabata 2400/2. Sense restes arqueològiques.

Sabata 2500/1. En el perfil E de la sabata, es podien observar restes d'un mur d'*opus caementicium* en direcció nord-sud.

Sabata 2700. Es localitzen dos murs contigus en *opus caementicium* UE 2010 i 2012 més escasses restes de paviment d'*opus signinum*.

Sabata 2700/2. Es documenten dos murs d'*opus caementicium* i una estructura interna de bipedals escassament documentada, segurament una coberta de canalització.

4.3. Àrea 3000 (fig. 4)

L'àrea 3000 es localitzava a l'est del sector 1000, en direcció al riu Francolí. El projecte de la planta de polipropilè també tenia prevista la construcció d'una subestació elèctrica a l'est del sector 1000. Aquesta subestació va ser replantejada tant en les seves característiques com en la seva ubicació exacta. Abans de la construcció de les sabates de la subestació elèctrica, d'acord amb l'empresa promotora i el Servei d'Arqueologia de la Generalitat, es va estimar oportú de realitzar una sèrie de rases de delimitació per poder avaluar la possibilitat de trobar restes arqueològiques a la zona. Es van obrir mecànicament quatre rases que corresponen a diferents línies de sabates de fonamentació de les sabates del projecte de subestació:

Rasa 3100. Sota els nivells superficials, d'uns 0,30-0,40 metres de potència mitjana, es localitzen les argiles geològiques.

Rasa 3200. S'ha documentat una seqüència d'abocaments del segle xx fins a una profunditat d'1,20 metres i sota el nivell geològic d'argiles.

Rasa 3300. La seqüència estratigràfica és un potent reompliment de runes del segle xx generat per terraplenaments efectuats antigament per Repsol.

Rasa 3400. Rasa en forma de L. El segment en direcció est-oest assolí una profunditat d'1,80 i es van localitzar nivells geològics sota abocaments del segle xx. A la rasa nord-sud aparegué el subsòl natural entre 0,50 i 0,70 metres per sota d'abocaments contemporanis.

Periodització i anàlisi funcional

Josep M. Macias / Joan J. Menchon

L'assentament arqueològic dels Hospitals és un jaciment amb un mínim de set segles d'història. La seva llarga vida mostra l'evolució del que devia ser un nucli rural des dels primers temps de la romanització fins al final de l'època romana. Òbviament, l'assentament no es transformà globalment en cadascun dels períodes identificats, sinó que els canvis o transformacions detectats afectaren determinades àrees funcionals i, sovint, recintes construïts en fases antigues foren reutilitzats o anorreats en aixecar edificis de cronologia posterior. La intervenció arqueològica a l'àrea 1000 ha permès discriminar un total de 15 activitats arquitectòniques o d'ús (a banda dels nivells d'època contemporània i de conreu), en què es poden seguir els moments de construcció, ús, abandó i transformació de les diferents etapes de la història del jaciment. S'han exclòs d'aquesta periodització les evidències de les àrees 2000 i 3000, ja que aquestes no han proporcionat indicis suficients per a la seva contextualització.

Fase	Cronologia i descripció
1.	200-50/25 aC. Primeres evidències i utilització d'una sitja.
2.	50-25 aC. Colgament de la sitja del període anterior.
3.	Indeterminada. Estructures de desguàs indeterminades.
4.	40-50/90 dC. Colgament de caves naturals i retalls antròpics d'ús incert.
5.	80-120. Construcció de presumptes espais agrícoles.
6.	Post-90. Elements arquitectònics documentats aïlladament.
7.	220/240-280/300. Construcció de l'edifici residencial.
8.	220/240-280/300. Ampliació de la fase precedent.
9.	250-300/325. Construcció i ús del recinte termal septentrional.
10.	325/350-450 Desús i colgament parcial o total de les termes septentrionals? Construcció d'una latrina.
11.	400-450. Transformació de l'edifici residencial de la fase 7.
12.	Indeterminada. Reforma puntual de la fase 11.
13.	400-425. Construcció d'un nou conjunt termal i d'una sèrie d'estances associades.
14.	400/425-450. Enderroc de l'edifici residencial fruit de les fases 7, 11 i 12. Construcció de nous recintes.
15.	Aprox. 350-450. Activitat funerària.

Taula 1. Periodització històrica.

5.1. Fase 1 (200-50/25 aC)

L'excavació de l'àmbit 29 ha permès documentar dos testimonis d'ocupació d'època tardorepublicana entre els quals no es pot establir una cronologia relativa (fig. 15 i 88). El primer és un retall de planta circular i secció oval que s'interpreta com el fons d'una sitja excavada en el subsòl geològic i sense elements de datació (UE 1270). Les dimensions són 2,20 per 1,70 metres de diàmetres màxim i

5.3. Fase 3 (indeterminada)

Al sud del lloc on s'ha documentat la sitja republicana, hi ha una depressió del terreny orientada d'oest a est, que s'interpreta com una barrancada o depressió en direcció al riu. Aquest accident del terreny coincideix bàsicament amb l'espai ocupat per l'àmbit 5 i podria tenir una certa relació amb el solc o cava que es documenta en els àmbits més meridionals. En aquest àmbit s'han excavat i estudiat

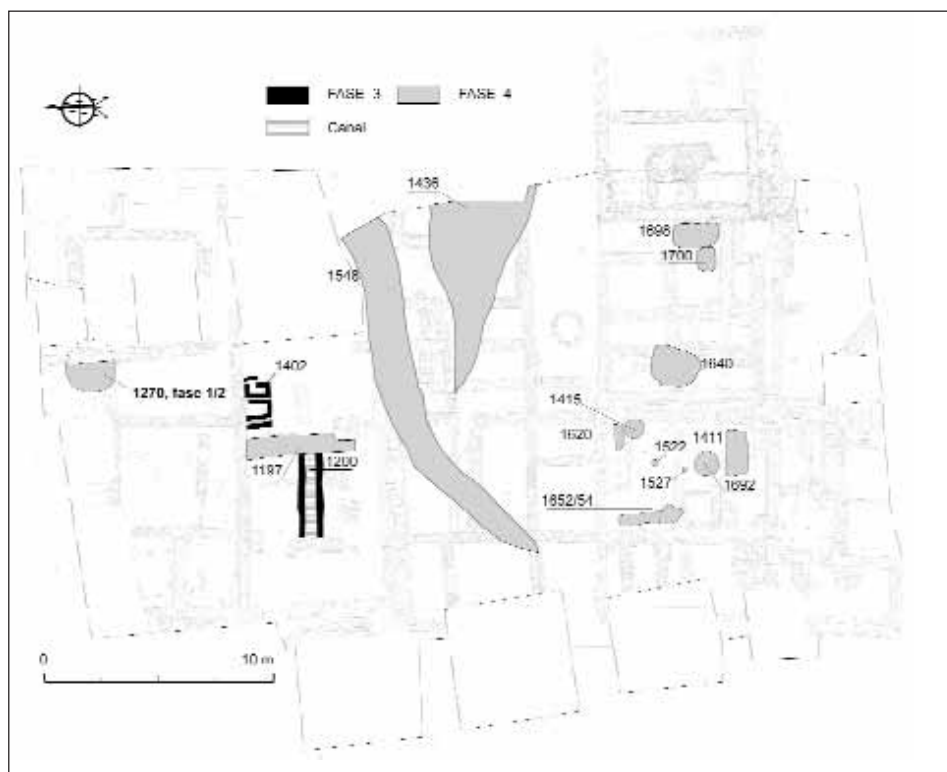


Figura 88. Planta esquemàtica de les fases 1/2, 3 i 4.

mínim conservats, i una profunditat d'1,60 metres. L'anàlisi de les restes ceràmiques contingudes en els seus estrats d'abandó (apartat 6.5.1) estableix l'existència de dos contextos. El primer es data entre el 200 i el 150 aC, i posa de manifest una segona activitat humana d'ubicació i tarannà indeterminats que generarà un context ceramològic aprofitat en l'obliteració del receptacle. Per altra banda, el segon conjunt ceràmic respon possiblement al moment d'inutilització de la sitja i és el que data la fase següent.

5.2. Fase 2 (50-25 aC)

Aquesta sitja es va reblir mitjançant les UE 1269 i 1272. L'anàlisi ceràmica demostra que ambdós nivells responen a una deposició unitària. En canvi, la composició ceramològica indica dos conjunts: el més antic s'ubica en el període anterior i el més modern és el que permet datar aquesta fase. Les excavacions no han pogut documentar altres evidències que es puguin relacionar amb aquesta sitja i la seva amortització.

una sèrie d'estructures que ens han arribat de forma molt fragmentària i que s'han de posar en relació amb diferents fases de l'assentament.

En aquest període adscriuim l'obra d'una conducció que es va localitzar al bell mig del sector 5 (fig. 26, 27, 88 i 89). Es tracta d'un canal orientat oest-est (UE 1200), que va ser construït amb dos murs paral·lels fets de maçoneria lligada amb fang, disposada en filades que intenten ser regulars i seguint el desnivell del terreny. La base o solera es forma amb plaques de pedra també col·locades seguint el pendent. Quant al sistema de fonamentació, es va obrir una rasa *a sacco* dins la qual es va construir la caixa de la conducció. En referència al sistema de coberta, si existís originàriament, no ens n'ha arribat cap evidència. És més, l'estat de conservació no va permetre establir si anava tancada o no.

Quant a la funcionalitat de la conducció, tan sols podem establir que podria fer de desguàs d'un o més espais a l'oest del jaciment que per desgràcia no coneixem perquè

es troben fora de la zona excavada o perquè van ser desmuntats en les fases posteriors. Tal vegada podria ser part d'un sistema de rec o de drenatge d'aigües pluvials vers les barrancades que hem documentat en els sectors 6, 8, 9, 18, 23 i 31. Tampoc podem precisar la cronologia del seu abandó, ja que el seu nivell d'obliteració (UE 1230) només contenia informes d'àmfora tarraconense.

Al nord-est de la conducció es va poder estudiar una construcció de planta rectangular d'1,20 per 1,40 m conservats (UE 1402). Es tracta d'una plataforma bastida sobre el terreny natural formada per quatre estructures de secció en U —la del costat est, molt mal conservada— disposades en bateria i separades entre elles entre 0,15 i 0,20 metres. Semblen formar una alineació de petits canals. Totes elles es van bastir amb maçoneria irregular i, com en el cas anterior, no tenim elements que permetin establir la cronologia de l'estructura, ni tampoc la seva funcionalitat.

5.4. Fase 4 (40/50-90 dC)

A aquest moment de la vida del jaciment s'han relacionat una sèrie d'evidències arqueològiques que no tenen connexió entre elles, però s'entén que podrien ser més o menys coetànies, amb base a les evidències estratigràfiques i tipològiques i als escassos materials que poden datar la fase (fig. 88).

En primer lloc, s'ha pogut observar que es van reomplir dues grans rases que es prenen com a sengles barrancades o escòrracs naturals i que s'orienten en sentit oest-est, perpendiculars al llit del riu Francolí. La primera creua els àmbits 6, 8, 9, 18, 23 i 31 (UE 1548, 1577 i 1599), i la segona, les estances 23 i 31 (UE 1436 i 1702). Els elements ceràmics recuperats en l'estratigrafia de colgament proporcionen una cronologia incerta de segon quart del segle I de la nostra era (apartat 5.5.2.1). Val a dir que si tuem l'estratigrafia de colgament en aquest període, però cal tenir en compte que aquests escòrracs de formació natural es podrien haver aprofitat com a elements d'evacuació en les fases precedents.

A l'àmbit 5 es va poder documentar una estructura orientada nord-sud que talla la claveguera esmentada anteriorment (UE 1197). Quant a la seva funció, es tracta d'estructures de còdols de riu lligats amb fang que podien tenir una certa entitat, ja que s'han conservat fins a mig metre d'alçada, però estaven molt afectades per les fases posteriors i l'obertura de rases de servei del segle XX. L'estat de conservació, a més del fet de no haver-les pogut relacionar amb altres estructures properes, no ens permet establir-ne la funcionalitat.

També hem inclòs en aquesta fase un conjunt de retalls que es localitzen en els sectors 22, 25 i 26 (UE 1640, 1698 i 1700). A l'àmbit 16-18 hi ha un seguit de forats al terreny que són de planta circular i de petites dimensions



Figura 89. Vista de l'extrem septentrional de l'excavació. Fonamentalment, estructures de la fase 3 i 13.

(UE 1415, 1619, 1522, 1624, 1527 i 1692) i un altre (UE 1652) en direcció nord-sud que s'uneix amb el forat 1654.

Quant a la seva funcionalitat, no tenim elements que ens permetin establir-la. Es pot veure, però, que hi ha una alineació nord-sud d'algunes d'elles (UE 1522, 1527, 1692 i 1411). També s'ha observat que un dels forats (UE 1415) té les parets rubefactades. A més, i amb base a les dimensions de dos d'ells (UE 1522 i 1527), es podrien prendre com a forats de pal.

5.5. Fase 5 (80/120)

En aquesta fase hem inclòs els farcits identificats dels nombrosos retalls del període anterior, el cobriment del qual fora necessari per a l'edificació de les escasses estructures ara identificades (farcits dels retalls de la fase 4 UE 1414, 1521, 1620, 1653, 1639 i 1699). Hem inclòs en aquesta fase un conjunt d'estructures arquitectòniques que es troben en els àmbits 30, 29, 23, 22, 25, 26 i 32; es coneixen molt poc, tant per l'estat en què ens han arribat com pel fet d'haver-se documentat parcialment en petits sondeigs (fig. 90). Hem de tenir en compte que, tal com succeeix a les fases 3 i 4, l'adscripció d'unes determinades estructures a un moment concret es deu més a un criteri d'afinitat tipològica que no pas a un de cronoestratigràfic. Hem d'entendre que en la majoria de casos no hi ha connexió entre elles, i que els estrats associats tant en la construcció com en l'ús o amortització, no ofereixen gaires elements per establir datacions.

Àmbit	UE	Definició	TPQ	TAQ
30	1252	Mur còdols	—	Fase 13
30	1253	Mur còdols	—	Fase 13
19-23	1546	Estructura còdols	Fase 4	Fase 7
19-23	1545	Mur <i>caementicium</i>	Fase 3	Fase 7
22	1627	Mur maçoneria	Fase 3	Fase 7
22	1584/85	Dipòsit <i>signinum</i>	—	Fase 7
26	1696	Mur còdols	Fase 3	Fase 7
32	1708	Mur còdols	—	Fase 7
32	1710	Mur còdols	—	Fase 7
32	1721	Mur còdols	—	Fase 7
32	1723	Mur còdols	—	Fase 7
32	1704	Mur <i>caementicium</i>	—	Fase 7
32	1712	Preparació paviment	—	Fase 7

Taula 2. Estructures i criteris de datació. (TPQ: *terminus post quem*. TAQ: *terminus ante quem*.)

A l'àmbit 30 es van edificar dos murs paral·lels orientats nord-sud, separats entre ells per 5 metres. Estan construïts amb còdols i fang. L'excavació no hi va descobrir més elements que permetin entendre de quin tipus d'estança o edifici podien formar part (UE 1252, 1253). Als àmbits 19-23 hi ha una estructura de còdols i de planta irregular (UE 1546) que ens ha arribat en molt mal estat, i un mur d'*opus caementicium* amb un encaix indeterminat (UE 1545 i 1630), que hem volgut adscriure, no sense reserves, a aquesta fase constructiva.

Un altre mur que relacionem és a l'àmbit 22 (UE 1627). Es tracta d'una construcció orientada nord-sud. Per a la seva obra es va fer un petit retall al terreny, dins del qual es va aixecar el mur. D'aquest es conservava solament una filada, i es formava per dues fulles o cares de maçoneria regularitzada a cop de maceta, força encaixada entre si, sense lligam de terra, fang o morter. Se n'han conservat 5,80 metres de llarg i té una amplada de 0,44 metres. Al l'est es va excavar un dipòsit de planta pràcticament quadrada (UE 1584). Té unes dimensions d'1,20 per 1,50 metres conservats i 0,50 metres de fondària màxima conservada. Per a la seva construcció es va fer un retall al terreny que es va folrar amb una estructura d'*opus caementicium* bastida *a sacco*. Com a acabament de la construcció, el llit i les parets es van arrebossar amb un *opus signinum* de qualitat (UE 1585). Els constructors del dipòsit van bastir el paviment de manera que van deixar expressament una depressió al mig per a la recollida de líquids.

Ja a l'àmbit 26 trobem una part d'una estructura de còdols lligats amb fang (UE 1696). Està orientada est-oest, molt mal conservada però alineada amb un mur en millor estat, a l'àmbit 32 (UE 1708). Aquest també està relacionat amb un altre mur, que li és perpendicular i té característiques similars (UE 1710), a més de dos més d'units en angle recte, tots ells assentats directament sobre el terreny (UE 1721, 1723). A l'angle nord-oest de l'àmbit es va documentar la preparació d'un paviment que consistia en una capa de morter de calç sobre la qual es veu una sèrie de tocs del mateix material, col·locats quan la capa era fresca. Aquests tocs es disposen ordenadament formant una retícula (UE 1712) que correspondria a un paviment potser de *crustae*, potser ceràmic, de peces que podrien mesurar aproximadament mig metre de costat, i que podrien correspondre a unes peces de dimensions similars als *sesquipedales* (1,5 peus de costat, equivalent a 45 centímetres).

5.6. Fase 6 (post-90)

A l'àmbit 5 (fig. 89, 90), sobre els nivells de la fase 4 es van construir dos basaments de pedra i morter de calç, bastits dins una rasa *a sacco*. Estan alineats est-oest, amb la mateixa orientació que els murs de la fase 7 i les fases anteriors (UE 1401, 1403). Els estrats que s'hi relacionen proporcionen una cronologia de s. II dC.



Figura 90. Planta esquemàtica de les fases 5 i 6.



Figura 91. Detall del mur UE 1252, àmbit 30 i fase 5.



Figura 92. Vista de l'àmbit 22 amb el mur 1627 (fase 5) que fonamenta en el subsòl i defineix una orientació seguida durant la fase 7.

5.7. Fase 7 (220/240-280/300)

És la fase que ens ha deixat més restes del jaciment i consisteix en la construcció d'un edifici datat al segle III dC mitjançant un fragment de TSA C conservat dins d'un dels seus paviments en *opus signinum* (apartat 5.5.2). El seu traçat, els murs i els espais creats mantenen els eixos geogràfics d'orientació de les fases precedents i marquen l'evolució del conjunt durant l'antiguitat tardana. L'excavació arqueològica ens ha permès conèixer un sector del jaciment format per una sèrie d'estances que podien conformar l'ala nord-oest d'un edifici de dimensions superiors. Es tracta d'un complex que, amb petits canvis, es mantingué en ús durant transformacions posteriors, les obres de les quals s'han de considerar ampliacions i reformes del nucli original bastit en aquest moment.

Quant a la interpretació funcional creiem que ens trobem davant d'un sector clarament residencial i associat —pels materials constructius i per la proximitat amb posteriors àrees termals— a la propietat de l'assentament. Pel que fa a les estances documentades, disposem d'indis arquitectònics suficients per efectuar una proposta interpretativa de la majoria d'elles, essent conscients que la parcialitat de la descoberta planteja certs dubtes ara per ara irresolubles. Es té la sensació d'haver documentat l'angle d'un complex arquitectònic més gran del qual destaquem un conjunt simètric de quatre petites habitacions o *cubicula*, part d'un corredor porticat o *ambulatio* obert a un *hortus* i un conjunt de quatre àmbits d'interpretació i definició complexes.¹⁰

Passem a fer-ne una descripció tot fent una proposta d'itinerari d'accés i circulació. Al sud del sector 1000 es va excavar l'àmbit 21, que es defineix com un espai exterior al sector excavat de l'edifici, si bé tampoc es pot desestimar que es tracti d'un gran espai obert delimitat per més recintes arquitectònics, ja que no es pot oblidar que a l'àrea 2000 s'han descobert més estructures arquitectòniques (fig. 4). S'entrava a l'edifici a través d'una porta d'1,5 metres d'amplada (UE 1625) que permetia l'accés a dues estances (àmbits 25/26) amb una disposició que recorda el model de *vestibulum/fauces* característic d'altres residències.¹¹

Les restes arquitectòniques indiquen una possible escala de dos graons per accedir al replà del *vestibulum*. L'escala té una amplada de 0,50 metres i el vestíbul devia fer 3,70 × 1,90 metres. Les *fauces* resten separades del *vestibulum* mitjançant un mur d'*opus caementicium* (UE 1396) que no ha conservat el llindar de la porta. Les *fauces* mesuren 5,00 × 3,80 metres i donen pas a un pòrtic o *ambulatio* mitjançant la porta 1556. Quant a la pavimentació, no es conser-

ven restes de l'escala ni del replà davant la porta, cosa que ens fa pensar en un terra de *crustae* o lloses de pedra per al vestidor, i graons del mateix material. En canvi, a les *fauces* es va poder documentar un terra d'*opus signinum* sobre el nivell de regularització de l'estança (UE 1398 i 1590).

Les *fauces* menen a un corredor distribuïdor documentat parcialment en forma d'angle de 90° (àmbits 19, 20 i 23). El passadís continua, cap a l'est, més enllà del límit de l'excavació, i cap al nord finalitza en un espai d'ús indeterminat. La porta procedent de les *fauces* queda centrada en relació amb els basaments de dues columnes inserides en el mur que separa el corredor del pati posterior (àmbit 21). Les evidències documentades indiquen que no es tracta d'un peristil tancat, sinó d'un petit *hortus* obert a la part oposada de l'accés amb un mur/pedrís de delimitació i del qual devien sortir les columnes de suport del porticat. Hem documentat dos dels basaments del porticat (fig. 44) i tant el ritme compositiu com els indicis de desmuntatge denoten l'espoli d'un tercer basament ubicat en la separació dels murs UE 1223 i 1392 (fig. 45, 5). El mur de tanca que separa l'*ambulatio* de l'*hortus* fou desmuntat en fases posteriors. En canvi, el mur que delimita l'ala nord-oest del corredor (UE 1223) es mantingué en ús durant transformacions següents.

Als costats de l'accés tenim diverses estances de dimensions i funcionalitat incertes. A l'oest trobem l'àmbit 22 (dimensions interiors de 7,20 per 3,20 metres). L'estança oest conservava un paviment d'*opus signinum* amb mitjancanyes en els punts d'entrega als paraments dels murs (UE 1391), però no es pot plantejar l'habitació com a cisterna o dipòsit, ja que les parets no plantejaven revestiment hidràulic. S'hi accedia des de l'angle del pòrtic mitjançant una porta d'1 metre d'ample (UE 1459). Malauradament, a l'est de l'entrada (àmbit 32) els treballs no exhauriren l'estratigrafia arqueològica i es documenta un ampli espai, subdividit mitjançant el mur 1704, on no s'han identificat tots els límits estructurals i els sondejos efectuats constataren l'absència de paviments en *opus signinum*. A l'àmbit 32 s'hi accedeix des de diferents indrets: des de l'*ambulatio* a través d'una porta doble amb muntant compartit (UE 1717 i 1461), des de les *fauces* mitjançant la porta 1463 i, des de l'exterior de l'edifici, a través de la porta 1717. En desconeixem la funcionalitat. Es tracta d'un espai no pavimentat en obra i que possiblement tancava cap a l'est amb un mur no conservat però que després podria haver estat aprofitat per fonamentar-hi el mur 1718 (fase 14). Arribem a aquesta conclusió a partir de les proporcions de l'edifici i la seva modulació. Si fos així, veiem com la superfície del sector 32 equival a la suma dels sectors 22, 25 i 26.

10. La nomenclatura d'aquestes estances sempre és una qüestió difícil i imprecisa. Hem optat per emprar una terminologia estàndard amb vocables coneguts a través dels textos, en especial Vitruvi, i que són d'utilització generalitzada entre els estudiosos de l'arquitectura domèstica. Per a una anàlisi recent d'aquesta qüestió, v. Allison 2005, 161-177.

11. Com ara l'accés a la *pars urbana* de Settefinestre, la casa del Faune, la de Pansa o les núm. VIII, 2, 26-28-34 de Pompeia (Allison 2004), o residències de Cosa (Gros 2001, fig. 58; Fentres 2003, 34 seg.).

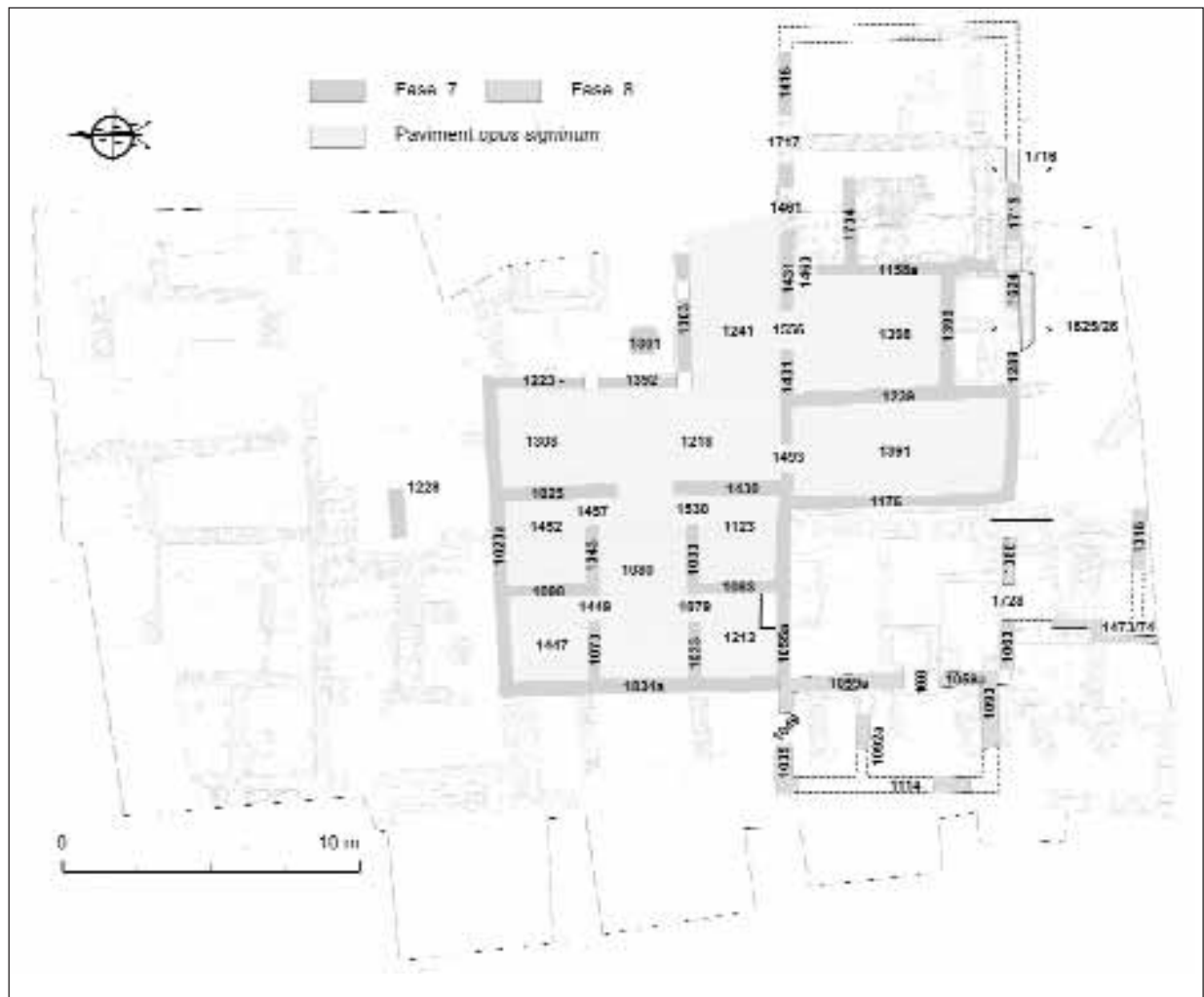


Figura 93. Planta esquemàtica de les fases 7 i 8.



Figura 94. Vista general de l'edifici de la fase 7 durant el procés d'excavació.



Figura 95. Vista general des de l'oest de l'edifici de la fase 7.



Figura 96. Detall de l'accés principal de l'edifici de la fase 7. Al fons, les estructures de les fases 8-10.

L'*ambulatio* documentada voreja el jardí per l'oest i finalitza en un recinte de 3,30 per 2,68 metres. Al mateix temps, el corredor condueix a un sector arquitectònic diferenciat i de planta rectangular on es troben quatre petites estances gairebé quadrades, aproximadament de 2,50 per 2,90 metres, accessibles des d'un passadís distribuïdor central. S'hi devia arribar per una porta no conservada oberta en el mur UE 1025/1430 que comunicava pòrtic i distribuïdor. Aquest estava pavimentat amb un *opus signinum* de qualitat (UE 1080). Al distribuïdor s'obrien les quatre estances interpretades com a *cubicula*. Cadascuna d'elles estava pavimentada amb un *opus signinum* de característiques similars a les del corredor d'accés i s'hi acce-

dia per una porta amb marxapeu de pedra, espoliat posteriorment (UE 1079, 1530, 1449 i 1457). Aquestes estances es delimiten per murs d'*opus caementicium* als quals farem referència en parlar de les característiques constructives (UE 1023, 1025, 1033, 1034, 1043, 1073, 1083 i 1090). Els treballs arqueològics no han permès descobrir restes relacionades amb les estances, a excepció de l'àmbit 13a (apartat 6.1), on s'han conservat vestigis de pintures murals i un banc adossat a la paret (UE 1296). Altres elements d'aquesta fase són un basament indeterminat (UE 1301) ubicat en una cantonada de l'*hortus* i, al nord de l'edifici, un mur de *caementicium* amb un carreu inserit i en posició horitzontal (UE 1228, àmbit 5).



Figura 97. Possible *vestibulum* de l'àrea residencial (àmbits 25 i 26).

Aquest sector residencial és un espai arquitectònic molt diferenciat, amb una morfologia simple articulada a partir d'un clar eix de simetria i que trobem repetida en altres indrets. Potser és un model que s'inspirà en l'articulació funcional de fàbriques de salons i que s'aplicà de la mateixa manera en àmbits residencials. També és un prototipus que recorda el patró anomenat *axial entrance-halls*. Així, doncs, hem identificat aquest model a l'*insula* I.14 de Pompeia (extret de Ciro 1997), a la villa guarnició de Keszthely a la *Pannonia* (Smith 1997, fig. 56; Mulvin 2004), a la província romana del *Noricum* (Marensi 2001) i, de forma aïllada o casual, com a edifici residencial associat a un centre artesanal a la ciutat de Mèrida (Alba *et al.* 1997).

5.8. Fase 8 (220/240-280/300)

Una vegada executada la fase 7, o potser durant la seva obra i, per tant, fruit d'un replanteig o ampliació constructivament posterior, es van bastir dos espais més que ampliaren la façana meridional de l'edifici i on les excavacions efectuades han proporcionat dades ceramològiques imprecises i pròpies del s. III dC.

L'angle sud-est de l'ala residencial (àmbit 13, UE 1034a i 1055a) és parcialment desmuntat i s'hi construeixen dos murs (1060-1059a) units a escaire i formant part de nous espais. Un és l'àmbit 16-18, de grans dimensions i ubicat a l'angle de les estances 13 i 22, i s'hi pot accedir des de l'exterior (àmbit 21) mitjançant un pas obert entre el

mur 1060 i la façana meridional de l'edifici (UE 1289). A la cantonada sud-oest de l'habitació trobem un gran carreu de reforç encastat. L'estança de l'àmbit 16/18 (d'ús indeterminat) comunica mitjançant la porta 1693 amb una nova habitació (1059a, 1035, 1114, 1090 i 1092a). Al mateix temps, aquest nou recinte (àmbits 14/15/17), també d'ús indeterminat, està subdividit i disposa d'un accés septentrional extern (porta 1049).

Al sud de l'estança 16/18 coneixem una altra porta (UE 1728) que podria tenir relació amb la presència de dues estructures, molt malmeses, als àmbits meridionals 28b i 33 (UE 1316 i 1473/74) que podrien definir un altre recinte molt afectat per les construccions de la fase 9.

5.9. Fase 9 (250-300/325)

La implantació d'un conjunt termal en el nucli rural es va produir al sud del sector 1000, tot ocupant un espai i utilitzant unes estructures indefinides bastides en la fase 8 (fig. 98). La caracterització d'aquest conjunt termal i les relacions estratigràfiques amb la resta del jaciment fan creure que la seva construcció era molt propera a l'establiment de les fases 7 i 8. No obstant això, reconeixem la manca d'indícis materials per a la datació de la construcció d'aquesta fase, mentre que els estrats finals d'utilització del *propigneum* (capes cendroses associades a la darrera utilització de l'àmbit) ens porten a una cronologia imprecisa d'inicis del s. IV.

L'àmbit 14/15/17 és un espai rectangular d'ús indeterminat definit en la fase 8 que durant aquest període fou convertit en un *propigneum* ubicat al costat septentrional dels banys (fig. 99). Per tal d'assolir el nivell de l'àrea de l'hipocaust de l'àmbit 28a (a -0,80 metres de les crestes de mur), tot mantenint la cota de trànsit de la porta UE 1693 que permetia la comunicació amb el recinte 16/18, es va efectuar un rebaix del terreny en direcció al *prae-furnium*. Tot seguit, al costat sud, just a l'angle format pels murs UE 1059 i 1090 es varen construir les estructures del *prae-furnium* (UE 1172) amb una solidesa que ben bé podria sustentar una caldera d'aigua. Es tracta d'una estructura de planta rectangular comunicada directament amb l'àrea de l'àmbit 28a i que pot respondre al tipus III de *prae-furniun* establert per M. Degbomont (1984).

El *prae-furnium* es conforma per un conducte de 0,5 metres d'ample per 2 de llarg encabit en una estructura d'obra de 0,8 metres d'ample de dimensions interiors i 2 per 2,5 metres d'exterior. Es va construir amb dos elements ortogonals amb carreus sorrencs grocs desgastats —per l'acció del foc— a les cares exteriors i nucli de còdols, maçoneria i terra. Tallant al mur UE 1090 (fase 8), el *prae-furnium* es conforma per coberta i paraments de *lateres* i fragments de *tegulae* lligats amb morter de calç, i continua adossat al mur occidental de l'àmbit 28a (UE 1189). El canvi de tipologia de parament depèn, per una banda,

de la necessitat de passar per sota del mur de separació UE 1090, i, per l'altra, del fet de poder tenir una estructura resistent al contacte directe del foc.

Al sud del *propigneum* es va construir un espai quadrat de 2,5 per 2,5 metres de superfície útil; el mur septentrional (1060) i l'oriental (1473) es van construir a la fase 8. Aquest recinte és escalfat pel *prae-furnium* 1172 i la seva construcció va comportar el retall del mur UE 1473, per tal de poder-hi encabir l'àrea de *signinum* UE 1478 i les *pilae* de la *suspensurae* (UE 1479) (fig. 84). L'aixecada dels nous murs d'aquest espai es va fer de manera unitària als de l'àmbit 27, de manera que s'hi observen les mateixes característiques constructives, que definirem més endavant. A l'interior de l'àmbit es van col·locar ordenadament unes 25 *pilae* de la *suspensurae* de la cambra. En els murs est i oest de l'estança es van documentar sengles boques d'aire que comunicaven amb els àmbits est (UE 1673 a l'àmbit 28b) i oest (UE 1363 a l'àmbit 27).

Al costat oest trobem l'àmbit 27 (fig. 82), igualment relacionat amb el conjunt termal del sud de l'edifici. Es tracta d'una estança de 5,00 per 2,50 metres formada per



Figura 99. Vista superior del *propigneum* 1172, àmbit 15-17.

murs d'*opus caementicium* (UE 1188, 1189, 1190 i 1191) sobre fonament *a sacco* i reforç transversal al bell mig de l'àmbit (UE 1359). En els murs est i oest hi ha sengles boques d'aire (UE 1362, 1363) que comuniquen amb l'àmbit 28a i amb l'exterior de l'àrea excavada. Aquest fet fa creure en l'existència d'un *propigneum* fora del recinte documentat. Les característiques arquitectòniques dels



Figura 98. Planta esquemàtica de les fases 9 i 10.



Figura 100. Detall de la latrina de la fase 10, àmbit 16-18.

murs, juntament amb la seva relació amb el conjunt termal, fan plantejar la hipòtesi que l'àmbit hagués estat cobert amb una volta de canó. Tanmateix, no es conserven elements que permetin establir el tipus de coberta, ni tampoc disposem de dades referents sobre les cotes de l'*a-rea* de l'hipocaust i de la *suspensurae*.

A l'est de l'hipocaust conservat trobem l'àmbit 28b, un altre espai termal encabit en les estructures de la fase precedent i molt afectat per actuacions posteriors. Aquesta estança sembla definir una façana externa dels banys, en angle recte respecte a l'accés localitzat a l'àrea residencial. Al mateix temps, l'establiment de les estances termals implicà el paredat de la porta 1728. Malgrat el nivell de conservació, es pot determinar que en el sector 28b finalitza el recorregut de l'aire calefactat procedent dels forns occidentals. Així doncs, l'aire calent devia arribar a través de l'obertura 1673 i es canalitzava mitjançant la conducció 1344 delimitada pel mur 1684 (al nord) i per una estructura esglaonada al sud (UE 1324 i 1319). Aquests elements probablement suportaven un petit *alveus* que limitava amb una estança molt alterada i de difícil interpretació (sector 33, murs UE 1315, 1324 i 1473). Aquest darrer àmbit termal es troba molt degradat i s'hi documenten escassament evidències pertanyents a dues o més reformes termals amb un nivell d'interpretació impossible d'assolir amb la informació actual. Segurament era l'estança de pas a l'*alveus* contigu i hi trobem evidències sobreposades de dos paviments en *signinum* i amb indicis de juntura amb mitjacanya (UE 1471 i 1318). Altres elements són dues petites conduccions de ceràmica, escassament documentades, i que podrien ser les toveres de sortida de la calefacció inferior, que es troben encastades a l'obra.

Ens trobem, doncs, amb un *balneum* privat de reduïdes dimensions documentat parcialment i amb unes restes que indiquen que som a la part calefactada dels banys. La ubicació de les termes, així com la relació de proximitat amb l'àrea residencial i privada de l'assentament, és un tret freqüent en aquests equipaments. D'altra banda, els banys es troben a l'angle sud-oest de l'edifici, fet que de-

via afavorir l'escalfament solar (cf. Vitruvi, *De Arch.*, V, 10). Les restes documentades permeten entreveure l'existència de dos *praeurnia* escalfant directament els *suspensurae* de dues estances calefactades (27 i 28a), més un possible *alveus* amb estança annexa (28b i 33). L'*alveus* podia disposar d'un esglaó/banc al costat meridional i potser també s'hi podia accedir des del sector 33. La banyera es devia emplaçar en el punt final de la circulació de l'aire calent, d'aquí ve la presència de tubs ceràmics inserits en la massa dels murs adjacents i que podien constituir xemeneies de sortida de l'aire calent. És factible que l'àmbit 28a respongui a un *caldarium* annex a l'*alveus*, mentre que el recinte 27 respongui hipotèticament a una *sudatio*. Aquesta suposició és agosarada i es deu a la seva proximitat amb el caldari i a la seva planta rectangular, freqüent en *balnea* de la Tarraconense (García Entero 2001). No existeixen gaires casos en l'arquitectura termal privada, però l'absència d'elements que indiquin la presència d'una banyera, la proximitat d'un altre *praeurnium* i l'extensió de l'estança plantegen la possibilitat de trobar-nos en una estança calefactada amb espai suficient per contenir un *labrum*. A més, els indicis denoten l'ús d'una coberta de volta de canó pràctica en el manteniment de la temperatura interior.

5.10. Fase 10 (325/350-450)

L'excavació arqueològica dels àmbits 16/18 i 14/15/17 ha permès documentar un potent paquet de terres cendroses en ambdós espais, que s'ha de posar en relació amb el darrer moment d'ús de l'estança 16/18 (1353, fase 9) i amb l'abandó del *praeurnium* de la fase 9 (UE 1077, 1086, 1095, 1098 i 1171). Val a dir, però, que l'abandó d'una estança termal no implica, necessàriament, la inutilització de tot el complex. Els indicis finals de transformació s'han situat en la fase 14.

La reforma va afectar els àmbits 16/18 i 14/15/17 amb la construcció unitària d'una sèrie d'elements arquitectònics relacionats amb la instal·lació d'unes latrines (fig. 59 i 60). Al nord de la plataforma de la latrina hi ha dos dipòsits per a aigua. El més gran (UE 1058) mesura 1,12 metres per 1,20 metres d'espai útil i no podem establir la seva alçada original. És una estructura quadrada, feta d'*opus caementicium*, amb arrebossat exterior d'*opus signinum* de gran qualitat i que podríem interpretar com una cisterna. A l'interior també trobem el característic *signinum* hidràulic, amb diferents capes de preparació i cendres i mitjacanyes als angles (UE 1330). Al cantó sud-est es va instal·lar un desguàs de plom, que, passant per sota el mur, abocava l'aigua per sobre de la plataforma de *signinum* (UE 1335) situada davant el banc de la latrina. La construcció d'aquesta estructura va comportar l'amortització de la porta d'accés UE 1693 i el recreixement del mur occidental, amb l'estructura 1059b, en la qual es va poder descobrir un encaix quadrat indeterminat de 0,22 per 0,22 metres (UE 1174). Al sud del dipòsit n'hi havia

un altre de dimensions més petites que ens ha arribat complet (UE 1346). Les seves dimensions interiors eren 0,50 per 0,50 metres amb un gruix de mur de 0,20 metres. Constructivament, tenia les mateixes característiques que el dipòsit UE 1058. Desguassava a la plataforma de *signinum* mitjançant un tub de plom (UE 1346). Les dimensions de l'estructura i la seva situació ens fan pensar en un petit *labrum* per a la higiene personal dels usuaris de les latrines.

A migjorn dels dos dipòsits es va construir una plataforma d'*opus signinum* (UE 1335) que finalitzava mitjançant una canya perimetral que es converteix en mitjancanya en les agafades als murs. Desenvolupa pendent cap al sud, és a dir, vers el canal de desguàs de la latrina (UE 1349 i 1371). Aquesta és una estructura d'*opus caementicium* amb llit i recobriments d'*opus signinum*, que es construeix unitàriament a tot el conjunt. A l'espai de la latrina el canal devia quedar ocult pel banc, mentre que a l'est, ja fora d'ella, es cobreix amb un *bipedalis* i lloses desbastades i lligades amb morter de calç. El pendent de la conducció baixa en direcció est i surt de l'àmbit 16-18 en direcció a l'àmbit 21, on gira cap al sud-est (UE 1371). En relació amb el seient de la latrina i el canal de desguàs, tenim, a banda i banda d'aquest, sengles carreus (UE 1347 i 1352) que interpretem com a basaments per al banc. La manca d'empremtes als murs i paviments ens fa pensar que els seients són senzills, un tauló de fusta convenientment preparat.

També s'ha constatat al costat nord de l'estança les escasses restes d'una plataforma rectangular construïda amb perímetre de maçoneria i nucli de terra (UE 1354). Les grans dimensions d'aquesta estança i els diversos elements identificats defineixen un gran espai domèstic polivalent per desenvolupar activitats relacionades amb la utilització d'aigua. L'ús com a latrina és ben clar i es planteja la incertesa de si la planta de la plataforma UE 1335 està indicant un mur o envà de separació de fusta que potser amagava la comuna de la resta de l'estança. Conseqüentment, resoldre la incògnita funcional de la resta de l'àmbit 16-18 esdevé impossible; tot i això, la presència d'un banc amb les nombroses restes de cendres esteses per l'habitació indica la possible existència d'una *culina*,¹² però no hi ha elements concloents respecte a aquesta relació. El moment constructiu d'aquestes latrines s'ha establert en funció dels farciments constructius de la canalització de desguàs (UE 1350 i 1516) així com d'una sèrie de paviments i nivells de circulació (UE 1332, 1333 i 1409). Aquests estrats proporcionen una datació de segle III que no és representativa del període en què situem aquesta fase a partir de l'abandó del *prae-furnium* del costat i de material ceràmic del nivell de la fase 9.

5.11. Fase 11 (400-450)

Al segle V es va realitzar una important remodelació de les estances de la fase 7, amb una nova reestructuració de les habitacions associada al recreixement de la cota dels antics paviments d'*opus signinum*, la fabricació d'un *opus tessellatum* a l'àmbit 32 i l'ús de paviments de terra batuda en altres casos. En aquesta fase es van desmuntar algunes estructures de la fase 7 (com les UE 1025/1430 i 1176), mentre que altres van continuar en ús (UE 1023a, 1033, 1034a, 1043, 1055a, 1073, 1079, 1079, 1083, 1090, 1158, 1296, 1418, 1449, 1457, 1460, 1461, 1463, 1530, 1530, 1715, 1716 i 1717) o fins i tot se'n van fer de noves, tot utilitzant la tècnica de l'*opus incertum* (com la UE 1115a). Hem diferenciat una sèrie d'espais fruit d'uns canvis que dificulten la interpretació funcional de cadascun d'ells, si bé en general no sembla apreciar-se una transformació global de l'activitat a desenvolupar. És a dir, sembla que es manté l'ús residencial d'aquest sector de l'assentament.

Les reformes de la fase 11 han comportat una nova distribució dels espais i dels recorreguts interiors de la villa. A la fase 7, les estances del costat sud estaven dividides per una sèrie d'espais: les *fauces* i el *vestibulum*, corresponents als àmbits 25 i 26 i organitzats en dues estances separades per un mur d'*opus caementicium*. A l'oest hi havia un altre espai que correspondria als àmbits 22 i 25, mentre que a l'est es va excavar part d'un altre àmbit de dimensions similars. Les reformes de la fase 11 van consistir en una reestructuració d'aquests recintes, de manera que es van crear quatre estances noves en l'espai ocupat per les *fauces*, el *vestibulum* i l'habitació oest de la fase 7 (àmbits 22, 25a, 25b i 26). L'espai de les *fauces* i el *vestibulum* de la fase 7 s'estreny considerablement, de manera que es passa de dues estances de 6,20 per 1,20 metres en total separades pel mur 1157, a un passadís llarg, obert a migjorn mitjançant una porta o un pas més estret que l'existent durant la fase 7, i de la qual no ens han arribat restes. El nou accés devia comunicar amb el corredor ja definit durant la fase 7 a través d'una nova porta de la qual s'ha conservat el marxapeu monolític (UE 1155), obert en un mur de la fase 7. L'estança es torna a pavimentar amb un *signinum* (UE 1160) sobre el nivell de preparació UE 1540 (fig. 66, 1).

A banda i banda del nou accés es creen espais nous. Al costat est, l'àmbit 32, es documenta l'amortització de la fase precedent mitjançant l'aportació de terres (UE 1720, 1725) que cobreixen el mur 1704 de la fase anterior. Aquí destaca l'estesa d'un nou paviment en *opus signinum* amb reserva al bell mig, on hi havia un bell *opus tessellatum*, tot i que conservat parcialment (UE 1423, apartat 6.1). La morfologia d'aquest paviment ens fa creure

12. Aquesta convivència, poc higiènica segons els paràmetres actuals, es dona en l'arquitectura domèstica romana i estava motivada per la necessitat d'unir arquitectònicament espais que requerien aigua. Així doncs, trobem una relació de proximitat *culinalatrina* a la casa dels cérvols a *Herculaneum* (Brothers 1996, 44) i a diverses residències pompeianes (Allison 2004, taula 5.14a; Foss 1997).

que encara s'emprava la porta 1716 (fase 7) per comunicar amb l'exterior meridional de l'edifici, i es presumeix també l'existència d'un mur de tancament oriental que no s'ha conservat, si bé el seu traçat fou refet durant la fase 14. D'aquesta forma, el paviment de l'estança es devia trobar delimitat pe una franja perimetral d'*opus signinum* i amb decoració musivària al mig i a la porta principal. Com a resultat de tots els canvis es van paredar les portes 1463 i 1717, però l'estança manté, i potencia mitjançant l'estesa d'un mosaic, la seva funció de recepció i distribució entre ambdós costats de l'edifici.

A l'oest del passadís, i pavimentat en *opus signinum* (UE 1160), trobem dos nous espais de 2,50 per 3,40 metres (11,5 per 8,5 peus el del costat nord) i 3,26 per 3,52 metres (11 per 12 peus). Ambdós recintes es defineixen per noves estructures d'*opus incertum* (UE 1116, 1237, 1156, i 1157). Quant a l'accés a aquests nous espais, a l'àmbit sud s'entra per una porta oberta a la partió amb les noves *fauces* (UE 1238), mentre que a l'espai del nord s'hi arriba des de l'antic pòrtic mitjançant una porta nova (UE 1154). Quant als nivells de circulació, s'han excavat diferents paviments de terra compactada (UE 1177 i

1440). Aquestes reformes van comportar el desmuntatge d'alguns dels murs de separació dels espais construïts a la fase 7, com les UE 1239 i 1396. En aquesta part del jaciment constatem la presència d'una sèrie de retalls circulars de difícil interpretació i amb farciments que no han aportat dades de tipus cronològic (UE 1388, 1390, 1442 i 1513, fig. 66-67).

Paral·lelament, es produí l'ampliació del sector 16/18 tot anorreant el mur 1176, de tal forma que el mur 1156 esdevingué el nou límit oriental de l'estança. Això coincidí amb el retall del mur 1055a (fase 7) per tal d'inserir-hi la porta 1194, ubicada just enfront de la porta 1530, de la fase 7 i encara en ús. Consegüentment, l'espai funcional que incloïa les latrines augmentà d'extensió i disposà de dos accessos confrontats.

L'ala a l'oest del pòrtic, que a la fase 7 estava formada per quatre *cubicula* i un espai distribuïdor, patí ara el desmuntatge parcial del tancament occidental de l'*ambulatorio* i l'estança sud-est (UE 1025=1430, 1033, àmbits 11 i 13b), tot aixecant nous murs d'*opus incertum* per tal de redefinir l'espai i els seus eixos de circulació (UE 1115a,





Figura 102. Vista de les estances septentrionals de les fases 7 i 11 amb el traçat del desguàs de la fase 13.



Figura 103. Vista de l'hipocaust de l'àmbit 2.

1152, 1219, 1292 i 1309). Aquest fet va comportar la pèrdua d'un *cubiculum*, que passà a formar part del corredor i també el desmuntatge del mur de separació amb els àmbits del costat sud, que es va reaixecar amb una nova estructura d'*opus incertum* amb una porta d'accés a l'àmbit 22 (UE 1116). El lateral oest del pòrtic i la connexió amb l'*hortus* sofreixen també una reforma important. La fase 7 es caracteritzava per constituir-se per l'ala de pòrtic i una estança oberta a ell. En aquesta, l'espai es divideix per un mur (UE 1152) i el costat nord es com-

partimenta en dues petites estances (murs UE 1219 i 1309) que devien conformar els àmbits 19 i 23 (possibles dipòsits). El costat oest del jardí intern també fou reformat. Es va retallar part del mur de separació amb l'*hortus* per facilitar la seva accessibilitat (UE 1223, fig. 45, 5) i sembla que el porticat fou desmuntat. Això es dedueix a partir de la construcció d'una nova paret de delimitació (UE 1115a) que implicà el desmuntatge dels basaments de pilar i que seccionà l'antiga ala occidental de l'*ambulatio* de la fase 7. Quant als paviments, en aquesta part de la villa hem pogut observar que es tracta de nivells de terra compactada (UE 1103, 1108, 1216 i 1217). Finalment, dins l'*hortus* (àmbit 31) es va incloure el dipòsit UE 1276, del qual hem documentat dos paviments impermeabilitzants d'*opus signinum* (UE 1277 i 1278). Es construeix amb murs d'*opus caementicium* amb revestiment interior d'*opus signinum* (UE 1278). Dins de l'*hortus* no es documenta cap sistema de recollida d'aigües pluvials; en canvi, es constaten les escasses restes d'una pavimentació de còdols i morter (UE 1281) amb pendent cap al riu que devia facilitar l'evacuació de les aigües.

5.12. Fase 12 (*indeterminada*)

S'ha pogut documentar puntualment una nova fase constructiva que consistí en la construcció d'un mur que ens va arribar en molt mal estat, a l'àmbit 31 (UE 1282).

5.13. Fase 13 (400-425)

Al nord del sector es va construir un conjunt termal que ha estat excavat parcialment i que probablement fou conseqüència o causa de l'abandó dels banys precedents ubicats al sector meridional (fase 9). Es tracta d'una sèrie d'estances que es van bastir en un espai del qual coneixem una àrea aproximada de 17,50 per 8,00 metres. El nou edifici es construí a un nivell més alt respecte de la resta de la villa (uns 0,40 a 0,50 metres per damunt dels àmbits 1 i 5). El fet és lògic, ja que l'orografia del terreny descendeix cap al sud i l'est, on hi ha el riu Francolí.

És significatiu que el conjunt termal del nord de la villa, format pels àmbits 1, 2, 3, 4, 5, 24, 29 i 30, s'assenti en bona part directament sobre el terreny natural, i que restin molt pocs elements de fases anteriors, concretament la sitja i el seu reblliment de l'àmbit 29 fitat a les fases 1 i 2, i els murs de còdols de l'àmbit 30 i fase 5 (UE 1252 i 1253), a més de les restes de l'àmbit 5 —precisament el que té el nivell geològic a una cota més baixa— que corresponen a les fases 3 i 4 (UE 1197, 1200 i 1402). Si tenim en compte aquests elements, el topogràfic i l'escassa densitat de restes pertanyents a fases anteriors, podem pensar que hi va haver una actuació prèvia a la construcció dels banys. Aquesta podia consistir en el desmuntatge parcial del terreny, cosa que en bona part va compor-

tar l'eliminació física de les restes de les fases anteriors, com ho demostra l'escapçament de la sitja UE de l'àmbit 29.

L'àrea calefactada de les termes podia estar constituïda per almenys quatre espais, dels quals es van excavar els del costat est (àmbits 2 i 3), mentre que els de l'oest van romandre sense haver estat treballats. Els dos espais excavats tenen unes dimensions similars, de 2,88 per 2,90 metres de dimensions interiors a l'àmbit 2, i restituïm unes mides interiors de 2,90 per 2,90 metres en el cas de l'àmbit 3. El mur de separació té, a més, tres obertures que permeten la circulació de l'aire calent (UE 1014 i 1184 E i W). La construcció es va dur a terme amb murs d'*opus incertum* i base de *suspensurae* executada mitjançant una *area* d'*opus signinum* sobre el qual es van aixecar les *pilae* de les *suspensurae* corresponents. No hem localitzat restes dels *propignea*, que es devien trobar a la perifèria. A l'oest dels àmbits 2 i 3 hi ha dues obertures de circulació originals i ubicades en posició axial (UE 1183 i 1015). També es documentà un altre mur (UE 1037) i restes d'una *pila* (UE 1186) que cal relacionar amb un altre àmbit termal calefactat.

A l'extrem occidental de l'àmbit 1 es conservava part d'una *natatio* o *piscina* no calefactada i molt malmesa per les obres prèvies a l'excavació i delimitada per murs d'*opus caementicium* (UE 1208, 1210 i 1182 més un possible esglaió UE 1207). Com és lògic, l'interior estava lliscat amb un paviment d'*opus signinum* (UE 1181), el qual va patir una reparació un temps després (UE 1180). Aquesta estructura devia estar relacionada amb una claveguera de desguàs al sud (UE 1074 i 1107), que passa per sota dels murs dels àmbits 6, 7, 8, 9, 19, 23 i 31.

L'afectació estratigràfica que comportà aquesta claveguera estableix la relació temporal entre les fases 11 i 13. Al nord dels àmbits 6, 7, 8, 9, 19, 23 i 31 es va construir una conducció de desguàs (fig. 38, 1 i 6; 39, 9; 41, 1 i 2; 45, 5 i 6). Per a la seva execució es van trencar els paviments de *signinum* de la fase 7 i es va bastir tot aprofitant com a mur nord del caixer el fonament del mur perimetral nord de la villa (UE 1023a). Així es va obrir una rasa que va passar per sota dels murs de separació dels àmbits (UE 1072 i 1100), dins de la qual es va construir el muntant sud del caixer, el llit i la coberta de lloses desbastades lligades amb morter. El traçat de la claveguera pels murs de la fase 7 es fa passant per sota dels seus fonaments, a vegades lleugerament retocats, excepte en el mur 1034a, que és trencat i tot seguit reparat amb una estructura d'*opus incertum* (UE 1600).

Cal reconèixer que no hi ha elements físics que ens indiquin que aquesta rasa és contemporània o una mica anterior a la construcció de la fase 13, tot i que és clar que van funcionar al mateix temps. Per altra banda, hi ha un altre element cronològic interessant: la claveguera talla els paviments de la fase 7.

La connexió entre claveguera i piscina és un tub format per dos *imbrices* contraposats per la cara interior (UE 1279) que travessava el seu mur meridional (UE 1210, fig. 21, 1), i que al mateix temps és partió amb aquest sistema de desguàs. Al paviment de la piscina (UE 1180) s'hi va poder observar que en el lloc on hi hauria d'haver la connexió amb la claveguera hi havia un retall irregular al terreny natural (UE 1438), que interpretem com l'empremta del registre de desguàs després del seu espoli.

A l'est d'aquestes estances tenim una sèrie d'espais de planta rectangular de les mateixes característiques constructives i que completen el que coneixem d'aquesta fase. A l'est de la possible *natatio* o *piscina* (àmbit 1) es troba un espai rectangular de 5,60 per 2,20 metres aproximadament, molt afectat pels serveis de la planta química. L'àmbit 4 correspon a una estança indeterminada de 5,10 per 4,80 metres, de planta gairebé quadrada i que conserva els murs perimetrals i part del paviment d'*opus signinum*. L'àmbit 24 és un espai rectangular de 4,90 per 5,20 metres i el sector 29 té unes mesures documentades de 2,30 per 3,00 metres. Ambdós es trobaven pavimentats en *opus signinum*. L'àmbit 30 presentava una pavimentació similar i es trobava molt alterat per les actuacions contemporànies. Finalment, interpretem l'àmbit 5 com una àrea de separació entre l'edifici aixecat durant la fase 13 i el definit entre les fases 7 i 12. Aquí es localitzaren les restes d'un mur (UE 1134), part d'un paviment d'*opus signinum* (UE 1118) i els nivells constructius (UE 1135, 1136, 1138, 1139 i 1140).

L'anàlisi d'aquest *balneum* pateix els mateixos problemes interpretatius que els constatats en la fase 9. Tot i haver documentat una major extensió, la parcialitat de la troballa impedeix una identificació completa i fiable de les diverses estances termals, una circumstància que es veu agreujada per l'alta variabilitat arquitectònica que presenten els *balnea* privats associats a espais rurals (cf. García Entero 2001, Bouet 2003). Presentem a continuació una hipòtesi parcial, evidentment condicionada al nivell actual de coneixement i establerta entorn dels espais calefactats que havien conservat les respectives *areae* i part de les *pilae*. D'altra banda, aquestes interpretacions poden plantejar diferents solucions arquitectòniques que, a la vegada, poden ser excloents o complementàries entre elles.

La disposició de les estances i restes de combustió plantegen la possibilitat d'un *propigneum*/*prae-furnium* al nord, definint una disposició lineal característica de molts conjunts tardans. Ambdues estances poden ser identificades com a dues *caldaria* contigües o bé considerar l'estança més propera al *prae-furnium* com a *caldarium* i la més llunyana com a *tepidarium*. Ambdós esquemes es constaten en l'arquitectura termal privada de la tarraconense i destaquen pel fet de presentar unes característiques constructives homògenes, cosa que fa molt difícil la diferenciació irrefutable entre *caldarium* i *tepidarium*. Aquest es-

quema constructiu és característic de l'arquitectura termal de la ciutat i territori de Tàrraco (Macias 2000b; García Entero 2001, 231-253; Piñol 1993; Adserias *et al.* 2002). Per exemple, el localitzem en la segona i tercera fase termal de la villa de Callípolis, a la *domus* suburbana propera a la necròpolis paleocristiana, a la parcel·la 31 del PERI 2 de Tarragona, i també ha estat preestablerta en diferents reinterpretacions de conjunts termals excavats antigament (casos del Vilarenc i Centelles). També el trobem en una *domus* tardana de *Barcino* (Martín *et al.* 2000) o a la villa de Riocaldo a Orense (Xusto 2000) i, amb més dubtes, a la villa de Can Terrés (López Vilar 1993). La dificultat interpretativa d'aquest *balneum* resideix en la identificació de les dues estances occidentals que no foren excavades i de les quals tenim indicis parcials, així com l'evidència de les obertures en el mur 1005 que ens indiquen una continuïtat dels *hypocausta*. Interpretem aquestes dues estances hipotètiques com a *alvea*, i cal destacar que ambdues banyeres no són contigües, sinó que es troben separades amb una distància equivalent al mur UE 1014.

Les dades conservades i els paral·lels tipològics esmentats permetrien interpretar el mur 1037 com l'arrencament d'un *balneum/solium* adjacent al caldari de l'àmbit 3. Possiblement aquesta banyera era de planta semicircular, ja que és un tret característic del nostre entorn i amb aquestes cronologies, però això no és un element concloent. Destaquem només la possibilitat que es tracti d'una banyera semicircular per la reculada que presenta el mur esmentat definint una exedra més estreta que l'amplada del caldari, fet constatat en l'arquitectura termal privada i que obeeix òbviament a la necessitat de definir piscines calefactades de reduïdes dimensions en benefici de l'estalvi energètic. No es planteja una piscina rectangular, ja que la reculada del mur 1037 i la restitució simètrica podria establir un *balneum* excessivament reduït. També hi ha la possibilitat que a l'extrem occidental del *balneum* hi hagués el *praefurnium* amb caldera per escalfar l'aigua de la banyera i l'atmosfera del subsòl.

Molt més problemàtica és la interpretació de l'estança situada a l'oest de l'àmbit 2 (v. fig. 6 i 9) així com la seva relació amb l'*alveus* que, hipotèticament, hem establert al costat del caldari de l'estança 3. El primer dubte resideix en la interpretació del mur 1038 i en la seva relació respecte al pas d'aire 1015. L'estat en què s'ha documentat el mur, del qual només s'ha exhumat la part superficial, ens defineix una estructura ampla que devia interrompre la circulació d'aire definida per l'obertura esmentada. Això permet plantejar la hipòtesi que el mur 1038 respon a una fase posterior que modificà la circulació d'aire en els *hypocausta*. No obstant això, creiem que és més probable que la documentació efectuada respongui al mur i a part

del seu enderroc. Si fos així, caldria plantejar-se la presència d'una estructura de bany associada a l'estança 2 i que igualment podria ser un altre *alveus*. Aquesta suposició implicaria la previsió teòrica d'un altre *praefurnium* a l'extrem occidental.

Aquests dos *alveus* hipotètics serien estructures aïllades i no compartrien la seva fonamentació, tal com succeeix en nombrosos paral·lels d'*alveus* semicirculars contigus (Nielsen 1990, García Entero 2001, Bouet 2003 i 2003b), però també hem de recordar l'existència d'*alvea* arquitectònicament separats i relacionats amb *caldarium* i/o *tepidarium* que sí que responien a estances contigües.¹³ Altres opcions foren la coexistència en un mateix sector de l'edifici termal d'*alvea* de planta rectangular i absidal, o bé tots dos de forma rectangular.¹⁴ Existeixen aquestes possibilitats, però nosaltres ens decantem per dos *alvea* semicirculars en funció del marc cronològic en què ens trobem i els casos que coneixem en aquest entorn geogràfic.

La presència d'una *piscina* o *natatio* en el sector 1 estranya en el sentit que es troba allunyada de les estances pavimentades associades a la part no escalfada de la villa (àmbits 4, 24, 29 i 30), però posicionar els banys escalfats o les piscines d'aigua a temperatura ambient en un mateix indret és un fet corrent en aquesta època. El motiu d'aquest aglutinament és facilitar el subministrament i l'evacuació de l'aigua. En aquest sentit, els banys de la fase 13 tindrien en la conducció que travessa l'edifici residencial el principal element d'evacuació. Així doncs, l'àrea identificada aporta elements suficients per localitzar i hipotetitzar sobre l'àrea calefactada de l'edifici. Quant a les estances relacionades amb el frigidari, apoditeri, etc., només podem fer esment de la piscina detectada a l'àmbit 1 i de les estances identificades en els àmbits 4, 24, 29 i 30. Aquests espais es trobaven pavimentats en *opus signinum* i creiem que poden respondre a les estances fredes del complex. Només cal apuntar que l'estança 4 té la mateixa amplada que els dos *caldaria* i/o *tepidaria* identificats i que, probablement, constituïa l'estança d'accés o d'entrada dins d'un itinerari de banys que, ara per ara, desconeixem.

5.14. Fase 14 (400-425/450)

Malgrat que el material arqueològic recuperat en aquesta fase no difereix cronològicament amb claredat respecte la precedent, la seqüència estratigràfica relacionada amb la fase 14 demostra clarament que aquesta fou constructivament posterior. Per una banda, la fase 14 implica la transformació dels espais reformats a les fases 11 i 12, concretament en els àmbits 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15,

13. Els casos més propers serien Callípolis o els banys de parcel·la 31 del PERI 2 de Tarragona.

14. Com ara les termes d'Eyguières (Bouet 2003a, fig. 64), de Liberchies (Bouet 2003b, 684) o de Morienval (Bouet 2003b, 689).

16-18, 17, 20, 22, 25 26, 28 i 32; per l'altra, el traçat de la conducció de desguàs de la presumpta *natatio* dels banys septentrionals és estratigràficament anterior a les reformes de la fase 14. Això no impossibilita una relació de coetaneïtat funcional entre les fases 13 i 14, ja que no hi ha evidències de transformació en el conjunt termal definit a la fase 13. Per aquest motiu, i per la proximitat cronològica entre ambdues fases, ens decanem per aquesta convivència. A més, altres elements de fases precedents també foren reintegrats en el nou edifici de la fase 14. Ens referim a l'aprofitament del dipòsit gran de la latrina de l'àmbit 16-18 (UE 1058) i part del sector 28 amb noves pavimentacions d'*opus signinum* (UE 1320 i 1342).

Quant a l'àrea residencial, durant la fase 14 es van enderrocar part de les estructures precedents (fases 7/11/12) amb la voluntat principal de crear un nou edifici, que s'estén cap a l'oest i amb una cota de circulació superior. Es van desmuntar les parts dels murs fetes amb tàpia o tovots i part de les fonamentacions d'*opus caementicium* i *opus incertum* anteriors es van aprofitar com a base o fonament de les noves estructures. Aquest enderroc dels murs antics es pot veure en els estrats d'amortització de l'àmbit 13, que són dos nivells formats per l'enderrocament de la teulada i els paraments de tovots o tàpia dels seus murs (UE 1082 i 1067, fig. 39, 12). Els murs aprofitats a la fase 14 van ser desmuntats fins a la base d'obra, i acte seguit es van recreïxer amb una estructura d'*opus incertum* fonamentada amb una base sobre aquests murs, una mica més ampla que aquests. Aquest fonament es va construir dins una petita rasa de fonamentació farcida *a sacco*, que tallava els nivells d'enderroc de les estructures de les fases 7, 11 i 12 (1023b, 1034b, 1055b, 1060b i 1042), les restes de les quals es convertiren en terraplenaments constructius precedents a l'edificació del nou habitatge.

L'edifici s'eixamplà cap a l'oest. Aquesta realitat es pot observar en el tancament occidental de la fase 7 (1034), mantingut entre les fases 8 i 12, i que es converteix en una mitgera del nou edifici. A més, es van construir noves compartimentacions de les quals ens han arribat els fonaments. Aquests consistien en estructures d'*opus incertum* bastides en rases *a sacco* que van tallar els nivells d'enderroc de les fases 11 i 12 (UE 1024, 1029, 1030, 1031, 1032, 1056, 1093, 1165, 1116b, 1624 i el paredat 1092b) i assentades directament sobre els paviments anteriors o el nivell natural. Gairebé no s'han conservat les restes de la part aèria dels murs, de manera que no se n'han pogut documentar les característiques i recobriments. Les poques restes que ens han arribat (UE 1076 a l'àmbit 11) ens fan pensar en estructures amb un segon cos més estret que el fonament, fetes amb la tècnica de l'*opus incertum*. Quant als paviments, tan sols hem pogut documentar el *signinum* dels àmbits 16-18 (UE 1062 i 1065) i les restes de paviments del mateix tipus, documentats a l'àmbit 28 (UE 1320, molt mal conservat, i 1342, associat a una peça de pedra al bell mig, fig. 85).

Aquesta pavimentació de l'àmbit 28 va comportar el segellat de les boques d'aire del conjunt termal amb estructures d'*opus incertum* (UE 1364 en el cas de la boca 1363 i 1674 en la boca 1673) i el reblliment dels espais amb paquets de terra (UE 1192 a l'àmbit 27, UE 1345 a l'àmbit 28b, i 1323 i 1325 a l'àmbit 28a), que malauradament no aporten materials arqueològics suficients per aclarir si l'amortització del conjunt termal del sud es data en aquesta fase o més versemblantment en el moment de construcció de les termes del nord a la fase 13. L'escassa entitat de les evidències documentades no ens permet establir les característiques ni la funcionalitat de les reformes.

La nova compartimentació de la fase 14 va crear una sèrie de nous espais, alguns difícils de definir per l'estat en què ens han arribat els murs (com és el cas dels àmbits 22, 25 i 26). A llevant s'han pogut definir una sèrie d'estances rectangulars orientades est-oest, mentre que a l'oest en tenim d'altres orientades nord-sud, de manera que es continuen mantenint les orientacions de les estructures establertes des de les primeres fases del jaciment. A l'àmbit 32, que a l'est es divideix en dos espais de grans dimensions, s'identifica un mur ample (UE 1464) del qual no hem pogut establir les característiques pel fet que es troba al límit sud-est de la intervenció i perquè està afectat per les construccions de la planta química. Per altra banda, es construeixen els murs UE 1174, 1718 i 1420, que compartimenten l'espai d'aquest àmbit i afecten el paviment d'*opus tessellatum* de la fase 11 (UE 1423). En els àmbits 22, 25 i 26 es va construir el mur 1165, potser substituint-ne un altre amb la mateixa orientació que devia formar part de les estructures de la fase 11. Quant als altres murs d'aquestes estances, especialment els de la fase 11, l'estat en què ens van arribar les crestes de mur només ens ha permès documentar el recrescut del mur UE 1116b, tot i que cal pensar si també devia aprofitar el mur UE 1157.

Cap a l'oest, l'edifici s'eixamplà amb una sèrie d'estances orientades en sentit W-E. Hem pogut documentar un primer àmbit amb dues portes conservades (UE 1027 i 1028, àmbit 7) i dos espais més de petites dimensions (àmbits 10 i 12). Els àmbits 15/15/17 també foren ocupats i a aquest moment s'han adscrit (amb dubtes) els murs 1093, 1092b i 1036. L'àmbit 16-18 i el 28B es pavimenten de nou amb un *opus signinum* (UE 1062, 1065 i 1342), tot amortitzant el conjunt documentat a la fase 8, tot i que s'aprofita el dipòsit UE 1058. Entre aquesta estructura i el tancament oriental es construeix una compartimentació amb una porta de grans dimensions de la qual resta l'empremta d'un envà i de les pollegueres i balda dels batents de fusta de la porta (UE 1327 i 1328).

Quant a l'antic pòrtic documentat a les fases 7, 11 i 12 (àmbit 20), cal plantejar que aquest espai encara funciona com a zona de pas, i hem pogut documentar l'obertura d'un pou amb folre intern de pedres irregulars (UE

1427 i 1429). En referència als antics *cubicula* i al distribuïdor de la fase 7, reformats en les fases 11 i 12, podem veure-hi una nova compartimentació amb la creació de dos grans espais mitjançant una sèrie de nous murs (UE 1024, 1030 i 1031 i els recrescuts 1023b, 1034b i 1055b i 1042). Al nord, en els àmbits 1 i 5, trobem algunes estructures orientades nord-sud, que ens fan pensar en la continuació i enllaç amb el conjunt termal septentrional, tot i que no en podem establir les característiques ni la funcionalitat atès l'estat en què ens han arribat les restes (UE 1089 1222, 1133 i 1137). No es documenten evidències d'aquesta fase en l'àmbit 30, on precisament s'han pogut excavar diversos enterraments adults que defineixen la fase 15. Altres enterraments, fonamentalment infantils, es documenten a l'interior d'espais definits a les fases anteriors.

Finalment, hem de fer esment d'una sèrie d'estructures de periodització incerta. Si bé tipològicament i funcionalment es poden adscriure a la fase 14, el fet de situar-se estratigràficament amortitzant o cobrint estructures d'aquest mateix període, o en altres casos en posició descontextualitzada, planteja dubtes no resolts. Ens referim als

murs UE 1469 (àmbit 32), 1284 (àmbit 21), 1343 (entre els àmbits 21 i 28), 1039 (àmbit 1), 1195 (àmbit 22), 1356 (àmbit 27). El mateix hem de dir del retall circular UE 1338 i la seva amortització UE 1337 (àmbit 28), que tant es poden incloure a la fase 14 com prendre's com un espoli posterior. En definitiva, ens trobem amb una profunda remodelació arquitectònica de difícil interpretació donat l'estat de conservació i l'escàs nombre de portes documentades. El mateix succeeix amb les pavimentacions restringides a l'àmbit 16/18 i amb les clapes *d'opus signinum* documentades a l'àmbit 11 (UE 1076). Tampoc tenim evidències per determinar si el dipòsit 1176 es va mantenir en funcionament durant aquest període.

5.15. Fase 15 (aprox. 350-450)

Tot i no constituir un fet arquitectònic, s'ha diferenciat aquesta activitat en relació amb les fases constructives precedents. Posteriorment, l'anàlisi de C-14 efectuada a dues de les mostres (apartat 6.3) ha establert una cronologia de 380 ± 45 . Tot i que aquesta cronologia no es pot extrapolar a la totalitat dels enterraments identificats,

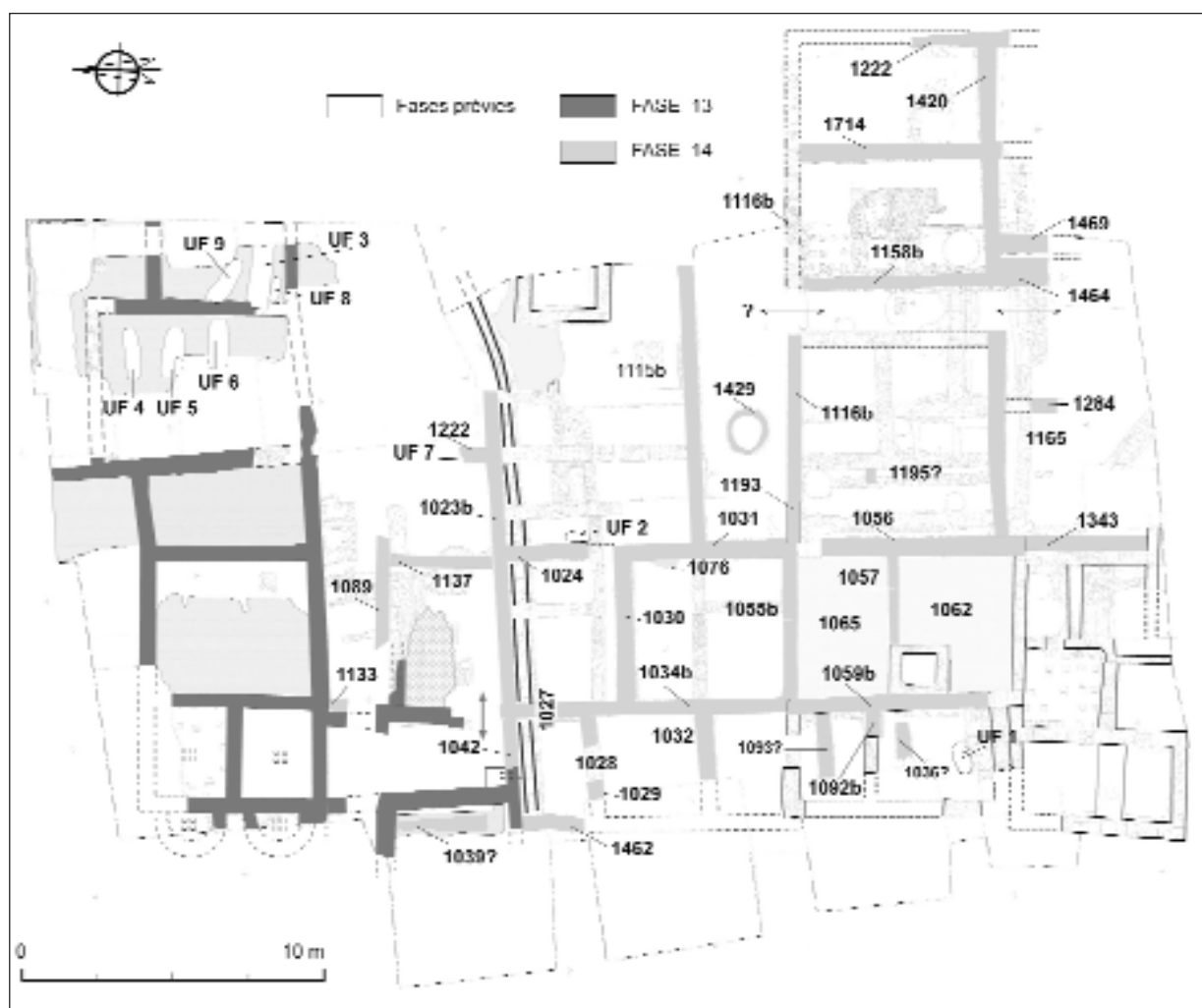


Figura 104. Planta esquemàtica de les fases 13, 14 i 15.

creiem que aquesta activitat funerària fou contemporània als darrers períodes de l'assentament. Hem pogut documentar un conjunt principal d'enterraments excavats en els nivells de colgament de l'àmbit 30 (v. anàlisi antropològica, apartat 6.2). Cal tenir en compte que aquests nivells no ens han proporcionat una datació precisa i que no disposem d'indicis suficients per diferenciar la cronologia d'abandó d'aquesta estança en relació amb la totalitat dels edificis bastits durant la fase 13 i 14. Malgrat això, la presència d'enterraments en aquesta estança pot induir a definir un comportament diferent i cronològicament anterior en relació amb la resta del jaciment.

En l'àmbit 30 (fig. 18) s'han trobat sis tombes o unitats funeràries orientades oest-est (UF 3, 4, 5, 6, 8 i 9), en una de les quals hem pogut documentar tres inhumacions (UF 3a, 3b i 3c) i en una altra dues més (UF 6a i 6b). Cinc dels enterraments són en fosses, més un darrer cas en tomba de *tegulae* de secció triangular (UF 5). Altres enterraments infantils han estat detectats en diferents indrets dels edificis i responen a un comportament diferenciat (v. apartat 7.2).

UF 1 (A-17). Inhumació adulta en fossa conservada en mal estat i orientada oest-est. L'anàlisi osteològica no pot determinar si es tracta d'un sol individu. No es detecta aixovar ni dipòsit funerari.

UF 2 (A-9). Enterrament d'un nadó de sis mesos disposat a l'interior de *tegulae* a doble vessant. Està alineat amb el mur UE 1024, de manera que la seva orientació és nord-sud. No es detecta aixovar ni dipòsit funerari.

UF 3 (A-30). A la fossa UF 3, que talla el *signinum* UE 1245, hem pogut documentar tres esquelets superposats, si bé l'anàlisi osteològica posà en evidència la presència de restes d'un quart individu. És un *loculus* orientat oest-est. La fossa es mostra en molt mal estat en ser afectada per tasques agrícoles i les fonamentacions de la planta química. Amb tot, hem pogut definir-la com un retall de planta rectangular, aprofitant com a capçalera el mur UE 1247. L'esquelet de la UF 3a es disposa en decúbit supí, amb el tronc desplaçat a un costat respecte de les cames. Es conservava el braç esquerre paral·lel al cos i el crani mirant a l'esquerra. No es detecta aixovar ni dipòsit funerari. La unitat funerària 3b també es disposa en decúbit supí, amb el crani girat a la seva dreta. Es dona la circumstància que aquest enterrament es troba molt afectat per la UF 3a, de manera que ha arribat molt perdut i barrejat, una circumstància que ha quedat reflectida en l'anàlisi osteològica. No es detecta aixovar ni dipòsit funerari. Finalment, la UF 3c és un individu enterrat en decúbit supí. Sobre el pit i el cap de l'esquelet es detecta una acumulació de pedres i *tegulae* que potser originàriament formaven un enterrament de *tegulae* de secció triangular. Als peus també es detecta una gran pedra. L'esquelet es localitza en decúbit supí, tot i que es disposa en diagonal dins de la fossa. Les cames estan lleugerament encongides, els braços recollits

amb les mans a l'alçada de la cara i el crani mirant amunt. No es detecta aixovar ni dipòsit funerari.

UF 4 (A-30). Enterrament de fossa de capçalera i peus arrodonits. S'orienta est-oest i en el seu interior es detecten diferents restes òssies sense quasi connexió anatòmica que hem de relacionar almenys amb dos adults de diferent sexe. Es diposita sobre el *signinum* UE 1245 i es mostra amb una fossa molt mal conservada. No es detecta aixovar ni dipòsit funerari.

UF 5 (A-30). Enterrament de fossa i coberta de *tegulae* a doble vessant o en sigma, conservades solament en els peus. La tomba és afectada a la capçalera pels treballs de fonamentació de la planta química. Les restes humanes detectades corresponen a un individu adult femení enterrat en decúbit supí amb cames juntes, amb els peus a tocar, i braços paral·lels al cos. No es detecta aixovar ni dipòsit funerari.

UF 6 (A-30). Enterrament en fossa de capçalera recta i peus arrodonits, orientat oest-est, i que talla el paviment. Al costat nord i als peus es detecten restes d'una estructura de pedres i materials ceràmics de construcció que en principi devien delimitar l'enterrament a la manera d'una cista. La tomba té destruït el costat sud-oest per les rases de la planta química. L'esquelet és un individu juvenil (UF 6a) dipositat en decúbit supí, amb les cames lleugerament flexionades, braços creuats sobre l'abdomen i cap girat a la dreta. Es conserven restes d'un enterrament anterior arraconat i pertanyent a un individu infantil de 6-7 anys (UF 6b). No es detecta aixovar ni dipòsit funerari.

UF 7 (A-5). És una inhumació infantil orientada sud-nord i d'uns 6-7 anys d'edat. Es disposa en una fossa delimitada per pedres i morter, que li donen la característica forma de cista. És coberta per *tegulae* inclinades i algunes pedres sense lligada. La fossa és de planta rectangular. L'esquelet es diposita en decúbit supí, amb les cames paral·leles, els braços lleugerament flexionats i el cap mirant als peus de l'enterrament. Aquest enterrament podria ser un dels més antics, ja que és anterior a la construcció d'un mur que amb reserves hem situat a la fase 14 (UE 1222).

UF 8 (A-30). Enterrament infantil orientat oest-est i amb uns 3-4 anys d'edat. Es localitza dins una fossa de capçalera i peus arrodonits amb el límit sud-oest marcat per pedres, que ofereixen l'aparença de cista. L'esquelet es diposita en decúbit supí, amb els braços paral·lels al cos. No es conserven les extremitats inferiors. Tampoc no es detecta aixovar ni dipòsit funerari.

UF 9 (A-30). Enterrament adult femení d'uns 40 anys. Correspon a un individu orientat nord-oest sud-est. La fossa és de capçalera i peus arrodonits i està afectada als peus per les fonamentacions de la planta química. L'esquelet es disposa en decúbit supí, amb cames i braços paral·lels i cap lleugerament girat a l'esquerra.

Les restes materials

6.1. Elements decoratius

Montserrat García / Rosario Navarro

La intervenció possibilità la localització, en alguns sectors puntuals, de diverses restes pictòriques i musives, l'anàlisi de les quals esdevé una nova aportació al volum d'informació disponible sobre l'ornamentació arquitectònica rural en aquesta àrea geogràfica entre els segles II i V dC.

L'única estança que mantenia restes pictòriques adherides al seu suport original era l'àmbit 13a que, junt amb tres unitats arquitectòniques més, se situaven entorn d'un passadís central (fig. 30 i 48). Es tractava d'una estança rectangular d'11,47 m², interpretada com un *cubiculum* i amb una cronologia de segle III dC (fase 7). Els murs que la delimitaven estaven realitzats amb la tècnica de l'*opus caementicium* amb una rasa de fonamentació *a sacco*. L'accés es realitzava a partir d'una porta efectuada unitàriament al mur, de la qual el marxapeu era un sector puntual de la fonamentació del mur que fou regularitzada per a aquest objectiu. El paviment estava efectuat amb la tècnica de l'*opus signinum*. A l'interior de l'estança es localit-

zà un banc adossat realitzat amb argila i amb la superfície estucada.

L'ornamentació pintada es conservava parcialment en els murs occidental i meridional de l'àmbit (UE 1034a/1055a) i ocupava l'espai destinat al sòcol, sense que s'hagi constatat la presència d'un rodapeu. La resta del parament mural corresponent als sectors central i superior havia desaparegut, sense que hagi estat possible determinar-ne la decoració.

El disseny estava format per quatre panells, delimitats per un doble filet d'enquadrament vermell, i separats per interpanells amb el fons groc i diversos motius ondulants en diferents direccions de color vermell. Els panells presentaven unes característiques diferents: dos tenien una amplada de 50 centímetres i eren monocroms (vermell i verd), mentre que els altres dos mesuraven 80 centímetres i mantenien una continuïtat no tan sols física, sinó també decorativa amb els interpanells. Tot i la diversitat dels motius pictòrics, la seva finalitat era la imitació de les plaques de marbre i altres pedres nobles amb vetes o ban-



Figura 105. Imatge frontal del revestiment mural conservat al mur meridional 1055a.

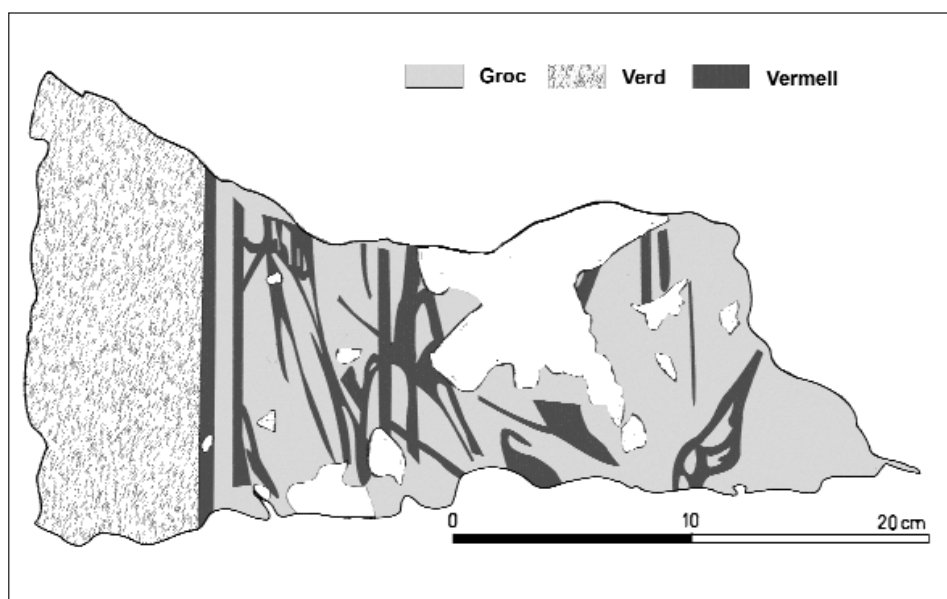


Figura 106. Dibuix del pany occidental conservat de la decoració pictòrica (mur 1034a).

des a la superfície, la qual cosa suposava un cost menor de l'obra. Els més fàcilment identificables són els que tenen el fons groc i motius vermells, una decoració emprada com a rèplica del *giallo antico* (procedent de les pedreres de Chemtou, Tunísia) o d'alguna de les varietats utilitzades com a material de substitució, com per exemple la pedra de Santa Tecla.

En general, fou un motiu recurrent en la pintura romana, ja des de l'època tardorepublicana. Per contra, a la península Ibèrica, la seva màxima difusió es va produir a partir del segle I dC coincidint amb les primeres mostres pictòriques del tercer estil pompeïà tant en aquesta àrea geogràfica com en altres,¹⁵ fins al període tardoantic (Abad 1982, 296, 302). Fou precisament aleshores quan la imitació dels marbres assolí el seu major desenvolupament i passà d'ocupar els sectors inferiors dels murs a situar-se a gairebé tota la seva superfície i també, tot i que en menor grau, a la dels sostres (Guiral 1998, 123-124). De les diverses variants conegudes, les que possibiliten precisar millor la cronologia són les policromes. A partir del segle

II, moment a partir del qual assoliren la seva màxima difusió, es transformaren en un element més simplificat i impressionista que en períodes precedents.

En el nostre cas, l'àrea corresponent al vetejat evidencia una esquematització considerable del motiu i està constituïda per elements gairebé triangulars davant la morfologia ovoide o irregular que adoptà amb anterioritat (Eristov 1970, 770) i de dimensions heterogènies (5/10 centímetres a la base), fet que devia possibilitar adscriure'l dins l'estadi evolutiu que es produí a partir del segle II. La mateixa tendència a l'abstracció formal també es constata en altres revestiments pictòrics datables, sobre tot als segles II i III, però també al segle IV.¹⁶

Durant la primera meitat del s. V (fase 11) es produí una reestructuració arquitectònica sobre la planta anterior que transformà la configuració d'alguns dels espais precedents, entre ells l'àmbit 32. Es tractava d'una estança amb dos accessos aproximadament enfrontats. L'estança permetia l'accés a l'interior de l'edifici connectant amb el

15. En aquest sentit, A. Fernández destaca l'escassa presència d'aquest motiu en els repertoris del tercer estil a les ciutats campanianes, com Pompeia, d'on procedeixen uns pocs exemples davant la considerable proporció en què apareix en els programes decoratius de l'àmbit provincial, no sols a les províncies hispanes, sinó també en altres de la *Gallia* i *Germania*. Alguns exemples d'aquest motiu que es daten al segle I han aparegut a la Casa 1 d'Empúries, a Bolonya, al solar del carrer D. Jaime (Saragossa), a Bilbilis, a Vienne (Le Garon), a St. Romain-en-Gal, a la Place Saint Christoly a Burdeos, a Plassac, a Soissons (Château d'Albâtre), a Carcassona (Le Trésault), a Colònia i a Magdalensberg (Fernández 2001, 94-95).

16. En contextos del segle II, el motiu apareix en un sòcol del Conjunt B de la Casa de la Fortuna (al solar núm. 29 del carrer Duque) de Cartagina (Fernández 2001, 94-94), a la Casa núm. 2 de *Clunia* (Puig 1977, 869-870), a Campo de Valdés (Abad 1982, 37) i en un edifici de la ciutat d'*Asturica Augusta*, possiblement l'*Aedes Augusti* del fòrum (Corral Fumega 1999, 75). A Santervás del Burgo (Sòria) el trobem amb una cronologia dels segles II-III (Abad 1982, 246-247). Amb una datació de segle III ha estat documentat en el mur de tancament del peristil de la Casa de los Estucos de *Complutum* i a la Casa de l'Amfiteatre de Mèrida (Guiral 1998, 123, 124). Més tardà és el conjunt pictòric localitzat a Zaratán (Campilmojado, Pino de Tormes, Salamanca), on forma part de la decoració d'un *triclinium* de cronologia tardana, no anterior al segle IV (Regueras Pérez 1998, 50), junt amb un mosaic definit, entre altres elements per un escaquer de quadrats tridimensionals, similar al paviment que també esdevé objecte d'estudi en aquest apartat. També ha estat documentat a la villa d'El Ruedo d'Almedinilla (Hidalgo 1990, 114, 115). Amb una cronologia dels segles III o IV, se situen dos paral·lels per a la nostra pintura que decoraven un mur reconstruït de l'Habitació B1 de la Casa dels Estucs d'Alcalá de Henares (Guiral 1998, 123, 267, catàleg 238, 239).

corredor que envoltava l'*hortus*. L'habitació era de planta rectangular i tenia una superfície de 22,20 m². No ha estat possible determinar-ne la funcionalitat, tot i que no es descarta que es tractés d'un espai associat a funcions de representació o prestigi, la qual cosa es podria inferir a partir de les particularitats del paviment, ja que és l'únic àmbit que es pavimenta amb la tècnica de l'*opus tessellatum*. En aquest sentit, tampoc passa desapercebuda la situació de l'habitació al costat de la porta principal de la fase 7 i la composició del mosaic mateix. El fet que la cambra donés directament a l'exterior, amb una entrada independent, i que, a més, comunicués amb el passadís meridional de l'*hortus*, fa que plantejem la possibilitat que es tractés d'un lloc especial de pas, una situació que ve corroborada pel tipus de composició musiva, pròpia dels paviments dels passadissos.

El nostre exemplar consisteix en una superfície que se situava sobre tres nivells preparatoris i que fou realitzada en dues tècniques diferents: *opus signinum* i *opus tessellatum*. El fet que aquesta se situés a tota l'habitació i que es trobés delimitada per zones en *opus signinum*, a més de la circumstància que al lateral oriental es pugui pressuposar la continuïtat d'una banda marginal monocroma de tesselles molt més grans que les emprades en la realització de la resta del mosaic, fa pensar en l'existència d'algun moble adossat als murs, possiblement bancs. Es podria tractar, així, d'una aula de recepció o d'un lloc d'espera, seguint un esquema similar al de l'entrada de la villa de *Fortunatus* (Fraga, Osca), on aquest espai s'ha identificat com a Estança II (Guardia 1992, 83, 87, gràf. 7).¹⁷

La catifa sols mantenia alguns sectors de la seva superfície (corresponents a les àrees septentrional, nord-occidental i meridional), la qual cosa fa que en desconeixem les dimensions i quins eren els motius que la decoraven. Tanmateix, a la part conservada (especialment a l'orla del tapís) fou possible constatar-hi una certa heterogeneïtat en les mides de les tesselles i en els motius que les formaven.

L'orla, estructurada en tres bandes definides per un filet doble de tesselles pètries negres d'1 centímetre de llargària i 0,5 centímetres / 1,5 centímetres d'amplada, tenia un fons blanc sobre el qual se situava una línia de peltes de pasta vítria, la major part sense cap ornament o apèndix, tot i que alguna en tenia un de color marró. El seu disseny mostrava una heterogeneïtat cromàtica considerable executada a partir d'un degradat de les tesselles que les constituïen: blau fosc (a l'exterior) i d'una tonalitat més clara o, fins i tot, verda (a l'interior). Es trobaven enfron-

tades i separades per una línia de creus de cinc tesselles sobre les puntes realitzades amb peces cúbiques (la majoria vítries) de colors diferents: verdes i vermelles, blaves i taronges, i blaves i grogues.¹⁸ Una altra de les particularitats que tenia aquesta àrea era que les dues/cinc línies de tesselles blanques del fons situades immediatament al costat dels motius ornamentals, i que els resseguïen, produïen un efecte òptic materialitzat en la presència de quadrats amb els laterals còncaus.

El lateral meridional de l'orla tenia un esquema similar a l'anterior amb dos grups de peltes enfrontades i separades per una creu de cinc tesselles sobre la punta, tot i que en aquest cas també es constatà que existia un altre element que separava cadascun d'aquests grups. Es tractava d'un motiu orbicular de 22 centímetres de diàmetre, al centre del qual se situaven 3 tesselles o punts en sentit decreixent (dos a la part superior i un a la inferior). La representació d'aquest motiu, que trencava la cadència simètrica de les peltes, semblava actuar de punt axial respecte de l'entrada sud i, en conseqüència, atorgava a aquest punt de la banda la probable funció de llindar.

Sota aquest camp ornamental, definit per un filet doble de tesselles negres, existia una banda de 0,46 metres d'amplada realitzada amb peces cúbiques blanques caracteritzades per la seva irregularitat, sobretot en relació amb la seva morfologia i dimensions, que oscil·laven entre 1/2,5 centímetres de costat. Tot i que és previsible, no és possible determinar si la totalitat del lateral oriental de la catifa era una superfície monocroma, ja que el tram conservat solament tenia una llargària de 54 centímetres.

El camp central estava en un estat de conservació molt precari, ja que de tota la seva superfície solament mantenia una àrea de reduïdes dimensions d'1,08 metres de llargària i 1,38 metres d'amplada, que corresponia a l'angle nord-occidental de la catifa.

Aquest sector consistia en un escaquer realitzat amb tesselles d'1 centímetre i estava format per quadrats oblics de 15 centímetres de costat, que en l'àrea de contacte amb l'orla adoptaven una morfologia de triangles isòscels amb els laterals dentellats. El tapís es caracteritzava per un cromatisme extraordinari producte de la utilització aleatòria (sense cap ritme en la composició), en cadascun dels motius que el constituïen, d'un ampli ventall de tesselles (la majoria de pasta vítria) de colors diferents. Els quadrats, separats per una peça cúbica blau fosc sobre la punta, es trobaven definits a l'exterior per

17. Amb base a les dades disponibles, recollides per M. Guardia, les construccions i materials corresponents a l'època romana altimperial probablement són els que se situen entorn de l'atri. A aquest mateix període també correspon un conjunt termal que tingué com a moment més important el segle iv, i que va perdurar fins al primer quart del segle v. A partir d'aleshores, aquests banys restaren inutilitzats amb la sobreposició d'una església (Guardia 1992, 87).

18. No es descarta la possibilitat que, en algun cas puntual, aquest cromatisme s'hagués efectuat amb l'objectiu d'aportar tridimensionalitat a les formes. Tanmateix, en la majoria de motius ornamentals podria respondre bé a un dèficit de matèries primeres o bé a una manca d'habilitat en l'execució de l'obra.

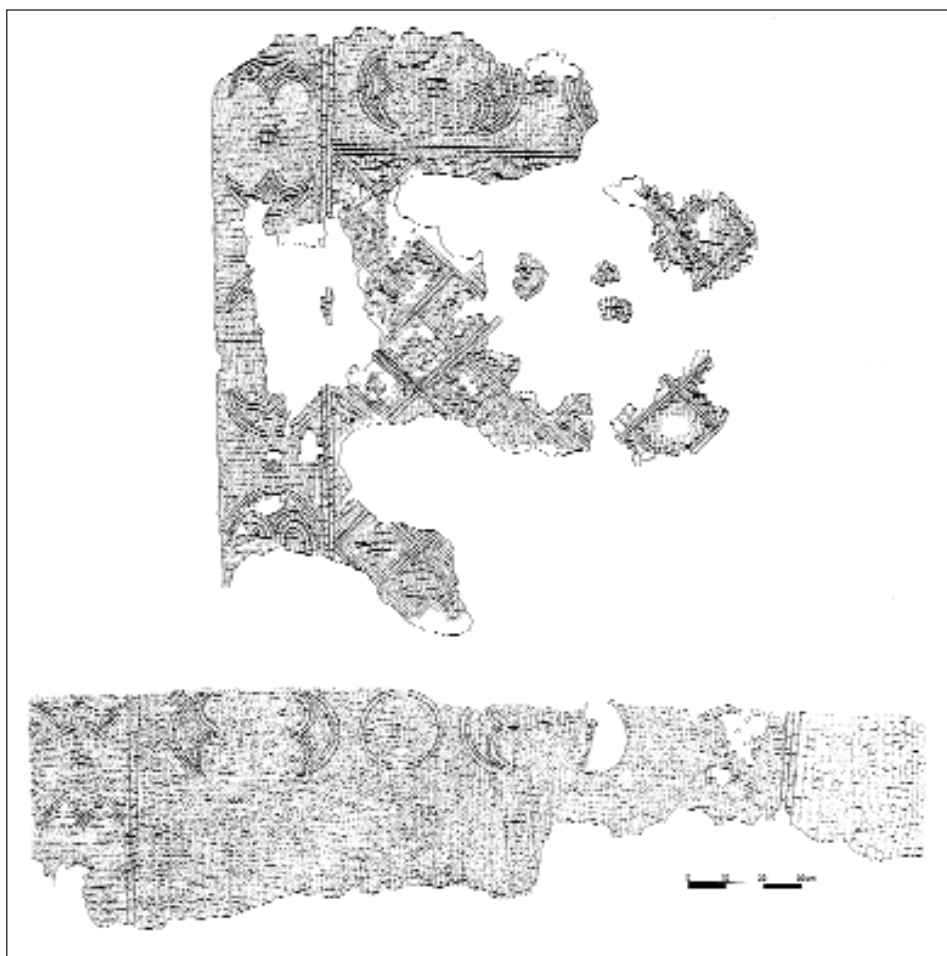


Figura 107. Dibuix de les restes musivàries conservades (v. fig. 71).

una línia de peces blanques, mentre que a l'interior es constata la utilització de tesselles de tres o quatre colors diferents, entre els quals hi havia blau (en dues gradacions), verd, groc, vermell, taronja, marró, negre i blanc. El nucli dels quadrats també presentava una decoració dispar, ja que si bé en alguns s'observà la presència d'un element que recordava les floretes en creu, en d'altres sols apareixia una tessella d'un color diferent o bé no existia cap element ornamental. El considerable efecte cromàtic de la composició ens remet a una tècnica preciosista en l'execució de la catifa, que proporciona tridimensionalitat a les formes, si bé el resultat obtingut esdevé d'escassa qualitat (v. nota 13).

Els dos motius ornamentals de la nostra composició foren elements amb una llarga tradició en la musivària romana. Si tots dos remunten al corrent itàlic dels mosaics en blanc i negre, per separat evolucionaren segons el gust i el grau d'importància fixat en els repertoris de cada època i lloc de l'Imperi. Les peltes, un motiu més propi de vores i de rebliment, es troben a tot arreu amb una subs-

tanciosa presència entre els mosaics policroms nord-africans, mentre que l'escaquer té una geografia més matisada en ser una de les trames més abundants i predilectes dels tallers orientals enfront d'un ús més restringit a Occident. No ha estat possible localitzar-ne cap paral·lel que tingui la combinació d'aquests dos temes a la mateixa catifa, de manera que sols és possible abordar l'estudi de cada element de manera individualitzada.

Les composicions de peltes amb les diverses variants tipològiques que adoptaren (lineals rectilínies o alternativament invertides i quadrilòbuls) foren un motiu molt comú en els esquemes efectuats des dels segles I i II (en mosaics bicroms blancs i negres), període en el qual es desenvolupà com a element decoratiu integrant, especialment a les orles, però també en el camp del paviment.¹⁹ A partir de l'època severiana i fins a la fi de la romanitat, essent utilitzada en els repertoris bizantins, s'emprà en la realització de les orles, algunes d'elles amb una complexitat ornamental i una riquesa cromàtica considerables (Balil 1965, 32-34; Balil 1966, 337; Morricone 1970, 520-526).

19. En les composicions de peltes adscrites al segle I dC i caracteritzades per la seva simplicitat, el motiu apareix de forma aïllada especialment en l'ornamentació de les orles, de les àrees de transició, com un altre element més dins una composició més complexa o bé ocupant la totalitat del camp decoratiu. A partir del segle II, el motiu adoptà una morfologia més complexa, com ho evidencien les composicions on apareixen peltes entrelaçades (Balil 1965, 54-56), que van passar a ocupar, sobretot, l'àrea destinada com a orla (Balil 1966, 337).



Figura 108. Vista de la part central de l'àrea mu-sivària.

A la península Ibèrica ha estat àmpliament documentat amb una cronologia que va des de la segona meitat del segle II²⁰ i especialment els segles III,²¹ IV i inicis del V.²² També se n'ha constatat la presència en diversos mosaics nord-africans²³ i germànics, tot i que en menor proporció.²⁴

Els quadrats sols o combinats amb altres figures geomètriques també varen ser un motiu molt habitual en els dissenys dels mosaics bicroms en blanc i negre (Morrico-

ne 1970, 517; Ramallo 2001, 193, fig. 38). Fou, però, a partir de mitjan segle II i en el decurs del segle III quan es produí el seu major desenvolupament.²⁵ A partir d'aleshores, va esdevenir freqüent el tractament tridimensional dels escaquers i era considerat, segons F. Regueras i E. Pérez, una derivació de motius propis dels repertoris hel·lenístics (Regueras/Pérez 1998, 48). El nostre esquema també apareix, de forma recurrent en diversos mosaics d'Espanya, amb una cronologia dilatada que abraça des de la segona meitat del segle II²⁶ fins als segles III i IV.²⁷

20. Villa romana de Liédena (Blasco 1973, 721), mosaic d'Utebo (Blasco 1973, 720-725, figura 1, 3); mosaic 1 de la villa romana de Cercadilla (Moreno 1997, 27, 34, fig. 7, 9), paviment de la plaça de la Corredera de Còrdova amb una cronologia de segona meitat del segle II/primer meitat del segle III (Blázquez 1981, 24-25, lám. 10, fig. 1) i villa romana de San Julián de Valdemuza (Salamanca), on apareix la variant de les pelves contraposades decorant una de les estances situades al NO del peristil de la *pars urbana* amb una datació de segles II-IV (Regueras/Pérez 1998, 44, 90, làmina II).

21. Mosaic dels Peixos de la villa de Callípolis (Vila-Seca) de la primera meitat del segle III (Bobadilla 1969, 143, fig. 1), Torre Llauder (Mataró) de final del segle II-primer 20 anys del segle III (Barral 1978, 109), Los Cipreses (Jumilla) amb una cronologia dels segles III-IV (Ramallo 1985, 123-125, 128 fig. 21), Manilva (Màlaga) del segle III (Blanco Freijeiro 1978b, 29, lám. 77), mosaic d'Ibarra procedent d'*Italica* (Blanco Freijeiro 1978b, 29, lám. 15 i 16), en un solar de Los Blanes B de Mèrida datat al segle III (Blanco Freijeiro 1978a, 27, lám. 2 i 23b), Casa del Mitrreu de Mèrida del segle III (Blanco Freijeiro 1978a, 40, lám. 49-52), San Martín de Andallón (Astúries) datat als segles III i IV (Blázquez *et al.* 1989, 50, fig. 18), mosaic de l'àrea del *lectus* del mosaic de les quatre garlandes circulars de la villa romana d'Almenara de Adaja (Valladolid) de la segona meitat del segle III (Neira, Mafianes 1998, 13, 21, 22, núm. 6, lám. 6), mosaic de Povia de Cos Leiria (Portugal) amb una cronologia de final del segle II-inicis del segle III (Torres 1989, 145, 148, 155, fig. 1).

22. Mosaics de les estances LXI i XVII d'El Ruedo (Almedinilla) datat al segle IV (Hidalgo 1994, 16, 18, 20, fig. 2, 7), Los Quintanares (Rioseco, Sòria) corresponent als segles III-IV (Blázquez/Ortego 1983, 19, 40, lám. 2, 31), mosaic del peristil de la villa de Los Casarejos (Burgos) amb una cronologia dels segles IV-V (Torres *et al.* 1997, 150, 161), Mosaic Núm. 1 o de les Quatre Estacions de la villa de Quintanilla de la Cueva (Palència) amb una datació de final del segle III-primer meitat del segle IV (García 2000, 223, 227) i Santervás del Burgo (Sòria), amb una cronologia del segle IV (Blázquez/Ortego 1983, 41, lám. 14).

23. On a partir de mitjan segle II va esdevenir un dels motius emprats amb més freqüència. Aquest fet es constata a partir de la seva presència en un paviment del *caldarium* de les termes de Timgad (Germain 1973, 117 pl. LIX, 178), en un mosaic del recinte termal de Djebel, Oust de Tunísia amb paviments, la major part dels quals s'han datat a mitjan segle III-inici del segle V (Fendri 1965, 159, 168, fig. 16), en el mosaic de Ganymède d'un *cubiculum* de la *domus* Sollertiana de Thysdrus del final de l'època severiana (Foucher 1961, 22, 24, planche XXIII) i d'una estança situada a l'angle nord-oest d'una *domus* de M'Barek Rhaïem (Foucher 1960b, 31, pl. XIIIc).

24. A Trier, Tacherting i Fliesen, amb una cronologia dels segles III i IV (Parlasca 1959 27, 105, fig. 5, 14B1, 15.5, 19.3).

25. En aquest moment s'adscriu un mosaic procedent de *Villa Adriana* (Cadet 1983, 94, pl. CCXXXII. 2).

26. A Mèrida existeix un mosaic que combina cercles i quadrats amb una datació de final del segle II/inici del segle III (Blanco Freijeiro 1978a, 30, lám. 11). També s'ha documentat un altre paral·lel a Estepona (Màlaga), amb una cronologia imprecisa des del final del segle II i el segle IV (Blázquez 1981, 92, fig. 26. 1).

27. Com, per exemple, els mosaics localitzats a la població de Cabra (Còrdova), amb una cronologia de la segona o tercera dècada del segle III (Blázquez 1970, 517; Ramallo 2001, 193, fig. 38).



Figura 109. Detall del mosaic.

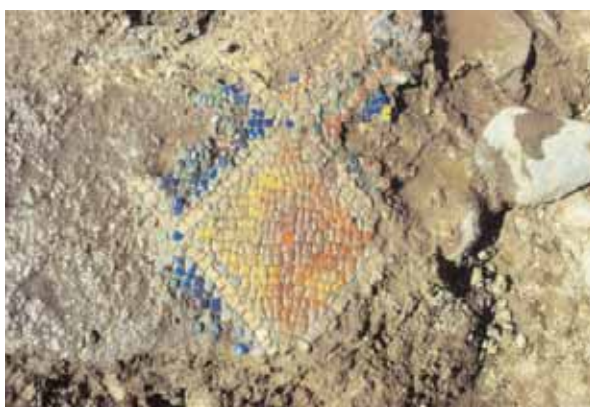


Figura 110. Detall del mosaic.

El quadriculat oblic, que admet diverses variants tant en el tractament dels perfils com en els motius de reblliment, fou una composició musiva relativament freqüent en

certs llocs del nord de l'Àfrica,²⁸ en especial de la Byzacena (actual Tunísia) amb cronologies que van des de final del segle II fins al segle IV. És una trama que cobreix, habitualment, llocs secundaris, com passadissos, zones marginals o habitacions modestes, sense excloure'n altres de major importància, com les d'Hadrumeto (Susa).

Si a les províncies occidentals la composició està relativament present, a través, preferentment, de les versions més senzilles que recorden els seus orígens itàlics, és al Pròxim Orient i a la Mediterrània Oriental, en general, on el tema aconseguí les màximes cotes de popularitat.²⁹ La perdurabilitat fins més enllà de l'època bizantina i la corresponent adaptació a edificis religiosos, com sinagogues i sobretot basíliques cristianes, són una prova innegable d'aquesta filiació i naturalesa.³⁰

Entre tots els llocs coneguts destaca, amb caràcter propi, la ciutat d'Antioquia en oferir un gran nombre d'exem-

quez 1981, 50, fig. 18) i un altre de procedent de la Casa de l'Amfiteatre de Mèrida, datat al segle III (Blanco Freijeiro 1978a, 42, lám. 68b, fig. 8). També, amb una cronologia de segle IV, apareix a les vil·les romanes d'Albesa (Díez/Coronel/Pita 1966, 348-357), Los Quintanares de Rioseco, a la província de Sòria (Blázquez, Ortego 1983, 19, 20, lám. 2, núm. 2), Cabañas de la Sagra (Blázquez 1982, 23-24, lám. 24-3) i Zaratán (Regueras/Pérez 1998, 48).

28. Mosaics de l'absis situat al nord del *frigidarium* d'unes termes de Soussa (Foucher 1960a 108, núm. 57. 235, pl. LVII, b), paviment de l'absis D de les termes d'*Hadrumetum* de Soussa (Foucher 1958, 13, pl. IIId). Les estances 22, 43, 15, 23 i 66 del recinte termal de Djebel, Oust de Tunísia també presentaven paviments amb el nostre motiu, la major part dels quals daten de mitjan segle III-inici del segle V (Fendri 1965, 159, 161, fig. 3). També apareixen en el *frigidarium* de les termes de Timgad (Germain 1973, 115, pl. LVII, 171), en un mosaic de l'àrea de les latrines de les Termes des Mois de Thina amb una datació dels segles III-IV (Gozlan 1990, 993, 1027, fig. 12), en una basílica de Capsa datat als segles IV-V (Ennaifer 1994a, 262, 264, fig. 9), *domus* dels Banys de Cartago de final del segle IV-inici del segle V (Ennaifer 1994b, 236, pl. CLVIII, 1-2).

29. A Grècia és comú trobar-lo, a partir del segle II, en bandes d'enllaç i en camps musius, amb localitzacions a Andania, Argos, Corint, Eleusis, Kenchreai, Kourion i Patras, entre altres. També s'ha documentat per cronologies tardoantigues a Xipre, Efes, el Líban, Israel, Jordània, Síria, Aquin-cum, a Hongria (vegeu la bibliografia corresponent a aquests paral·lels a Fernández/Galiano 1984, 47 i Farioli 1994, 202).

30. Església de la Nativitat de Betlem amb una datació dels segles IV-V (Ovadia/Ovadia 1987, 21-23, núm. 19, plate XVIII), sinagoga de Hosefa de mitjan segle V (Ovadia/Ovadia 1987, 72, núm. 103, plate LXXXVI, 1), església de Kh. es-Samra corresponent al període bizantí (Ovadia/Ovadia 1987, 98, núm. 168, plate CV), mosaic del tapís Verd del Museu de Dumbarton Oaks datat al segle V (Donceel-Voûte, 1994, 207, pl. CXXI, 1).

plars, que no canviaren gaire en el llarg període d'ús.³¹ Malgrat que la cronologia s'estén entre l'època dels Sever i mitjan segle IV, la reiteració de les mateixes fórmules en el tractament de les línies generals de la composició o dels motius de reblliment (quadradets dentats sobre la punta i floretes) no genera de *per se* una datació precisa relativa. Si la policromia s'imposà en temps severians, marcant un estadi evolutiu sense que el quadriculat musiu abandonés la seva tradicional ubicació marginal o de zonificació (sempre al servei d'usos secundaris), aquest paper només canvià vers mitjan segle V, quan el tema passà a ocupar tot el camp musiu i assolí una entitat pròpia.³²

Aquest recorregut dens, però no exhaustiu, dels diferents paral·lels orientals que serviren el quadriculat oblic ens permet afegir ara, dins aquesta filiació, dos mosaics de Tarragona, d'obligada cita per acabar de completar aquest panorama i conèixer millor el treball de mosaïstes i els gustos de la societat tarragonina, sense que la proximitat geogràfica la suposi, necessàriament en el temps.

El primer paviment, que procedeix de la villa dels Munts (Altafulla) i que es pot datar en l'època dels Antonins, està format per una orla que envolta una composició centrada (*clipeus* d'escates) en què dominen les tesselles de vidre, de tons freds i càlids, creant un fort contrast cromàtic segons les rengleres.³³ El segon mosaic, un fragment angular, que es troba al Museu Nacional Arqueològic de Tarragona, pertany així mateix a una orla, en què els quadrats són solament de colors càlids mitjançant tesselles ara de pedra.³⁴ En tots dos casos la similitud és evident i, sense que arribin a ser iguals, el parentiu ens porta a Orient. La tonalitat varia segons el perfil adoptat tant en les línies de la composició com en els motius de reblliment. En el primer cas és dentat, i per tant es dona una gradació tonal tessella a tessella; en el segon, és esglaonat (o dau de quatre tesselles) i origina una creu en el punt d'intersecció. Fa temps que diversos autors hem defensat la particular vinculació que els mosaics de Tarragona i els Munts tenen amb Orient, fonamentalment amb els

d'Antioquia (Balil 1965, 32; Navarro 1980, 606-609; Navarro 1993, 237), segurament deguda al treball d'un taller de mosaïstes, que devia actuar amb caràcter itinerant entre la ciutat i el seu territori. Les raons provenen de l'ús d'una sèrie d'esquemes compositius, com el que aquí estudiem, i sobretot de la seva associació a motius de reblliment rars o absents en la musivària occidental coneguda fins ara. Les cronologies postulades per a aquest repertori es mouen entre els segles II i III.

Fins aquí hem efectuat un recorregut a través dels diferents paral·lels ornamentals en un clar intent de situar el nostre mosaic dins la història del repertori musiu romà i tardoanttic. A la vista han quedat uns usos i unes preferències segons les èpoques i els tallers i escoles musives més importants de la Mediterrània. Amb base a les dades aportades, ens podem qüestionar si aquestes són suficients per datar comparativament el mosaic que analitzem. Pensem que els indicis no són del tot determinants, si bé comporten una certa tendència a situar-lo en època tardana. La valoració és complexa i per això mereix una certa matisació final.

Els precedents del tema del quadriculat a Tarragona i els Munts, que ens han servit per determinar-ne la filiació oriental, podrien ser un factor per defensar una datació altimperial, a partir del segle II. Dins aquesta cronologia se situa el renaixement de la policromia, definida a través de colors ben contrastats, amb una neta voluntat d'expressar la tercera dimensió, tan evocadora de la tradició hellenística.³⁵ Hem emprat el mot *precedents* sense que això impliqui una relació directa en el temps o de tradició continuada dins un repertori en sentit cronològic, ja que manquen proves per poder-ho asseverar. Alhora, la utilització de tesselles de vidre, en l'actualitat, no és un prejudici cronològic que obligui a datar els mosaics, necessàriament en èpoques tardanes, si bé fou aleshores quan s'emprà de manera recurrent.

A Tarragona aquests usos tardans apareixen en el fris superior de la cúpula de l'estança VII de la villa de Centce-

31. Per a un estudi inicial del tema amb paral·lels itàlics i grecs esdevé interessant la magnífica monografia de Doro Levi (Levi 1947, 375-378 i seg.). Del període que se situa entre el regnat d'Adrià i la resta d'emperadors antonins són els mosaics de la House of the Red Pavement (Levi 1947, 87-88, fig. 32, lám. XIVa) i a la Casa del Calendari, corredor del Pescador Negre (Levi 1947, 378, lám. VIIa). Amb una cronologia posterior al terratrèmol de l'any 115 corresponen altres exemplars procedents d'aquest edifici, concretament els de les habitacions 1 i 2 (Levi 1947, 36, fig. 12). En una datació posterior al regnat de Marc Aureli (161-180) se situa el mosaic de l'habitació 3 de la Casa d'Ifigènia (Levi 1947, lám. XXIa i lám. XXIIb). De l'època severiana trobem els mosaics de l'habitació 3 de la Casa de Diònisis i Ariadna (Levi 1947, 141-150, fig. 58) i de l'habitació 11 de la Casa de Menandre (Levi 1947, 201, lám. XLVc), un recinte que esdevé un bon exemple de la variabilitat i perduració de la composició musiva. Un altre mosaic, en aquest cas amb una cronologia posterior (ja que s'ha datat l'any 325), és el de l'habitació 1 de la House of the Bird Rinceau (Levi 1947, 257, lám. CVIIIId).

32. Es tracta de la casa Green Carpet (Antioquia), paral·lel recollit per R. Farioli a propòsit del seu estudi sobre el mosaic de Bostra (Síria), datat a mitjan del segle V o en un període posterior (Farioli 1994, 202).

33. Per a més informació sobre aquest exemplar i el seu context estratigràfic, vegeu: Sánchez Real 1949, 224, lám. XLIX; Berges 1971, 165 i seg.; Navarro 1980, núm. 125, 429 i seg.; Tarrats *et al.* 1998, 197-225.

34. Es tracta d'un exemplar sense procedència precisa però que amb tota probabilitat es localitzà amb motiu de les excavacions arqueològiques efectuades al segle XIX (Navarro 1980, núm. 83; amb bibliografia local anterior). Malgrat l'absència d'un context arqueològic, aquesta peça es podria datar a partir del segle II en endavant, una cronologia que es dedueix a partir de la utilització d'un filet dentat a la zona de mediació entre el tapís (no conservat) i l'orla objecte d'atenció.

35. Sobre aquesta qüestió referent a una revisió de la cronologia dels mosaics grecs pel que fa a la policromia es pot consultar l'obra de K. Dunbabin (Dunbabin 1999, 299 i seg.).

lles (Constantí), datada cap a la meitat del segle iv, on les quatre imatges amb personatges entronitzats separades per la representació de les quatre estacions estan definides, als laterals i a la part inferior, per peltes contraposades que es juxtaposen (Hauschild/Arbeiter 1993, 33, 83-94). La utilització de tesselles de vidre és especialment rellevant en altres mosaics de final del segle iv/començament de la centúria següent, com són quatre de les 12 laudes sepulcral de la Necròpolis Paleocristiana del Francolí, entre les quals destaquen la d'*Ampelius* o de l'anyell i la del bisbe *Optimus* (Puig i Cadafalch 1936, 22-26, Del Amo 1979, 106-112). És evident que en el nostre mosaic hi ha indicis suficients per constatar que els autors intentaven reproduir els esquemes originals, com s'aprecia, malgrat les llacunes, en alguns quadrats que segueixen l'alternança de colors segons les rengleres. Però van ser tan sols intents nuls, en dominar més la incoherència i la incomprensió general en el ritme distribuïdor dels motius i dels seus colors.

En general, sembla que es dóna més importància a l'efecte colorístic, o més aviat pictòric, que a l'adequació canònica del disseny i color de referència. En certa manera, aquest fenomen recorda el que succeï amb la tècnica de l'*opus sectile* durant l'època tardoantiga, quan es posà de moda l'ús massiu de tota mena de marbres de colors, en bona part procedents de material reciclat, sense que importés gaire la incoherència o la manca de cohesió dels colors clàssics (Pérez 1996, 28). Finalment, apuntaríem cap a unes dates avançades el fet que el tema de l'escaquer assolís, especialment durant l'antiguitat tardana, personalitat pròpia, en cobrir, de forma homogènia, tota la superfície del tapís. De totes maneres, i en última instància, és la situació estratigràfica i topogràfica de l'estança on se situava el mosaic l'única capa d'atorgar la cronologia més lícita a seguir.

6.2. Estudi osteològic de les restes funeràries

M. Milagros Cuesta / Laura Devenat / Domènec Campillo

Les restes humanes exhumades es divideixen en dos grups: les recuperades en l'estratigrafia superficial (UE 1001) i les pertanyents a la seqüència arqueològica.

UE 1001. Destaca la recuperació d'un crani d'adult sense mandíbula, en força bon estat de conservació, possiblement femení i amb una edat compresa entre els 30 i 35 anys. Només es conserven vuit peces dentals superiors, i destaca una petita càries oclusiva a l'esmalt en el molar 17. No s'observen més patologies, únicament s'ha d'esmentar una lleugera desviació de l'envà nasal. També hi consten restes superficials barrejades que corresponen a tres individus: dos adults de sexe i edat indeterminables i un subadult Infantil II d'uns 6 anys i de sexe no determinable. Cal dir que el crani del nivell superficial podria correspondre a algun adult. No s'observen patologies.

UF 1, àmbit 17. Hi consta la presència de diversos fragments d'ossos d'adults, que pertanyen al crani, vèrtebres, costelles i extremitats inferiors, però que no permeten assegurar que siguin d'un sol individu. No es detecta cap patologia ni anomalia.

UF 2, àmbit 9. Les restes corresponen a un individu Infantil I, si bé cal tenir present que només hi ha representació d'alguns ossos del crani, costelles i de les extremitats, fet que n'ha limitat el seu estudi exhaustiu. Així, considerem aquest individu com a indeterminat, ja que no disposem dels elements necessaris per fer una valoració del sexe. L'edat es determina a partir de les mesures dels ossos llargs i es tracta, amb tota seguretat, d'un nadó menor de sis mesos. No s'observa cap patologia.

UF 3, àmbit 30. La unitat funerària consta de tres inhumacions diferenciades: 3a, 3b i 3c. En recollir les restes humanes al mateix jaciment, sembla que es van barrejar les de les fosses a i b, de manera que ha estat impossible correlacionar el crani i l'esquelet postcranial, així com fer un estudi antropològic diferenciat dels individus. Per tant, s'han estudiat conjuntament el nombre d'ossos trobats a les fosses a i b, intentant determinar el nombre d'individus, el sexe i l'edat aproximada.

Es van poder recuperar diversos fragments de crani corresponents a quatre individus diferents, tres maxil·lars amb algunes dents, una mandíbula, diverses vèrtebres i diferents fragments d'ossos corresponents a les extremitats. A partir d'aquí, deduïm que es tracta de les restes de quatre individus: dos adults joves de menys de 25 anys d'edat i probablement de sexe masculí, pel que es desprèn de la morfologia dels ossos; un adult de sexe indeterminable, i un subadult de sexe també indeterminable. Igualment, cal destacar la presència d'algunes patologies:

- En primer lloc, cal tenir present un axis amb l'arc dret deformat per la cara inferior, sospicat per possible dilatació aneurismàtica de l'artèria vertebral.
- L'artrosi als cossos de set vèrtebres dorsals i de 10 lumbar amb cavitats de Schmorl, que en un cas arriba fins al canal raquídi, és de morfologia arrodonida i fa sospitar una possible hèrnia discal.
- Hi ha una encondrosi a la cara superinterna d'una clavícula en el punt d'inserció del lligament coracoclavicular.
- Un primer metatarsià de mida més gran del que és habitual i amb la presència d'una careta articular supernumerària, expressió d'un *hallus valgus*.
- Finalment, la presència de càries i línies d'hipoplàsia a diverses dents.

Respecte a la UF 3c, en aquest cas hi ha les restes força deteriorades d'un sol individu juvenil, juntament amb alguns ossos d'altres individus que pertanyen als esquelets situats sobre seu i dins la mateixa fossa funerària. A partir de la morfologia del coxal i d'una mandíbula ben conser-

vada (fig. 112, A), considerem que aquest individu és de sexe femení i amb una edat compresa entre els 17 i 20 anys, si tenim en compte el desenvolupament de la dentició i el grau d'ossificació dels ossos. Quant a les restes d'altres individus, hi ha alguns ossos pertanyents almenys a dos individus més, un d'ells subadult.

UF 4, àmbit 30. Les restes estan molt esmicolades, però sembla que corresponen a dos individus adults, un femení i un altre masculí, més un subadult bastant gran, tot i que per manca d'elements no ha estat possible determinar l'edat exacta de cap d'ells. Quant a patologies, és interessant la sinostosi congènita de les vèrtebres C2-C3 (fig. 111, B) corresponents a l'home adult. Aquestes formen un bloc i el vèrtex de l'apòfisi odontoiode mostra la

base del lligament odontooccipital ossificada. Es tracta d'una malformació relativament freqüent que sol estar associada a l'assimilació de l'atles amb un occipital platibasal, una circumstància, però, que en aquest cas no es dona. Probablement va ser una malformació asimptomàtica. Igualment cal tenir present la meitat superior d'un fèmur dret, segurament del mateix individu masculí adult, que presenta una exostosi patològica deguda a un hematoma subperiòstic ossificat (fig. 112, A).

UF 5, àmbit 30. Presenta les restes d'un individu adult femení, tot i que la manca de representació de molts dels ossos i el seu estat n'han limitat l'estudi antropomètric. S'ha de tenir present que no s'han trobat ossos del crani. Si tenim en compte la morfologia del coxal i la gracilitat general

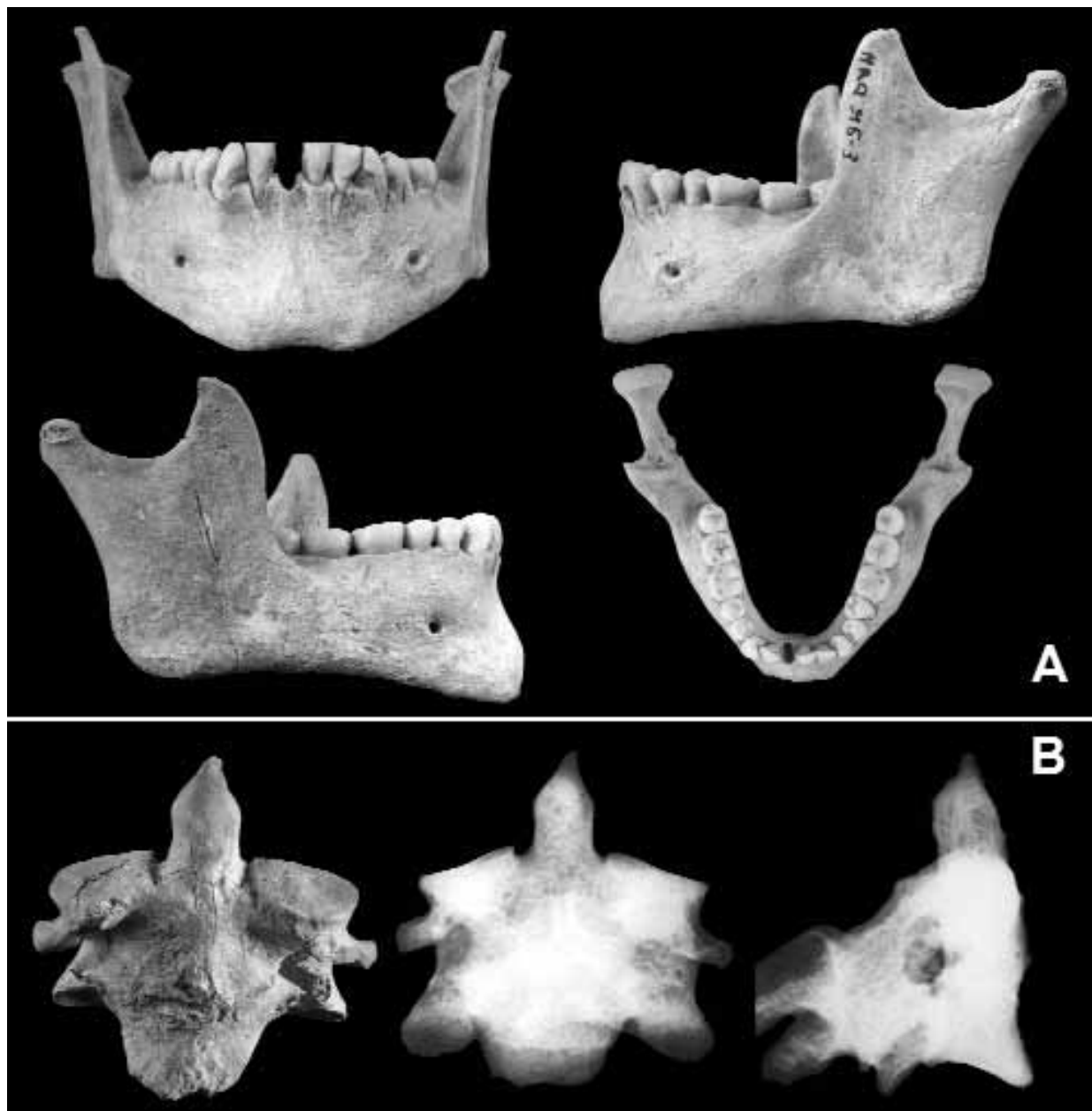


Figura 111. Detalls de l'estudi osteològic.

dels ossos, considerem que aquest individu és de sexe femení i amb una edat inferior als 30 anys, ja que les vèrtebres sacres SI-S2 encara no han completat la seva sinostosi.

UF 6, àmbit 30. Dins de la fossa es detectà un enterrament anterior arraconat i que no conservava la totalitat de l'esquelet (UF 6b). Quant a la UF 6a, tot i que hi ha restes de gairebé tot l'esquelet, es troben en força mal estat de conservació, cosa que no ha permès fer-ne un estu-

di antropomètric complet. Malgrat tot, amb base a les fusions epifisàries dels ossos, és possible veure que es tracta d'un individu juvenil d'entre 16 i 19 anys d'edat. Pel que fa a la determinació del sexe, considerem que no disposem d'elements suficients per determinar-lo. No presenta cap patologia.

L'individu de la UF 6b es conserva parcialment, ja que, entre altres ossos, falta el crani i, a més, es troba en un es-

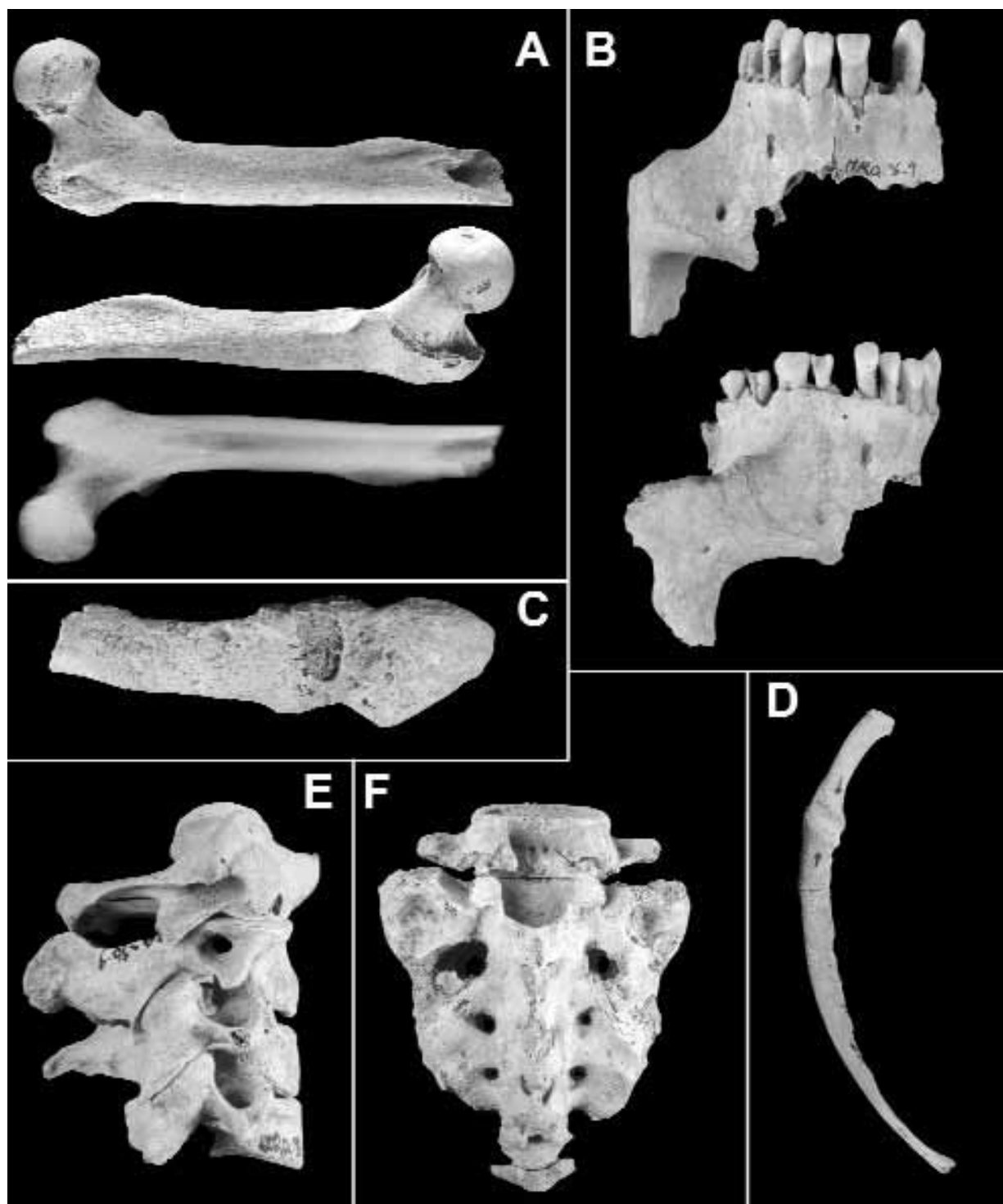


Figura 112. Detalls de l'estudi osteològic.

tat força degradat. El seu estudi, per tant, s'ha vist limitat per aquests factors. Malgrat això, s'ha pogut veure que es tracta d'un individu Infantil II, d'entre 6 i 7 anys, una edat determinada per la llargada dels ossos llargs. Quant al sexe, no el podem determinar, ja que no disposem dels elements suficients per fer-ne un diagnòstic més acurat. No s'observen patologies.

UF 7, àmbit 5. Trobem un individu infantil que presenta força representació d'ossos, tot i que molt malmesos, cosa que n'ha limitat l'estudi. En aquest cas es conserva part de la dentició que, juntament amb la llargada dels ossos llargs, ens indica una edat d'entre 6 i 7 anys. Quant al sexe, no hi ha elements prou clars per poder-lo determinar. No hi ha cap patologia.

UF 8, àmbit 30. Les restes, que corresponen a un individu Infantil I, presenten un baix índex de preservació i es conserven en força mal estat, cosa que n'ha limitat el seu estudi antropomètric. Així, ens trobem davant un individu de sexe indeterminable, ja que l'estat de conservació dels coxals i el mentó no ens permet fer-ne un diagnòstic satisfactori en aquest sentit. A partir de la dentició i la longitud dels ossos llargs, podem determinar-ne l'edat, entre 3 i 4 anys. No s'observen patologies.

UF 9, àmbit 30. Si tenim en compte la gracilitat general dels ossos i la morfologia del crani i dels coxals, es tracta de les restes d'un individu adult de sexe femení que es troben en força bon estat de conservació. L'edat, determinada a partir del desgast dental, el grau d'obliteració de les sutures cranials i l'ossificació del cartílag tiroide, podria estar al voltant dels 40 anys. En aquest cas s'han detectat algunes patologies:

- Petits osteomes frontals.
- Periodontitis marcada i càries (fig. 112, B).
- Artrosi als cossos vertebrals de la C6 i la C7 i a les carteres articulars de les costelles (fig. 112, E).
- Deformació cavitària a la cara inferior de l'arc dret de la C3, possiblement provocada per la dilatació aneurismàtica de l'artèria vertebral.
- Listesi de la L5 sobre el sacre (fig. 112, F).
- La fractura consolidada d'una costella (fig. 112, D).
- La fractura també consolidada del coll del cap del V metatars esquerre (fig. 112, C).

Valoracions globals. En aquesta necròpolis hi ha un nombre mínim de 22 individus. Tot i que les unitats funeràries són 9, ha aparegut un nombre superior d'indi-

vidus, segurament perquè a dins la necròpolis es varen practicar enterraments en diferents períodes i/o perquè les tombes es varen aprofitar. A més, també s'han comptabilitzat les restes localitzades en nivells superficials.

En total hi ha 11 individus adults, i d'aquests almenys quatre són de sexe femení i menors de 35 anys, tres són masculins i quatre són de sexe indeterminable. Quant als subadults, hi ha un total d'11 individus. D'individus amb una franja d'edat Infantil I, hi ha un nadó menor de 6 mesos i un individu d'entre 3 i 4 anys d'edat. També hi ha set individus Infants II, amb una edat compresa entre els 6 i 7 anys, i dos juvenils, d'entre 16-20 anys. Només en un cas, que correspon a un dels individus joves, se n'ha pogut determinar el sexe, femení en aquest cas, mentre que la resta de subadults els hem de considerar al·lofisos. Finalment, no és possible fer un estudi tipològic comparatiu amb altres jaciments a causa de l'escàs nombre d'esquelets i pel fet que la majoria estan molt deteriorats.

6.3. Datació per radiocarboni de les restes funeràries

Joan S. Mestres

6.3.1. Descripció i tractament

Amb la finalitat d'obtenir una datació més precisa sobre l'àrea funerària, s'extragueren dues mostres de les UF 4 i UF 9, recuperades en l'àmbit 30, que foren lliurades al Laboratori de Datació per Radiocarboni de la Universitat de Barcelona i amb resultats analítics de l'any 2005.³⁶

La mostra procedent de la UF 4 estava constituïda per 4 fragments d'epífisis i 20 fragments de diáfisis de dimensió màxima compresa entre els 20 i els 138 mm. De la UF 9 disposàvem d'una mostra formada per ossos tarsians —sencers i fragmentats— del costat esquerre de longitud compresa entre els 25 i 50 mm, i fragments d'ossos de les dues cames.³⁷ Tots els fragments estaven identificats amb inscripcions i alguns de la segona mostra estaven reconstituïts amb l'ajut d'una substància adhesiva. Tots els fragments d'ossos estaven recoberts d'una capa de terra fortament adherida a la seva superfície. La quantitat de material rebut s'indica a la segona columna de la Taula 4.

Els materials objecte de datació se sotmeten a un tractament que té com a finalitat, per una banda, eliminar els components aliens a la seva pròpia naturalesa i la contaminació causada per compostos químics d'edat no defi-

36. Es recorda que a causa de la seva mateixa naturalesa, el mètode de datació per radiocarboni data la formació dels materials i no els esdeveniments en què participen. La data experimental mesurada és una aproximació a una data física (Mestres 2000) que en el cas de la datació d'ossos es refereix a un moment anterior a la mort de l'individu (Geyh 2001) de qui procedeixen els ossos, si aquest era adult. En cap cas, però, la data física no es refereix a la data arqueològica que es pretén conèixer, si amb aquesta s'entén la mateixa deposició dels ossos en el nivell arqueològic que es desitja datar.

37. Perquè resultaria massa prolixa, s'ha omès la descripció detallada de les mostres. Tanmateix, aquesta informació es troba disponible a l'arxiu del laboratori.

nida procedent del medi exterior o de la manipulació, i, per l'altra, conservar amb la major integritat possible els constituents representatius de l'edat del material datat. En el cas del material ossi, el col·lagen és un constituent químic de l'os adequat per a la datació, atès que no és susceptible de bescanvi de carboni amb el medi exterior. En conseqüència, l'objectiu del tractament del material ossi rebut és eliminar el material estrany que acompanya els ossos i després sotmetre el material ossi net a un tractament químic que té com a finalitat l'extracció del col·lagen i la seva recuperació amb un grau de puresa tan elevat com sigui possible.

Els fragments d'ossos de cadascuna de les mostres es van raspallar superficialment amb un raspall metàl·lic per tal d'eliminar la terra adherida a la superfície. Les inscripcions es van eliminar per abrasió i dels fragments reconstituïts es va treure la substància adhesiva per secció i rebuig de la regió afectada per l'adhesiu. Posteriorment, les diàfisis es van fracturar longitudinalment per eliminar-ne la terra i altres elements estranys que omplien els canals medulars; les superfícies interiors del canal medullar també es van netejar per raspallament. Finalment, el material net, el pes del qual s'indica a la tercera columna de la Taula 4, es va moldre a una granulometria inferior a 250 µm.

El material mòlt es va tractar amb àcid clorhídric 2M per tal d'eliminar-ne la fracció mineral i els possibles carbonats procedents de la circulació d'aigües. El residu insoluble, constituït majoritàriament per col·lagen, la resta de matèria orgànica i les petites restes de terra que haguessin pogut romandre a la trama trabecular de les epífisis, es va tractar amb solució d'àcid clorhídric a pH 2,8 a 95°C durant 36 hores per tal de produir la hidròlisi del col·lagen a gelatina i obtenir-ne així la dissolució. Finalment, evaporant la solució resultant de la hidròlisi es va obtenir un residu constituït per gelatina, apte per a la datació. La quantitat de gelatina recuperada de cada mostra i el seu rendiment s'indica a la quarta i cinquena columnes de la Taula 4. En els residus de gelatina es va practicar l'anàlisi elemental de C i N amb la finalitat d'avaluar la relació C/N, el valor de la qual s'indica a la sisena columna de la mateixa Taula.

6.3.2. Preparació de la mesura de l'activitat. Síntesi del benzè

Atès que no és possible efectuar directament la mesura radiomètrica del contingut de radiocarboni sobre la gelati-

na, aquesta es transforma en un compost químic adequat que permet dur a terme la mesura de l'activitat per centelleig líquid. A continuació es descriu el procediment químic que condueix a la preparació d'aquest compost químic: el benzè.

La quantitat adequada de gelatina obtinguda mitjançant el procediment descrit anteriorment procedent de cadascuna de les mostres es va cremar en un tub de combustió sota corrent d'oxigen. El diòxid de carboni resultant de la combustió, convenientment purificat i sec, es va deixar un mes en espera perquè es produís el decaïment radioactiu del ^{222}Rn que el pogués acompanyar. Un cop transcorregut aquest temps, es va mesurar l'abundància isotòpica del ^{13}C del material per espectrometria de masses en una petita mostra de diòxid de carboni. Posteriorment, el diòxid de carboni restant es va reduir amb liti metàl·lic a carbur de liti; aquest es va hidrolitzar a acetilè amb aigua de baix contingut de triti i, finalment, l'acetilè es va trimeritzar catalíticament a benzè (Mestres *et al.* 1991).

6.3.3. Mesures radiomètriques

Per mesurar la radioactivitat del benzè producte de la síntesi descrita i que conté el carboni present al material objecte de datació, aquell, si la quantitat obtinguda és més petita que 5 ml, es dilueix gravimètricament amb benzè inactiu grau reactiu analític fins a 5,2 ml. Amb aquesta mescla, o bé directament amb el benzè obtingut a la síntesi, es prepara la solució per a la mesura de l'activitat pesant-ne 5,000 ml que s'afegeixen a un vial de vidre de baix contingut en potassi juntament amb les quantitats adequades dels centellejadors Bu-PBD i Bis-MSB en forma sòlida, prèviament pesades.

Com a substància patró per a la mesura de l'activitat inicial s'utilitza àcid oxàlic II, subministrat pel National Institute of Standards and Technology (EUA), el qual s'oxida a diòxid de carboni amb solució de permanganat potàssic i posteriorment es transforma en benzè de manera idèntica a la de les mostres (*loc. cit.*). La preparació de la solució per a la mesura de l'activitat inicial es duu a terme també de manera idèntica a la de les mostres. El valor del fons associat a cada vial es determina a través de la mesura de dos blancs de referència preparats de manera idèntica a la de les mostres però utilitzant benzè inactiu per a la solució de mesura. La mostra, dos patrons d'activitat inicial i els dos blancs de referència per a la mesura del fons, es compten durant un temps mínim de 36 hores cadascun, dividides en intervals de 40 minuts en un

Denominació de la mostra	Material original (g)	Material net (g)	Gelatina recuperada (g)	Rendiment en gelatina (%)	Relació C/N
UE 4	393	354,6	20,771	5,86	3,22
UE 9	422	379,3	14,837	3,91	3,26

Taula 4. Tractament dels materials.

comptador de centelleig líquid LKB-Wallac 1217 Rack-beta. L'eficiència de la mesura es determina per a cada interval a través d'una corba de calibratge de l'eficiència en funció de l'extinció, prèviament establerta amb patrons d'activitat similars a les mostres i preparats al mateix laboratori (*loc. cit.*).

6.3.4. Resultats i discussió

Els resultats de la mesura de l'abundància isotòpica del ^{13}C ($\delta^{13}\text{C}$) i els resultats del compte i la mesura de la radioactivitat, juntament amb la seva incertesa expressada en forma d'una vegada la desviació típica (*loc. cit.*), es presenten a la taula següent. Es pot observar que el valor mesurat de l'abundància isotòpica del ^{13}C , que per a la fracció collagen dels ossos es xifra entre -18 i -22‰ (Stuiver/Polach 1977), és normal per al material analitzat.

El càlcul de l'edat radiocarbònica es basa en els resultats experimentals mostrats en aquesta taula i respon a l'equació següent:

$$R = \frac{T_{1/2}}{\ln 2} \times \ln \frac{A_{0N}}{A_{SN}} \quad (T_{1/2} = 5.568 \text{ anys})$$

on A_{0N} representa l'activitat inicial i A_{SN} representa l'activitat residual en el material datat, corregida pel fraccionament isotòpic del ^{14}C .

L'aplicació de l'equació anterior als resultats de la mesura radiomètrica de la fracció collagen permet calcular la data radiocarbònica. Els resultats de les datacions³⁸ i el codi de cada data, assignat pel Laboratori, són els que s'indiquen a continuació:

Villa romana dels Hospitals:

- UF 4 UBAR-835 1625 ± 45 BP
- UF 9 UBAR-836 1625 ± 45 BP

Tot i que el collagen dels ossos no és susceptible de canvi de carboni amb el medi exterior, sí que és possible l'adquisició d'aquest a través de la seva combinació química amb els àcids húmics del sòl per formar compostos humicoproteics. Els àcids húmics combinats amb el collagen no es poden separar d'aquest pels mitjans químics habituals i s'integren en el collagen extret de l'os en forma de gelatina. Atès que els àcids húmics del sòl són de formació posterior a la de l'os, el seu efecte sobre la datació seria un rejuveniment de la seva data radiocarbònica experimental i, conseqüentment, una disminució de l'exactitud de la data radiocarbònica. La probabilitat d'incorporació d'àcids húmics procedents del sòl augmenta amb el grau de deteriorament de l'os, el qual es fa palès amb un baix contingut de collagen. Per tal d'estudiar la possibilitat d'incorporació d'àcids húmics en el collagen analitzat, atès que en els ossos estudiats el contingut de collagen és baix, s'ha determinat la relació C/N a través de l'anàlisi elemental de la gelatina resultant de l'extracció del collagen. Per al collagen procedent d'ossos fòssils ben conservats, la relació C/N ha de ser inferior al valor 3,6 (De Niro 1985). La Taula I mostra que el valor experimental de la relació C/N referida a les mostres datades dels ossos no supera el valor crític, la qual cosa demostra l'absència de compostos humicoproteics en el collagen utilitzat per a la datació i proporciona la major confiança en l'exactitud de les dates radiocarbòniques obtingudes.

6.3.5. Calibratge de dates radiocarbòniques

La datació per radiocarboni es basa en una hipòtesi fonamental que és la suposició que el contingut específic de radiocarboni present en els materials susceptibles de datació s'ha mantingut constant en el transcurs del temps. Com que aquesta hipòtesi no és totalment exacta, sinó que hi ha hagut fluctuacions d'aquest contingut, les dates calculades sobre la base d'aquesta hipòtesi tenen un ca-

Mostra	$\delta^{13}\text{C}$ (‰)	Quantitat de benzè mesurada (g)	Taxa de compte (cpm)	Fons (cpm)	Taxa neta compte (cpm)	Eficiència del compte (%)	Taxa de compte normalitzada del benzè mostra, A_{SN} (cpm/g)	Taxa de compte normalitzada del benzè patró, A_{0N} (cpm/g)
UF 4	-19,035	4,3973	31,211± 0,114	2,847± 0,041	28,36± 0,12	72,824± 0,037	8,752± 0,038	10,716± 0,037
UF 9	-18,922	4,3965	31,252± 0,115	2,889± 0,042	28,36± 0,12	72,825± 0,063	8,752± 0,038	10,716± 0,037

Taula 5. Resultats de les mesures radiomètriques.

38. BP (*before present*): s'utilitza per representar una data expressada en l'escala cronològica radiocarbònica que pren com a origen l'any 1950 dC. Sempre s'acompanya de la seva incertesa expressada com la desviació típica corresponent al conjunt de les mesures radiomètriques.

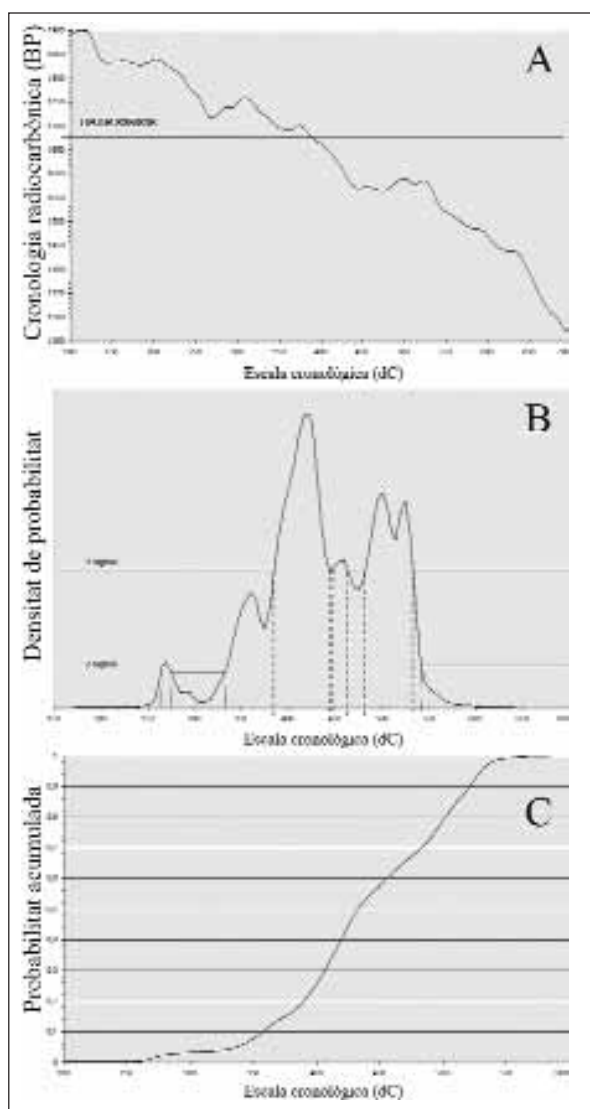


Figura 113. A. Porció de la corba de calibratge que il·lustra el càlcul de la data calibrada experimental com la intersecció de la data radiocarbònica experimental amb la corba i mostra la seva forma i incidències en la regió cronològica particular implicada. B. Distribució de probabilitat de la veritable data calibrada que permet apreciar els intervals amb una probabilitat més alta indicats a les columnes D i F de la Taula 6. C. Corba de probabilitat acumulada que permet calcular la probabilitat que la veritable data calibrada es trobi en un interval de temps determinat com la diferència entre les ordenades corresponents als extrems de l'interval.

ràcter convencional, ja que presenten desviacions respecte de les dates expressades a l'escala cronològica solar i defineixen l'anomenada *escala cronològica radiocarbònica*. Mesurant l'edat radiocarbònica d'anells d'arbres d'edat coneguda a través de la dendrocronologia, s'ha establert una corba, que actualment abasta els darrers 12.400 anys (Reimer *et al.* 2004), que relaciona la data radiocarbònica convencional amb la data expressada en l'escala cronològica solar. Aquesta corba, anomenada *corba de calibratge*, no és monòtona i no estableix una relació biunívoca entre l'escala cronològica radiocarbònica i l'escala cronològica solar, sinó que a cada data radiocarbònica pot correspondre més d'una data solar.

A causa del caràcter no lineal i de la complexitat de la corba de calibratge, la distribució de probabilitat de la veritable data calibrada a l'entorn de la data calibrada experimental no és normal, com és el cas de la distribució de probabilitat de la veritable data radiocarbònica a l'entorn de la data radiocarbònica experimental. La distribució de probabilitat de la veritable data calibrada és una distribució de probabilitat asimètrica i complexa que pot presentar distintes modes a l'entorn de les quals es defineixen un o diversos intervals de probabilitat, la suma dels quals és igual a una probabilitat del 68,3% o bé del 95,4% (Stuiver/Reimer 1993). S'escullen aquests valors per analogia amb la distribució de probabilitat de la data radiocarbònica i corresponen a la probabilitat que la veritable data radiocarbònica caigui en un interval de temps que centrat en la data radiocarbònica experimental tingui una amplada equivalent a una o dues vegades la desviació típica, respectivament.

6.4. Tècnica constructiva

Joan J. Menchon

En aquest apartat intentarem fer una aproximació a la tècnica constructiva que es va utilitzar en l'obra del jaciment dels Hospitals, intentant atansar-nos a la caracterització del treball dels *fabri* al llarg de la vida del jaciment.

6.4.1. Fase 7

Un element que caracteritza aquesta fase és la construcció de murs amb base d'*opus caementicium* i un segon cos al-

A	B	C	D	E	F	G
UF 4	UBAR-835	1625±45 BP	cal AD 386-443	36,6%	cal AD 264-275	1,2%
UF 9	UBAR-836		cal AD 449-462 cal AD 483-533	5,7% 26,0%	cal AD 333-543	94,2%

Taula 6. Calibratge de les dates radiocarbòniques.³⁹

39. **Columna C:** data radiocarbònica amb la seva incertesa expressada com la desviació típica. **D i E:** intervals de les dates calibrades centrats en les modes de la distribució de probabilitat corresponents a una probabilitat total del 68,3% i probabilitat associada a cada interval, respectivament. **F i G:** intervals de les dates calibrades centrats en les modes de la distribució de probabilitat corresponents a una probabilitat total del 95,4% i probabilitat associada a cada interval, respectivament.

çat no conservat fet de toves o tàpia, paviments d'*opus signinum* i les portes de manera unitària als murs, amb un marxapeu en els àmbits d'ús privat, o mitjançant la seva obertura una vegada aixecada la base del mur i marc de fusta o obra en els àmbits de majors dimensions, que prenem com a espais d'ús col·lectiu. Passem, ara, a comentar dos temes: per una banda, la modulació i les mesures utilitzades en el replanteig d'aquesta fase de la villa i, per l'altra, la seqüència i les tècniques constructives.

6.4.1.1. Modulació

L'excavació i estudi de la fase mostra que hi ha una clara estructuració ortogonal. Ara bé, i com ja hem dit més amunt, les orientacions no varien des de la fase 3 i, per tant, pensem que l'orientació geogràfica que hem palesat en aquesta fase ja es dona en les anteriors i, òbviament, en les posteriors. Per altra banda, l'estructuració ordenada, organitzada, fa que entenguem que la construcció de l'edifici parteix d'un plantejament pensat i calculat abans de la seva execució, el que ara definirem com un projecte d'obra. Es fa difícil, amb base a les restes, establir com es va plantejar i executar la construcció de l'edifici. Amb tot, hi ha alguns elements que ens fan pensar almenys en les possibilitats de disseny i replanteig a peu del terreny.

En el replanteig de l'obra es va fer el trasllat dels eixos del territori a l'espai de la villa, una feina que caldria pensar que devia ser executada per coneixedors de l'agrimensura i d'instruments com la groma i el *corobate*. En el nostre cas, no es tracta de l'orientació cadastral, sinó de l'adaptació dels eixos preestablerts pel llit del riu i la via romana i que inicialment s'havien adoptat en fases anteriors.

Una vegada traslladats els eixos, es devia procedir al replanteig de l'obra sobre el terreny i al marcatge de les estances i els gruixos de murs, envans, portes etc., cosa que es palesa amb la unitat de la fase constructiva. En aquesta tasca eren necessaris els estris propis de l'agrimensurador —groma, *corobate*, cadena d'agrimensurador, diòptria— així com l'estacatge de les alineacions per tal de marcar amb fils per on passarien els murs. En el cas que ens ocupa la feina següent seria ja l'obertura de les rases de fonamentació i l'aixecament de murs, possiblement de

forma simultània, i acte seguit l'obra de les distribucions internes. L'estudi metrològic i tipològic dels murs de la fase 7 permet atansar-nos al procés constructiu. Com és lògic, els *fabri* que van bastir aquesta fase van utilitzar com a patró metrològic el peu romà (29,57 cm), que a la vegada se subdivideix i es multiplica en altres unitats.

1 dit	<i>digitus</i>	1/16 peu	1,848 cm
1 pam	<i>palmus</i>	1/4 peu	7,392 cm
1 peu	<i>pes</i>	1 peu	29,57 cm
1 pam-peu	<i>palmipes</i>	1 i 1/4 peu	36,96 cm
colze	<i>cubitus</i>	1 i 1/2 peu	44,355 cm
pas	<i>gradus</i>	2 i 1/2 peus	73,925 cm
doble pas	<i>passus</i>	5 peus	1,478 m
solc	<i>actus</i>	120 peus	35,48 m
milla	<i>mille passus</i>	5.000 peus	1478,50 m

Taula 7. Mesures romanes i equivalències amb el sistema mètric decimal (Adam 1984).

Per estudiar la metrologia de les fases, hem tingut en compte un seguit de mesures establertes a partir de la dimensió mitjana de cada estructura i que es donen en el sistema mètric decimal i en el sistema romà.

- *LI - Longitud interior*: mesura d'una estructura dins d'una estança. Aquesta mesura ens permet definir l'espai útil de cada estança.
- *Am - Amplada*: amplada d'una estructura.
- *AlP - Alçada fins al paviment*: mesura des de la cresta del mur (en el cas que es conservi) fins al paviment de la fase corresponent.
- *AlS - Alçada fins al sòl*: mesura des de la cresta del mur (en el cas que es conservi) fins a l'inici de la fonamentació.
- *AlF - Alçada del fonament*: mesura del tram de mur soterrat, ja sigui en el nivell geològic com en els estrats tallats per la corresponent rasa de fonamentació.
- *AmF - Amplada del fonament*: amplada del fonament.

Àmbit	UE	Definició	LI		Am		AlP		AlS		AlF		AmF	
			cm	peus	cm	peus	cm	peus	cm	peus	cm	peus	cm	peus
6	1449	Porta	90 ⁴⁰	3	40	1 i 1/4								
6	1090	Envà	268	9	40	1 i 1/4	40	1 i 1/4	78	2 i 1/2	20	3/4	40	1 i 1/4
6	1073	Envà	202	6,8	40	1 i 1/4	45	1 i 1/2	70	2 i 1/4	25	3/4	40	1 i 1/4
6	1034a	Mur càrrega exterior	266	9	50	1 i 1/2	50	1 i 1/2	67	2 i 1/4	39	1 i 1/4	58	2
6	1023a	Mur càrrega exterior	296	10	58	2	50	1 i 1/2	70	2 i 1/4	80	2 i 1/2	90	3
8-9	1457	Porta	90	3	40	1 i 1/4								
8-9	1043	Envà	203	7	40	1 i 1/4								

40. Només es donen les mides que s'han pogut prendre de forma completa.

Àmbit	UE	Definició	LI		Am		AIP		AIS		AIF		AmF	
			cm	peus	cm	peus	cm	peus	cm	peus	cm	peus	cm	peus
8-9	1023a	Mur càrrega exterior	282	9,5	48	1 i 1/2	50	1 i 1/2	70	2 i 1/4	80	2 i 1/2	90	3
8-9 i 19-23	1025	Mur càrrega interior	350	13,5	50	1 i 1/2			70	2 i 1/4				
10-11	1034a	Mur càrrega exterior	270	9	48	1 i 1/2	50	1 i 1/2	67	2 i 1/4	39	1 i 1/4	58	2
11-23	1025	Mur càrrega interior	1025		50	1 i 1/2	45	1 i 1/2	75	2 i 1/2	45	1 i 1/2	50	1 i 1/2
13	1530	Porta	92	3	40	1 i 1/4								
13	1083	Envà	255	8,5	40	1 i 1/2	39	1 i ?	45	1 i 1/2	20	?		
13	1079	Porta	90	3	40	1 i 1/4								
13	1034a	Mur càrrega exterior	253	8,5	48	1 i 1/2	42	1 i 1/2	68	2 i 1/4	22	3/4	60	2
13	1033	Envà	180	6	40	1 i 1/4	39	1 i 1/4	44	1 i 1/2	20	3/4		
13b	1033	Envà	240	8	42	1 i 1/2	39	1 i 1/4	44	1 i 1/2	20	3/4	20	3/4
13-16	1055a	Mur càrrega exterior	525	17 i 1/2	50	1 i 1/2	45	1 i 1/2	70	2 i 1/4	12	1/3	90	3
13-20	1430	Mur càrrega interior	270	9	50	1 i 1/2	45	1 i 1/2	75	2 i 1/2	60	2	50	1 i 1/2
16-18-22	1176	Mur càrrega exterior	740		40	1 i 1/4	50	1 i 1/2	72	2 i 1/2	12	1/2	50	1 i 1/2
19-23	1023a	Mur càrrega exterior	330	11	50	1 i 1/2	45	1 i 1/2	75	2 i 1/2	45	1 i 1/2	50	1 i 1/2
19-23-31	1392	Mur basament pòrtic	330	11	30	1			22	3/4	31	1	60	2
19-23-31	1223	Envà exterior	268	9	40	1 i 1/4	50	1 i 1/2	70	2 i 1/4	80	2 i 1/2	90	3
20-25	1556	Porta a 1431	150	5	50	1 i 1/2								
20-31	1303	Mur basament pòrtic	325	11	30	1			80	2 i 1/2	60	2	60	2
20-32	1717	Porta a 1418	135	4 i 1/2	50	1 i 1/2								
20-32	1461	Porta a 1418	135	4 i 1/2	50	1 i 1/2								
20-32	1418	Mur càrrega interior	830+		50	1 i 1/2	40	1 i 1/4	40	1 i 1/4	22	3/4	60	2
21-22-25-26	1626	Basament escala	260		50	1 i 1/2								
21-22-25-26	1624	Mur	260		40	1 i 1/4								
21-22-25-26	1289	Mur càrrega exterior	322		45	1 i 1/2	32	1	52	1 i 1/2	24	3/4	45	1 i 1/2
22-25	1493	Porta	100	3 i 1/3	50	1 i 1/2								
22-25	1431 E	Mur càrrega interior	380	13	50	1 i 1/2	30	1	42	1 i 1/2	22	3/4	80	2 i 1/2
22-25	1431 W	Mur càrrega interior	320	11	50	1 i 1/2	30	1	42	1 i 1/2	22	3/4	80	2 i 1/2
22-25-26	1396	Mur càrrega interior	7	13	50	1 i 1/2	0+		30	1	10	1/2	82	2 i 1/2
22-25-26	1239 NE	Mur càrrega interior	505	17	50	1 i 1/2	44	1 i 1/2	60	2	12	1/2	80	2 i 1/2
22-25-26	1239 SE	Mur càrrega interior	182	6	50	1 i 1/2	44	1 i 1/2	60	2	12	1/2	80	2 i 1/2
22-25-26	1239 W	Mur càrrega interior	740	25	50	1 i 1/2	44	1 i 1/2	60	2	12	1/2	80	2 i 1/2
26-32	1158a	Mur càrrega interior	628		48	1 i 1/2	40	1 i 1/4	89	3	15	1/2	75	2 i 1/2
26-32	1463	Porta a 1158	92	3	48	1 i 1/2								
32	1704	Envà	290		49	1 i 1/2	40	1 i 1/4	30	1	20	3/4	49	1 i 1/2

Taula 8. Mesures i equivalències amb el sistema mètric decimal de la fase 7.⁴¹

41. **Altres mesures.** Mur UE 1303 i angle amb UE 1392: dos basaments de soldó de 30 × 40 cm (1 peu per 1 peu i 1/4). Al parament exterior del mur 1055a (àmbit 16) hi ha quatre encaixos per biga de fusta (UE 1412) de 22 × 20 cm (3/4 de peu), aproximadament, per 40 cm d'alt (1 peu i 1/4).

Si observem aquestes mesures podem diferenciar una sèrie d'aspectes. Les dimensions interiors dels àmbits definits com a *cubicula* i el seu passadís distribuïdor parteixen d'un mòdul de 10 peus de llargada per 9 d'amplada, com es pot observar en els àmbits 6, 8-9, 13a i 13b. L'àmbit 11, l'espai distribuïdor davant els *cubicula*, té una amplada interior de 9 peus i una longitud de 21 peus i $\frac{1}{4}$.

Aquesta mesura sembla no estar d'acord amb la modulació esmentada, és a dir, 10 per 9 peus. Però si als 21 peus i $\frac{1}{4}$ hi restem el gruix que tenen els murs de separació de les estances (és a dir, 1 peu i $\frac{1}{4}$) ens dona exactament 20 peus, que equival a la suma de la llargada de dos mòduls. Així doncs, el mòdul de l'àmbit 11 és de 20×10 peus. En altres paraules, la modulació s'estableix realitzant les mides interiors de les estances més petites, que podríem definir com a unitats de mòdul, que s'han d'extrapolar sense tenir en compte el valor dels gruixos dels murs en el cas d'espais més grans que els mòduls unitaris, com és el cas de l'àmbit 11.

Els dos àmbits corresponents al pòrtic parteixen d'una modulació d' 11×9 peus, és a dir, un peu més ample que els *cubicula*, fet potser donat per l'ús comunitari de l'estança. Hi ha una altra mesura que hem de tenir en compte: la distància entre el bloc de pedra que es conserva a l'escaire dels murs que separen el pòrtic de l'*hortus* i el tancament de l'ala nord, és a dir, la distància entre la base de pilar que hi ha entre els murs 1030 i 1392 i l'inici del mur 1223. Aquesta és d'11 peus, que es repeteix una altra vegada entre aquest basament i un altre que hi ha al mur de tancament del braç meridional (UE 1303). Així, podem establir que l'intercolumni entre els pilars de fusta que sostenien la coberta del pòrtic és d'11 peus, mentre que l'amplada de l'ala oest és d'11 i la del meridional és de 9. Aquestes bases de pilar tenen unes dimensions d'un peu per un *palmipes*, o un peu i quart.

Quant a les estances de la part meridional de la villa, farem referència als espais que hem pogut excavar completament, és a dir, els àmbits 22, 25 i 26. L'espai més occidental (àmbits 22-25) té unes dimensions de 25 per 11 peus, mentre que els dos espais més orientals (àmbits 26, 32) fan, respectivament, $17\frac{1}{4}$ per $12\frac{1}{2}$ i $6\frac{1}{4}$ per $12\frac{1}{2}$ peus. El sumatori dels $7\frac{1}{4}$ amb els $6\frac{1}{4}$ i l' $1\frac{1}{2}$ peu del gruix del mur de separació entre els dos àmbits del costat est dona un total de 25 peus.

En aquests espais de la part meridional de la villa sembla imposar-se un nou mòdul, de 25 per 11 peus, com es veu a l'estança del costat oest (àmbits 22-25). En canvi, a la cambra est (25-26) és una mica més ample, de $12\frac{1}{2}$ peus, fet motivat en ser els espais d'accés a la villa. Aquest augment del mòdul implicaria que el mur de tancament de l'àmbit oest (UE 1176) no està alineat amb el de tancament dels *cubicula* que corresponen als àmbits 8, 9, 11, 13 i 19.

6.4.1.2. Tècnica constructiva

La construcció d'aquesta fase del jaciment romà dels Hospitals es va executar utilitzant murs d'*opus caementicium*. Aquesta tècnica consisteix en la construcció de murs utilitzant un encofrat format per una caixa de llares de fusta (generalment d'una amplada de 22 cm, és a dir, $\frac{2}{4}$ de peu) dins la qual es disposen de forma més o menys aleatòria o ordenada tant fragments de pedra (*caementa*) com materials ceràmics en massa que posteriorment queden embeguts per l'aportació de morter de calç i àrid. Una vegada assecada aquesta mescla, es procedeix a desmuntar l'encofrat (desencofrar) i a repetir la mateixa operació, ja sigui a l'extrem de la nova estructura o a sobre seu. S'ha pogut determinar, amb base a les relacions físiques de les diferents estructures que conformen el conjunt, que primerament es van aixecar els murs de càrrega de l'edifici i, tot seguit, els envans o murs interiors dels *cubicula* o estances d'ús privat. Aquesta diferenciació en el procés constructiu també es palesa en les característiques tipològiques i tipomètriques dels murs.



Figura 114. Els murs meridionals dels *cubicula* i el pòrtic (murs 1055a i 1431, entre els àmbits 13/20 i 16/18/22/25/26) mostren una rasa de fonamentació ampla al sud i un llit de còdols com a base.



Figura 115. Fonamentació *a sacco* del límit septentrional de l'edifici de la fase 7 (mur 1023a cara nord).



Figura 116. Fonamentació del mur de càrrega de l'edifici de la fase 7 (mur 1034a cara oest).

Els murs de càrrega: són una obra d'*opus caementicium* amb una llargària de 9 o 10 peus per una alçada d'1 *cubit* respecte al nivell de paviment i oscil·lant, segons les necessitats d'obra, sobre el nivell del terreny o l'estratigrafia preexistent. Quant als seus fonaments, es van realitzar tot obrint una rasa en el terreny natural, dins la qual es va aixecar el mur directament *a sacco* o sobre un llit de còdols, tal com es veu en els paraments exteriors dels *cubícula* i el mur de partió del deambulatori amb les estances



Figura 117. Tancament septentrional de la fase 7 (UE1023a) amb la conducció i el retall produït per la conducció de la fase 13. Observem l'acabat allisat de les crestes dels murs preparat per rebre un segon cos de tàpia i també com el tancament perimetral i els murs de delimitació dels *cubícula* fonamenten amb la mateixa cota.

meridionals (àmbits 22 i 25, fig. 114-116). En canvi, en els murs dels àmbits meridionals (22, 25, 26 i 32) es veu aquest tipus de fonament a les dues cares i en el mur oriental; al costat oest (UE 1176) no es documenta el llit de còdols. També hi ha un canvi constructiu en el mur septentrional dels *cubícula* (UE 1023a) on, d'oest a est, hi ha un canvi de rasa ampla a rasa *a sacco* a la cara exterior o nord. Això es deu al fet que aquí no fonamenta sobre el terreny natural, sinó en l'estratigrafia de les fases anteriors, i per tant el terreny és menys compacte per obrir una rasa ampla i preparar un llit de pedres de sòcol o base.

Els murs perimetrals del pòrtic: tenen un gruix d'1 peu i fonament de 2 peus que es construeixen mitjançant una rasa oberta *a sacco* en l'estratigrafia dels àmbits 20, 23 i 31. Aquest canvi constructiu es pot deure al fet que el mur no s'assenta sobre nivells naturals o que les càrregues que ha de suportar són menors que en les altres estructures. Com a reforç del mur, i per tal de suportar els pilars de fusta del porxo i coberta del pòrtic, es van col·locar



Figura 118. Detall de l'acabat del mur de càrrega nord (UE 1023/A) entre els àmbits 5 i 8. S'observa l'acabat de la cresta del sòcol amb una capa de morter de calç en la qual es veuen fins i tot uns tocs de paleta disposats en espina de peix, que facilitaven l'adherència del cos superior de tàpia.



Figura 119. Parament sud del mur 1055a (àmbit 16-18). Es pot veure la rebava constructiva de la tramada d'encofrat i quatre encaixos dels peus drets de l'aparell d'opus craticium, dos d'ells amb el replè realitzat en la fase 11.

sengles blocs de pedra lumaquella de 30 per 40 centímetres, que equivalen a 1 *pes* per un *palmipes* (UE 1303 i 1392). Els treballs de la fase 11 van desmuntar la cresta d'aquest mur, de manera que no podem establir com devia estar acabat.

Els murs interiors dels *cubicula*: la construcció d'opus caementicium d'aquests murs té característiques diferents dels de càrrega. En primer lloc, el fonament es fa mitjançant una rasa *a sacco*; la profunditat assolida en el terreny és menor i s'hi observa un aprimament mínim en el gruix del fonament (40 cm/1 peu i $\frac{1}{4}$ a la part vista, que pot perdre 1 o 2 cm a banda i banda en el fonament) sota la rebava constructiva creada a nivell del terreny. El gruix d'aquests murs és menor que els de càrrega (40 cm/1 peu i $\frac{1}{4}$ respecte 50 cm/1 peu i $\frac{1}{2}$) i s'enrasen amb la seva cresta. Les dimensions més discretes respecte dels murs exteriors es deuen al fet que els interiors han de suportar menys càrrega. A més, hem vist que l'estructura interna es forma, com en els murs de

càrrega, per *caementa* ben embeguts dins el morter de calç de qualitat.

L'alçat dels murs: en els casos que no han estat rebaixats *ex professo* durant les fases posteriors a la 7, l'estudi de la cresta o part superior dels murs mostra que originàriament estava allisada per tal d'assentar-hi un segon cos, probablement de tovots. Hi ha, però, algunes observacions a fer. En primer lloc, precisament el mur meridional de l'àmbit 13 (UE 1055) mostra en el parament exterior un total de quatre encaixos de planta rectangular, de 22 x 20 centímetres ($\frac{3}{4}$ de peu) aproximadament per 40 centímetres d'alt (1 peu i $\frac{1}{4}$ realitzats en el moment de la construcció del mur). Aquests encaixos s'han d'entendre com les esperes dels peus drets de l'estructura *in ligneis* d'un mur d'opus craticium. Quant a la tècnica constructiva dels murs d'opus caementicium, en diferents paraments s'han pogut constatar les marques de les tramades d'obra, cosa que per exemple podem observar en el mur 1055, amb dues tramades de 50 i 40 centímetres (de baix a dalt).

Les portes: es poden diferenciar diferents tipus d'obertures entre els àmbits. En primer lloc, tenim les quatre



Figura 120. Detall dels àmbits 6, 11 i 13a amb les portes de connexió dels *cubicula* amb el passadís central. Es pot observar el retall de l'espoli dels marxapeus.



Figura 121. Detall de la base del marxapeu de la porta de l'àmbit 25 (UE 1356).

dels *cubicula* dels àmbits 6, 8, 9 13a i 13b. Es tracta d'unes obertures reservades en el moment de la construcció dels murs, de manera que es va deixar un espai de 3 peus, en què es va construir una preparació de pedres petites i morter sobre la qual es va col·locar una llosa o marxapeu del qual no queda cap resta, ja que es va espoliar en la fase 11 (UE 1079, 1449, 1457 i 1530). Un segon tipus de porta es troba en els àmbits meridionals (22, 25, 26 i 32), on els espais de les obertures no es reserven en aixecar els murs, sinó que s'obren després. Això implica un acabat menys acurat i unes dimensions més grans (d'un metre, aproximadament, que serien les portes 1463, 1493, 1717 i 1461) possiblement per la intenció d'instal·lar-hi marcs, cosa que no succeïa als *cubicula*. Amb la mateixa tècnica es va obrir la porta que comunica les *fauces* i el pòrtic de la villa, tot i que de dimensions més grans pel fet de ser un pas comunitari (UE 1556). Finalment, la porta sud és una construcció més complexa. Devia ser una estructura força més ampla, però de la qual no es conserva cap resta a excepció dels fonaments de còdols i mur d'*opus caementicium* de



Figura 122. Porta de comunicació entre els àmbits 22/25 i 20 una vegada desmuntat el seu tapiat corresponent a la fase 11. Es veu com els muntants i la base de la porta tallen el mur i el nivell del pas no coincideix amb el del paviment, sinó que passa per damunt de la mitjacanya que hi ha als àmbits 22/25.

la base de dos graons de pedra espoliats d'antic, i potser caldrà pensar en estructures de fusta per als bastiments (UE 1625/26).

Els paviments: bàsicament s'han realitzat amb *opera signina* sobre una preparació de terra que alhora anivella el terreny (fig. 32, 120). En podem diferenciar dos tipus. El primer és el dels *cubicula* i distribuïdor i pòrtic, que consisteix en un sòl que es lliura directament als murs sense que hi hagi cap mena d'estructura de reforç a les agafades, mentre que en els àmbits 22, 25 i 26 s'ha pogut documentar l'existència de mitjacanyes sobre les agafades dels *signina* als murs, com si fossin una mena de minvell o marxapeu. En un principi es podria pensar que l'existència de mitjacanyes podia anar associada a l'ús col·lectiu de les estances enfront de les estances privades corresponents als *cubicula*, on no n'hi havia. Però aquest argument, tot i ser suggeridor, té un problema: no s'han documentat mitjacanyes al pòrtic, un espai també d'ús col·lectiu, de manera que caldria pensar que la seva construcció es deu potser a una reparació del paviment, i d'ací el fet que mitjacanya i *signinum* no estiguin fets en el mateix moment, sinó que primer es va bastir el paviment i després la mitjacanya. Hi ha dos espais, però, on no s'han documentat paviments: l'àmbit 30, corresponent a l'*hortus*, i que suposem sense paviment, i el *vestibulum* de l'àmbit 25-26, al peu de l'escala d'accés meridional, i que caldria suposar acabat amb un paviment ceràmic, de lloses o *crustae* que no ens ha arribat.

El lliscat dels murs: els paraments interiors han estat arrebossats amb una capa de morter de calç en la qual, en un cas, s'ha pogut veure que es presentava pintada (àmbit 13A). Per altra banda, l'excavació dels nivells d'enderroc, especialment de l'àmbit 13a, ha exhumat una quantitat important d'estucs sobre arrebossats de morter de calç, que cal posar en relació amb els trams de toves dels murs de la fase.

Les cobertes: l'excavació de l'àmbit 13 ha permès excavar sota l'estrat d'enderroc dels murs de toves un segon nivell format bàsicament per *tegulae* i *imbrices* que, sens dubte, procedeixen de la coberta de l'estança (UE 1082). Aquesta evidència ens fa pensar en un edifici d'una planta cobert amb una estructura de bigues de fusta sobre la qual es devia trobar una teulada formada per *tegulae* i *imbrices* segons la disposició clàssica. Quant al pòrtic (àmbits 20 i 23), hem de suposar que també havia estat cobert amb una estructura de *tegulae* i *imbrices* sobre teginat de fusta que descansava sobre pilars també de fusta, assentats a les bases de pedra lumaquella existents en el mur de tancament de l'àmbit (UE 1303 i 1392).

6.4.2. Fases 8 i 9

6.4.2.1. Modulació

Les fases 8 i 9 mantenen les orientacions ja determinades en el jaciment. Ara bé, les modulacions determinades en la fase 7 no són aplicables a les que ara ens ocupen. Això es deu, en primer lloc, al fet que ens trobem amb dos

nous replanteigs d'obra constructivament diferenciats entre ells i respecte de la fase 7, i també perquè els espais construïts en la fase 9 tenen una funció molt diferent dels que es van aixecar en la fase 7. Passem ara a comentar les dimensions i modulacions de les fases 8 i 9, tot seguint els criteris establerts en el corresponent apartat de la fase 7.

Àmbit	UE	Definició	LI		Ample		AIP		AIS		AIF	
			cm	peus	cm	peus	cm	peus	cm	peus	cm	peus
16-18	1176	Mur d' <i>opus caementicium</i>	712	23 i ³ / ₄	52	1 i ¹ / ₂	45	1 i ¹ / ₂	45	1 i ¹ / ₂	70	2 i ¹ / ₄
16-18	1055a	Mur d' <i>opus caementicium</i> de la fase 7	561	18 i ³ / ₄	50	1 i ¹ / ₂	45	1 i ¹ / ₂	70	2 i ¹ / ₄	12	¹ / ₂
16-18	s/n	Espai lliure entre 1060 i 1176	110	3 i ² / ₃								
16-18	1060	Mur d' <i>opus caementicium</i>	450	15	48	1 i ¹ / ₂	80	2 i ¹ / ₂	100	3 i ¹ / ₃		
16-18	1728	Porta a 1060	120	4			50	1 i ¹ / ₂				
16-18	1693	Porta a 1059	100	3 i ¹ / ₃			50	1 i ¹ / ₂				
14-15-17	1092a	Mur d' <i>opus caementicium</i>	(205)	7			50	1 i ¹ / ₂				
15-17	1059a	Mur d' <i>opus caementicium</i>	420	14	52	1 i ¹ / ₂	45	1 i ¹ / ₂	45	1 i ¹ / ₂	70	2 i ¹ / ₄
15-17	1090	Mur d' <i>opus caementicium</i>	(302)	10	45	1 i ¹ / ₂						
14-15-17	1114	Mur d' <i>opus caementicium</i>	450	15	52	1 i ¹ / ₂						
14	1035	Mur d' <i>opus caementicium</i>	280	9 i ¹ / ₃	45	1 i ¹ / ₂						
14	1049	Porta a 1035	105	3 i ¹ / ₂			40	1 i ¹ / ₄				

Taula 9. Mesures i equivalències amb el sistema mètric decimal de la fase 8.

Àmbit	UE	Definició	LI		Ample		AIP		AIS	
			cm	peus	cm	peus	cm	peus	cm	peus
15-17	1172	<i>Propigneum</i>	212	7	200	6 i ¹ / ₂			70	2 i ¹ / ₄
15-17	1172	Boca exterior <i>propigneum</i>	51	1 i ¹ / ₂			70	2 i ¹ / ₄		
15-17	1172	Boca interior <i>propigneum</i>	30	1			70	2 i ¹ / ₄		
27	1189	Mur d' <i>opus caementicium</i>	500	17	52	1 i ¹ / ₂				
27	1190	Mur d' <i>opus caementicium</i>	250	8 i ¹ / ₂	53	1 i ¹ / ₂				
27	1191	Mur d' <i>opus caementicium</i>	500	17	52	1 i ¹ / ₂				
27	1359	Riosta d' <i>opus caementicium</i>	250	8 i ¹ / ₂	80	2 i ¹ / ₂				
27	1362	Boca d'aire	50	1 i ¹ / ₂					50	1 i ¹ / ₂
27	1363	Boca d'aire	50	1 i ¹ / ₂					50	1 i ¹ / ₂
28	1189	Mur d' <i>opus caementicium</i>	250	8 i ¹ / ₂	52	1 i ¹ / ₂				
28	1475	Mur d' <i>opus caementicium</i>	250	8 i ¹ / ₂	48	1 i ¹ / ₂				
28	1673	Boca d'aire			70	2 i ¹ / ₄				
28	1324	Mur d' <i>opus caementicium</i>	250	8 i ¹ / ₂	50	1 i ¹ / ₂				
28	1344	Conducció d' <i>opus caementicium</i>	250	8 i ¹ / ₂	60	2	60	2		
28	1480	Paredat <i>opus caementicium</i>	250	8 i ¹ / ₂	48	1 i ¹ / ₂				

Taula 10. Mesures i equivalències amb el sistema mètric decimal de la fase 9.⁴²

42. El costat nord de l'àmbit 28a aprofita dos murs de la fase 8, les UE 1060 i 1090. Així doncs, per tal d'establir la modulació, s'han mesurat i sumat les dimensions interiors d'aquests dos murs en el tram que hi ha en aquest àmbit de la fase 9. El mateix criteri s'ha aplicat en els murs 1475 i 1473, corresponents a les fases 8 i 9 i que tanquen aquest àmbit pel costat sud.

En estudiar la fase 7 es van poder establir cinc mòduls utilitzats en la construcció de la villa: 10×9 peus als *cubicula* i distribuïdor, 11×9 al pòrtic i 25×11 a l'estança oest, i $17 \frac{1}{4}$ per $12 \frac{1}{2}$ i $6 \frac{1}{4}$ per $12 \frac{1}{2}$ en el *vestibulum* i *fauces*. Aquests mòduls no es repeteixen posteriorment.

A la **fase 8**, es pot determinar una modulació de 24 per 19 peus en el replanteig de l'àmbit 16-18, amb un pas entre aquest sector i el 21 que mesurava gairebé 4 peus. En canvi, el mòdul de l'àmbit 14 era de 7 per 7 peus, i el del 15-17, de 14 per 7. Hem de fer algunes observacions, però. Les dimensions i modulació dels àmbits 16-18 responen al fet que aquest espai ocupa una zona que a la fase 7 segurament estava lliure d'estructures, de manera que *grosso modo* adapta les seves dimensions i orientació als eixos teòrics marcats per les façanes meridional i occidental d'aquesta fase de l'edifici. Per altra banda, és plausible parlar d'un mòdul de 7 per 7 peus per a les estances bastides a l'oest de l'àmbit 16-18 —els àmbits 14 i 15-17—, però cal tenir en compte que les dimensions utilitzades són fruit de la projecció dels murs sobre plànol, atès que bona part d'aquests àmbits van ser desmuntats abans de la intervenció arqueològica.

Les estances que relacionem amb la **fase 9** ofereixen una altra modulació: $8 \frac{1}{2}$ per $8 \frac{1}{2}$ peus, com observem en l'àmbit 28a i duplicada al 27. A l'àmbit 28b es veu una petita variació, $80 \frac{1}{2}$ per 6 peus. En aquest cas, però, si prenem com a bona la mesura entre el mur septentrional de l'estança (UE 1480) i les restes del *signinum* del que queda de *labrum* del costat sud (UE 1471), podem veure que és de $8 \frac{1}{2}$ peus. Entenem que a les fases 8, i especialment a la 9 i successives, hi ha una adaptació de la modulació a la que es va establir a la fase 7. Això es deu al fet que les estructures i espais construïts en aquesta fase o bé estan en ús, com el cas de les fases 8 i 9, o bé s'aprofiten en les fases successives. Llavors es fa difícil establir i utilitzar un mòdul canònic en tots els espais, ja que el que es fa és reciclar i aprofitar estructures i espais de fases anteriors.

6.4.2.2. Tècniques constructives

A les fases 8 i 9, com a la 7, es palesa que la construcció dels murs es fa bàsicament amb la tècnica de l'*opus caementicium*. És significatiu que aquest sistema constructiu es relaciona bàsicament amb aquestes fases, i no amb les anteriors, on les poques estructures que ens han arribat es van bastir amb murs de maçoneria o còdols lligats amb fang o en sec (*opus barbaricum*), ni amb les posteriors, on s'utilitza a bastament l'*opus incertum*. A la fase 8, els murs d'*opus caementicium* que es van construir mostren unes característiques tècniques molt semblants als de la fase 7, tot i que s'aprecia una major granulometria en els àrids utilitzats i un aspecte molt important, la poca cura en el manteniment de l'ortogonalitat dels espais, cosa que es veu en els falsos escaires als angles dels murs. Per contra, a la fase 9, es recupera aquest sentit de l'ortogonalitat. S'ha d'entendre que aquests canvis en el plantejament de l'obra es deuen a la caracterització de les dues fases. En el

fons la vuitena no és més que una ampliació de l'anterior que, ateses les dimensions o altres factors que no coneixem, no va anar acompanyada d'un replanteig acurat de l'obra. A més, la funcionalitat dels nous espais, no relacionables amb un ús com a hàbitat, pot comportar aquesta descara en el treball, fets que es demostren, i serveixi com a exemple, en l'absència de paviments d'obra i en la factura dels passos entre les estances. En passem a comentar ara les característiques segons les fases.

Els **murs de càrrega** de la fase 8 són d'*opus caementicium* amb una amplada de 50 cm/1 peu i $\frac{1}{2}$ per una alçada de 0,50 metres/1 peu i $\frac{1}{2}$ i una alçada de 60-70 cm (2 peus i $\frac{1}{4}$) respecte al nivell de paviment i 0,50 metres/1 peu i $\frac{1}{2}$ sobre el nivell del terreny o estratigrafia preexistent. El fonament del mur 1059, tancament occidental de l'àmbit 16-18, té el mateix sistema de fonamentació que el tancament occidental de la fase 7 (UE 1034a): rasa de fonamentació i aixecada *a sacco* de la cara que dona a l'àmbit 16-18, mentre que a la que és als àmbits 14-15-17 el mur es basteix sobre un llit de còdols que es van col·locar al fons de la rasa. En canvi, els altres murs de la fase (UE 1035, 1092a i 1181) es construeixen amb rasa *a sacco*. *L'alçat dels murs*: com en el cas de la fase 7, hem de suposar que aquests murs tenien un segon cos de toves que recolzava sobre la cresta del mur o part superior convenientment allisada o preparada.

Quant a la **tècnica constructiva** dels murs d'*opus caementicium*, en diferents paraments s'han pogut constatar les marques de les tramades d'obra. En el cas del mur 1059a (àmbit 16-18), es va poder veure una primera tramada sobre fonament de 22 centímetres d'alçada. Els *passos i portes*: a l'àmbit 16-18 s'hi pot accedir per tres llocs. El primer és un espai lliure a l'angle sud-est de l'àmbit, amb una amplada aproximada d'1,10 metres/2 peus. Un altre és al costat sud de l'àmbit, que consisteix en un retall (UE 1728) al mur UE 1060, amb unes dimensions d'1,80 metres/6 peus, que és el mateix tractament que té la porta UE al mur oest (UE 1693), amb unes dimensions de 0,90 metres/3 peus. En canvi, els passos entre l'àmbit 12 al nord, i entre els àmbits 14 i 15-17, es van solucionar constructivament amb la reserva d'un tram de mur, que queda lliure, sense que es faci, però, cap tipus de marxapeu o treball d'obra. Els *paviments*: la circulació en aquests àmbits es realitzava directament sobre el terreny o sobre sòls de terra compactada (UE 1406, 1407 i 1518). El *lliscat dels murs*: no documentat. Les *cobertes*: no documentades, encara que es pot presumir que eren similars a la fase 7.

Els **murs de càrrega** de la fase 9, com en el cas anterior, són d'*opus caementicium* amb una amplada de 0,50 metres/1 peu i $\frac{1}{2}$ per una alçada de 0,80/2 peus i $\frac{1}{2}$ i una alçada de 0,80/2 peus i $\frac{1}{2}$ respecte al nivell de paviment i 0,75 a 1 metre/entre 2 peus i $\frac{1}{2}$ i 3 i $\frac{1}{3}$ sobre el nivell del terreny o estratigrafia preexistent. Cal remarcar l'àmbit 27, on s'ha pogut conèixer força bé la tècnica constructi-

va. En primer lloc, es va obrir una rasa al nivell geològic, la qual es farceix *a sacco* amb morter de calç i *caementa* en massa fins a la cresta del nivell geològic, tot fent les funcions de sabata correguda en els quatre murs de l'estança (UE 1358). Per tal de reforçar l'àmbit, es va construir un fonament d'*opus caementicium* en forma de riosta al bell mig de l'estança (UE 1359) per tal de travar els costats majors de l'àmbit. Sobre els fonaments es van aixecar els murs amb *opus caementicium* de gran qualitat, i es poden observar les empremtes de les llatges de l'encofrat (d'uns 0,23 metres d'alt^{3/4} de peu) i una primera tramada en la cresta de la qual es pogueren veure les empremtes de les agulles (UE 1360) o peces de fusta destinades a subjectar la caixa de l'encofrat, i a la base els encaixos dels permòdols que servien per faltar-lo des de la base (UE 1361). A la distància de les agulles al mur oest (UE 1191) és de sud a nord 1 i 0,80 metres/entre 3 peus i $\frac{1}{3}$ i 2 peus i $\frac{1}{2}$, que es repeteix, però en ordre invers en el mur est (UE 1189): 1,18, 1,40, 75, 1 metres/4 peus, 4 peus i $\frac{1}{2}$, 2 peus i $\frac{1}{2}$ i 3 peus i $\frac{1}{3}$ de sud a nord. Això ens fa pensar que l'ordre de construcció de l'àmbit segueix l'aixecada correlativa dels murs, tot utilitzant un mateix encofrat que es va girar per tal d'aixecar els costats majors. Aquesta tècnica constructiva es repeteix al mur sud de l'àmbit 28 b (UE 1475).

L'alçat dels murs: no tenim elements que ens permetin pensar que el conjunt termal que correspon a la fase 9 estigués construït amb murs de base d'*opus caementicium* i segon cos de tàpia. És més, les característiques constructives i l'especial reforç de l'àmbit 27 fan sospitar que es tractava d'una estança construïda tota en *opus caementicium* i coberta amb volta de canó.

Les boques d'aire: es van obrir de manera unitària en la construcció dels murs, sense que hi hagi elements arquitectònics que les diferenciïn (UE 1362 i 1363).

Els paviments i les *suspensurae*: tan sols hem pogut estudiar un paviment, es tracta d'un *signinum* de qualitat que es localitza a l'àmbit 28a (UE 1478) sobre el qual es van col·locar les *pilae* de la *suspensurae* de l'hipocaust corresponent. Per tal de donar espai a la *suspensurae*, els *fabri* del conjunt termal van retallar el mur de separació amb l'àmbit 28a (UE 1473) que es va aixecar a la fase 8. Quant a les *pilae*, es van aixecar amb *bessales*, peces de 20 × 20 (3 *palmi* de costat) unides amb fang. La seva distribució a l'interior de l'àmbit no és regular, sinó que es creà una malla amb diferents distàncies entre les *pilae*: entre

18 i 30 cm/ $\frac{1}{2}$ i 1 peu als eixos nord-sud i entre 20 i 40/ $\frac{2}{3}$ i 1 peu i $\frac{1}{3}$ a l'eix est-oest, que devia permetre finalitzar l'estructura amb *tegulae, sesquipedales* o *bessales*, o bé peces retocades. L'explicació d'aquesta variació en les mesures es deu al fet que l'àmbit aprofiti un mur de la fase 8 (UE 1473) al qual se li va rebaixar el parament que dona a l'àmbit 28a.

La conducció d'aire calent: a l'àmbit 28b es van excavar les restes d'una conducció que duia l'aire des de l'àmbit 28a fins al *labrum* de l'àmbit 33. Hem de tenir en compte que aquesta estructura ens va arribar en molt mal estat, de manera que es fa complicat reconstruir-ne el funcionament. L'excavació ha mostrat que la conducció podia ser una estructura d'uns 30 centímetres d'ample, bastida en *opus caementicium* i sòl de *signinum*, que al nord estava tancada per un muret de 0,25 metres/1 peu de gruix (UE 1684), mentre que al sud devia tenir una estructura esglaonada formada pel mur de *caementicium* UE 1324/1319. A l'angle sud-est de l'estança aquesta conducció segurament enllaçava amb una altra, a un nivell superior (UE 1319), que és un caixer de *caementicium* amb coberta del mateix material, que probablement funcionava amb un conducte d'evacuació format per dos *imbrices* encarats. El *propigneum*, tal com ja s'ha explicat més amunt, és una conducció formada per sengles murs de pedra lligada amb terra i material laterític al seu pas per sota del mur 1090 i en obrir-se a la *suspensurae* (UE 1172).

6.4.3. Fases 10, 11 i 12

6.4.3.1. Modulació

En l'estudi dels diferents períodes hem fet esment de les dimensions de les estructures i la modulació de les estances, i s'ha observat que aquestes han anat variant per qüestions funcionals i/o cronològiques. Les fases que ara ens ocupen, especialment les dues primeres, mostren diferències significatives respecte a les anteriors. Amb base als criteris establerts anteriorment, passem a estudiar la metrologia i modulacions de les fases 10, 11 i 12. Fem, però, algunes observacions. En primer lloc, les estructures de les fases 10, 11 i 12 no han conservat, excepte el dipòsit petit i la plataforma de la latrina, les parts superiors dels murs. Per altra banda, la menor cura i qualitat dels murs de les fases 11 i 12 ha motivat variacions significatives en les llargàries i amplades, de manera que hem intentat usar mesures mitjanes en cada cas (taula 11).

Àmbit	UE	Definició	LI		Ample		Gruix	
			cm	peus	cm	peus	cm	peus
16-18	1058	Dipòsit d' <i>opus caementicium</i>	120	4	112		33	1
16-18	1346	Dipòsit d' <i>opus caementicium</i>	50	1 i $\frac{1}{2}$	50	1 i $\frac{1}{2}$	22	$\frac{2}{3}$
16-18	1335	Plataforma d' <i>opus signinum</i>	330	11	160	5 i $\frac{1}{2}$		

Taula 11. Mesures i equivalències amb el sistema mètric decimal de la fase 10.

Àmbit	UE	Definició	LI		Ample	
			cm	peus	cm	peus
23	1115a	Mur d' <i>opus incertum</i>	150	5	40	1 i 1/2
20-25	1116	Mur d' <i>opus incertum</i>	345	11 i 1/2	50	1 i 1/2
22	1116	Mur d' <i>opus incertum</i>	262	8 i 1/2	48	1 i 1/2
25	1116	Mur d' <i>opus incertum</i>	340	11 i 1/3	48	1 i 1/2
19-23	1152	Mur d' <i>opus incertum</i>	295	10	50	1 i 1/2
19-23	1152	Mur d' <i>opus incertum</i>	604	20	50	1 i 1/2
20-22	1154	Porta	120	4	50	1 i 1/2
20-26	1155	Marxapeu de porta	120	4	55	2
25 n	1156	Mur d' <i>opus incertum</i>	268	9	48	1 i 1/2
25 s	1156	Mur d' <i>opus incertum</i>	318	3,5	48	1 i 1/2
26	1157	Mur d' <i>opus incertum</i>	630	21	45	1 i 1/2
25 n	1157	Mur d' <i>opus incertum</i>	250	8 i 1/2	48	1 i 1/2
25	1157	Mur d' <i>opus incertum</i>	326	21	50	1 i 1/2
31	1276	Mur d' <i>opus caementicium</i>			40	1 i 1/2
20-25	1194	Porta	120	4	50	1 i 1/2
19	1219	Mur d' <i>opus incertum</i>	134	4 i 1/2	30	1
25	1237	Mur d' <i>opus incertum</i>	350	11 i 2/3	50	1 i 1/2
25-26	1238	Porta	100	3 i 1/3	45	1 i 1/2
23	1309	Mur d' <i>opus incertum</i>	138	4 i 1/2	32	1

Taula 12. Mesures i equivalències amb el sistema mètric decimal de la fase 11.

En aquestes dues fases, si bé es fa palès que es continua utilitzant el peu itàlic, com és lògic, no es pot establir, almenys a la part de la villa que hem tractat, que s'hagi utilitzat una modulació concreta. Tenint en compte la irregularitat de les estances tant en el replanteig geomètric com en l'execució dels murs d'*opus incertum*, es pot deduir que l'àmbit 23 té unes dimensions de 20,5 × 5 peus a la fase 11 i a la fase 12 es compartimenta al costat nord



Figura 123. Detall del mur 1158a amb la porta 1463 d'unió entre els àmbits 26 i 32. La porta fou tapiada durant la fase 11.

amb un espai de 4,5 × 5,5, igual que el costat nord de l'àmbit 21. L'àmbit 26 té unes dimensions de 21 × 4 peus, mentre que l'àmbit 25 es divideix en dos espais, un al nord de 8,5 × 11,5 i un altre al sud d'11 × 12. Finalment, la latrina de la fase 10 mostra unes dimensions de 5,5 × 11 peus a la plataforma, 1,5 × 1,5 al dipòsit petit i 4 × 3,7 al gran. Veiem, doncs, que difícilment es pot establir un patró de mòdul a les fases 10, 11 i 12, cosa que es deu bàsicament al fet que es tracta de tres fases de reformes bastides sobre els precedents de la fase 7, amb una modulació encara utilitzada en bona part de la villa, atesa la perduració d'una sèrie d'estances.

Les fases 10, 11 i 12 del jaciment dels Hospitals constitueixen una àmplia reforma del que hem denominat fase 7. Aquesta es caracteritza per una nova distribució de les estances i l'aixecada de nivells de pavimentació. Ara bé, es conserva l'orientació i l'estructuració ortogonal, ja que només alguns dels àmbits de la fase 7 pateixen una nova pavimentació, tot i que de menor qualitat, a excepció, això sí, de l'àmbit 32. A grans trets, tot i que el registre arqueològic no ens ha aportat dades especialment definitòries sobre això, hem d'entendre que els espais de la fase 7, *mutatis mutandi*, continuen mantenint la seva funciona-

litat, tot i que varien la distribució i mesures. En canvi, els espais bastits a les fases 8 i 9, relacionats amb el conjunt termal del sud de la villa, pateixen unes transformacions que, en el cas dels àmbits 16-18, passen de ser un espai de servei al *balneum* a allotjar una latrina, i en els àmbits pròpiament dits dels banys es converteixen en espais amb una funcionalitat difícilment definible.

6.4.3.2. *Tècniques constructives*

S'ha observat que en la fase 11 es va realitzar el desmuntatge parcial d'alguns dels murs de la 7, amb la intenció de reestructurar-ne els àmbits. Són els casos del tancament oriental dels àmbits 11 i 13 (UE 1025), és a dir, entre un dels *cubicula* i el distribuïdor, o les partions de les estances meridionals (àmbits 22, 25 i 26) i la seva separació amb el pòrtic (UE 1116a i 1239), o els murs que hi ha entre aquest i l'*hortus* (UE 1392 entre els àmbits 20, 21 i 23). La resta d'estructures de la fase 7 continuen mantenint la seva funcionalitat. Els nous murs construïts en les fases 11 i 12 tenen unes característiques constructives diferents. Entre les fases 7 i 10 bàsicament es van aixecar murs d'*opus caementicium* de força qualitat, amb una distribució de l'espai força acurada que demostra un replanteig d'obra força ben fet, amb un disseny ortogonalitzat dels espais, que mostren una execució duta a terme per especialistes i suposen un esforç important.

En canvi, a les fases 11 i 12 s'observa una menor cura en el replanteig, amb lleugers errors en les dimensions de les estances, la pèrdua dels escaires i l'ús de murs d'*opus incertum*, elements que fan pensar en una pèrdua de la qualitat constructiva, a excepció, òbviament, del mosaic de l'àmbit 32. A grans trets els nous murs d'*opus incertum* es basteixen directament sobre els arrasaments de murs de la fase 7 o sobre els seus paviments, que com a màxim han patit un cert rebaix superficial. L'únic cas amb fonamentació és el mur 1156, que al costat septentrional té una petita banqueteta rectangular sobre el paviment d'*opus signinum* de la fase 7 (UE 1348), mentre que al costat meridional s'assenta sobre els farciments constructius d'aquesta. Per aixecar els nous murs, sobre els paviments de la fase 7 es va disposar una capa de morter de calç damunt de la qual s'aixequen aquestes estructures, que es basteix amb pedres de diferents mides lligades amb fang. Els paraments es rematen amb un esquerdejat de morter de calç i s'arrebossen amb una capa del mateix material. La confecció dels murs no devia utilitzar cap tipus d'encofrat, per la qual cosa la seva secció no és a plom, sinó que forma un lleuger talús. A més, els gruixos dels murs no tenen la uniformitat ni cura que s'observa en les estructures de fases anteriors.

Malauradament, no podem establir quines característiques constructives devien tenir les aixecades dels nous murs de les fases 11 i 12. Si a la fase 7 plantejem l'ús d'un segon cos de tovots, ateses les característiques dels nivells de rebliment i l'acabat allisat dels murs, cal imaginar una estructura arquitectònica similar en les fases 11 i 12. No

en va, els nivells de rebliment de les fases 7, 11 i 12 són els mateixos i corresponen al mateix moment cronològic. Quant als paviments, bàsicament es tracta de sòls de terra piconada que es disposen directament sobre els *signina* de la fase 7 (UE 1177 i 1440). A l'àmbit 26, però, es va localitzar un *signinum* (UE 1160) i al 32 un altre amb reserva central on es va fer un bell *opus tessellatum* (UE 1423).

Una menció a banda es mereix la construcció de la fase 10, és a dir, la latrina localitzada en els àmbits 16-18. L'estudi de les restes que ens han arribat mostren un treball força acurat, relacionable qualitativament amb el treball de la fase 7 o 9. La latrina es va aixecar de forma curosa, amb una estructura força ortogonalitzada, l'aixecada de murs en *opus caementicium* de qualitat i l'arrebossat de dipòsits i paviment amb unes *opera signina* molt ben fetes, com es fa palès en les agafades de les mitjanyes horitzontals amb les dels escaires dels angles, les capes aïllants de textura cendrosa, l'acabat acurat de la claveguera de desguàs a l'agafada amb la plataforma de la latrina, etc. L'obra de la latrina dels àmbits 16-18 (fase 10), com els àmbits termals de la fase 9, és un treball de qualitat constructiva a causa de la seva funció i ús hidràulic. En primer lloc, l'ús de l'*opus caementicium* en el dipòsit és lògic per la seva millor resistència a la càrrega d'aigua que ha de suportar en el seu interior i a la durabilitat de l'estructura davant l'acció de l'aigua i la humitat que podien malmetre molt més fàcilment una construcció d'*opus incertum* feta de pedra, morter i fang. A això hem d'afegir un excel·lent domini del treball dels paviments impermeables d'*opus signinum*, tant en els dipòsits com en la plataforma de la latrina i àdhuc el revestiment de la claveguera. Una prova d'això és la mateixa reutilització del dipòsit 1058 fins a la fase 14.

En canvi, la reforma de les estances de la fase 7 implica una menor qualitat constructiva ateses les característiques de l'edifici planta, amb bona part de l'estructura antiga en funcionament, mitjançant una reforma posterior que implica bàsicament una redistribució interior. Hi ha, certament, una pèrdua general de qualitat constructiva en els murs i paviments, i al mateix temps la confecció puntual d'un *opus tessellatum* de gran qualitat en un espai que hem d'entendre de prestigi i ús públic com suposem per a l'àmbit 32. Així doncs, la pèrdua de qualitat en la construcció, que es pot deure a una menor inversió en l'obra de les fases 11 i 12, i/o al seu plantejament més com a reforma que com a obra nova, es fa palès en els àmbits que entenem com d'ús privat. En canvi, en els espais amb una funció específica i precisament relacionats amb l'aigua —latrina dels àmbits 16-18— o amb un ús de prestigi, s'aprecia una major qualitat en l'execució.

6.4.4. La fase 13

6.4.4.1. *Modulació*

La fase 13 és el darrer moment constructiu que ens per-

met fer una certa aproximació a la modulació de la villa dels Hospitals. Això es deu al fet que les estructures que ens han arribat i que hem pogut estudiar es conserven fins a una certa alçada, encara que bàsicament es tracti de

fonaments i gairebé no tinguem evidències de la part vista dels murs de les estances. Així doncs, podem extreure algunes dades interessants amb base a l'estudi de les dimensions dels murs i les estances:

Àmbit	UE	Definició	LI		Ample		AIP		AIS	
			cm	peus	cm	peus	cm	peus	cm	peus
2	1013	Mur d' <i>opus incertum</i>	236	8	50	1 i 1/2	75	2 i 1/2	55	2
4	1013	Mur d' <i>opus incertum</i>	528	17,5	50	1 i 1/2				
2	1004	Mur d' <i>opus incertum</i>	288	10	50	1 i 1/2	75	2 i 1/2	55	2
2-3	1012	Mur d' <i>opus incertum</i>	290	10	51	1 i 1/2	75	2 i 1/2	55	2
2	1014	Boca d'aire	50	1 i 1/2	51	1 i 1/2	60	2		
2	1184e	Boca d'aire	40	1 i 1/4	51	1 i 1/2	35	1		
2	1184w	Boca d'aire	30	1	51	1 i 1/2	35	1		
2	1015	Boca d'aire	45	1 i 1/2	55	2	60	2		
4-24	1161	Mur d' <i>opus incertum</i>	503	17	50	1 i 1/2				
4-5	1020	Mur d' <i>opus incertum</i>	492	16 i 1/2	51	1 i 1/2				
29-30	1271	Carreu	48	1 i 1/2	70	2 i 1/4			120	4
29-30	1162	Mur d' <i>opus incertum</i>	522	17,5	60	2				
24-29	1267	Mur d' <i>opus incertum</i>	234	8	50	1 i 1/2				
24-5	1020	Mur d' <i>opus incertum</i>	2.68	9	50	1 i 1/2				

Taula 13. Mesures i equivalències amb el sistema mètric decimal de la fase 13.

L'estudi de les dimensions dels àmbits del conjunt termal que conforma la fase 13 de la villa mostra que les estances que ens han arribat senceres tenen unes dimensions diferents: l'àmbit 2 fa 8 × 10 peus, mentre que el 4 fa 17,5 × 16,5, i el 24, 17 × 9. Hem de tenir en compte que cap dels recintes que tractem estan construïts a escaire, de manera que no existeix ortogonalitat en els diferents espais. L'estat en què ens han arribat les restes del conjunt termal i el fet que ha estat excavat de manera parcial no ens permet establir de manera clara una modulació d'aquesta fase quant a les dimensions de les estances o àmbits. En canvi, en les dimensions dels gruixos dels murs o de les boques d'aire de les termes s'observen certes coincidències. La majoria de murs tenen un gruix proper als 50 centímetres, que podem relacionar amb la mesura d'un peu i mig o *cubitus*, mentre que el cas de 60 centímetres de gruix coincideix amb un mur de càrrega amb segon cos d'*opus caementicium* i reforç amb un ortostat en una unió de murs. Quant a les obertures, podem veure que les boques de foc principals (UE 1014, 1015 i 1183) tenen unes dimensions aproximades d'un *palmipes* de base per 2 peus d'alçada. Finalment, hem pogut veure com les repeses del mur UE 1014 (àmbit 2) tenen una alçada de 60, 50 i 50 centímetres, respectivament (2 peus, 1 peu i 1/4, 1 peu i 1/4).

6.4.4.2. Tècnica constructiva

L'excavació i estudi de les evidències ens mostra que el conjunt termal del nord de la villa es va construir de ma-

nera unitària mitjançant una sèrie de murs d'*opus incertum*. La seva execució es va dur a terme tot aixecant les estructures al mateix temps que es terraplenen les estances, fins a una alçada de més d'1,5 metres. En el moment que s'assoleix la cota desitjada, es fan els corresponents paviments d'*opus signinum* i les *suspensurae* dels àmbits 2 i 3. Per altra banda, de la mateixa manera que a les fases 10 i 11, es pot apreciar l'ús de l'*opus caementicium* en les construccions de funcionalitat hidràulica, que aquí seria la bassa o *natatio* del sector 1.

Tal vegada els àmbits més interessants constructivament parlant són els 2-3, és a dir, els que identifiquem com a *hypocausta* d'estances calefactades. El seu estudi ens permet veure com els *fabri* de l'obra van aixecar els murs de manera consecutiva. Primer es va construir el mur oriental de les estances (UE 1013), al mateix temps d'un altre de paral·lel entre els àmbits 4 i 24 (UE 1020). Seguidament, es basteixen els murs sud (UE 1004) i oest (1005) tot formant l'escaire de l'angle sud-oest. Després, l'espai format pels murs esmentats, de planta quadrada, es compartimenta per un altre mur (UE 1012) amb tres obertures corresponents a boques de circulació d'aire calent (UE 1014 i 1184).

Per a la construcció dels murs, es van obrir les corresponents rases de fonamentació, que es van omplir *a sacco* i, tot seguit, es va construir el primer tram amb grans còdols de riu lligats amb morter de calç de qualitat, sense

que s'hagués acabat la junta entre els *caementa* i el morter. A una certa alçada, concretament a 0,60 metres/2 peus del sòl, hi ha una interrupció constructiva. Hem de dir, però, que és en aquest punt on es devia trobar l'agafada del paviment de l'*area*. Aquest fet es reflecteix en els murs amb dos elements clars. El primer és la superposició del segon tram de mur amb un aprimament del gruix, és a dir, hi ha una represa d'uns 6,00 metres/20 peus d'ample. El segon és que en l'aparell s'usen uns còdols més petits, es finalitza amb una rejuntada i la cara del mur és a plom.

En el mur sud (UE 1004) hi ha una segona represa a una alçada aproximada d'1,10 metres (33 peus), cosa que no es veu a la resta. Quina és l'explicació de dues represes concretament en aquest mur, i en els altres no? Tal vegada es deu al fet que és un mur de dues cares vistes, a l'àmbit 2-3 i a l'1, i probablement és un mur de façana. En canvi, el mur oest (1005), si bé podia ser també de dues cares, és una compartimentació interior, i l'est (1013) té una sola cara (la que dona als àmbits 2-3).

És interessant veure, precisament, que el mur est (UE 1013) està bastit en tramades consecutives que funcionen amb els farciments constructius de l'àmbit 4. Això s'explica perquè els *fabri* van utilitzar una tècnica constructiva consistent en l'aixecada d'una tramada de mur, i seguidament l'espai adjacent es va reomplir. Fet això, es va aixecar una segona tramada i, després, l'àmbit 4 es va tornar a colgar. Aquest sistema constructiu permet usar el terraplenament com a bastida i espai de treball de la tramada següent i que el mur faci les funcions de contenció de terres. A més, podem observar que la part de mur que està en contacte amb els farciments constructius té una textura diferent a les cares vistes: un parament sense aplo-mar de manera acurada, amb unes juntes sense treballar i una important adherència de la matriu dels farciments constructius en el morter encara tendre.

Per a la construcció del paviment d'*opus signinum* de l'interior dels àmbits 2 i 3 primer es va abocar un paquet constructiu format per còdols de riu i terra (UE 1375 i 1185). Quant al paviment o *area*, es va estendre sense solució de continuïtat entre els dos àmbits, de manera que es va poder veure com traspassava la boca d'aire 1014 entre els dos espais. En referència a les boques d'aire, es pot veure que es van construir de manera unitària als murs. Les que s'obren a la partió dels àmbits 2 i 3 (UE 1014 i 1184) tenen unes característiques molt definides. Es va construir una boca central, de 0,50 per 0,80 metres (1,5 per 2,5 peus) formada per dos petits ortòstats que suporten una arc monolític; a banda i banda, dues petites obertures originàriament quadrades, de 0,30 per 0,35 i 0,35 per 0,35 metres (1 per 1 per 1 peu) fetes en acabar de construir el mur. En canvi, les boques del mur occidental i oriental (UE 1015 i 1183) consisteixen en sengles interrupcions del parament, mitjançant obertures quadrades de 0,90 per 0,70 metres/3 per 2,5 peus (UE 1183) i 0,45 per 0,60/1,5 per 2 peus (UE 1183).

Les *pilae* de la *suspensurae* ens han arribat en molt mal estat, de manera que són molt poques les que eren *in situ*. Devien formar un engrallat de columnes de *bessales*, separades entre eixos uns 0,60 metres/2 peus, que podien correspondre a un paviment flotant format per una base de bipedals. Pel que fa a la unió dels *bessales* de la *suspensurae*, es va executar amb fang. Quant a la *natatio* o *piscina* de l'oest del sector 1 (UE 1187, 1188, 1207 i 1210), hem de dir que es devia bastir amb murs d'*opus caementicium* i arrebossat amb un potent paviment d'*opus signinum*. La restitució teòrica de les dimensions interiors és de 5,60 per 2,20 metres (17 per 7 peus aproximadament).

Els murs dels àmbits 4, 24 i 29 es van construir de manera unitària (UE 1013, 1017, 1020, 1161, 1162, 1271 i 1266) tot seguint aquesta seqüència: obertura de la rasa de fonamentació en el terreny, farciment *a sacco* amb còdols lligats amb morter de calç i, a sobre, aixecament de les tramades simultànies als farciments constructius dels àmbits corresponents, la qual cosa va deixar les característiques rebaves constructives en els esmentats murs (UE 1013, 1020, per exemple). En la disposició dels *caementa* del parament es poden observar algunes filades d'*opus spicatum*, un tipus d'aparell constructiu que sovint s'usa a les parts baixes d'estructures de pedra seca o lligades amb morter o fang. També és interessant veure com al nord del mur es va aprofitar un ortòstat de pedra lumaquella (UE 1271) que separa el mur anterior d'*opus incertum* a la base d'un altre d'*opus caementicium* que va en direcció nord (UE 1266). En aquest es van poder mesurar les lla-tes usades en l'encofrat, que de baix a dalt feien 15 i 23 centímetres ($1\frac{1}{2}$ peu i $2\frac{2}{3}$ de peu o un pam).

6.4.5. Fase 14

6.4.5.1. Modulació

Malauradament, amb les restes de la fase 14 que ens han arribat, atès que en determinats punts no se'n conserven, i que en termes generals les elevacions dels murs no s'han conservat, només els fonaments, es fa difícil poder establir una modulació de la fase, i més quan aquesta s'adapta encara a les construccions anteriors. És clar, però, que els espais de les fases anteriors deixen de tenir raó de ser en termes generals, a excepció dels que encara s'han conservat sobre l'antic conjunt termal del sud del jaciment. Neix, doncs, una nova compartimentació i distribució. A l'est del jaciment hem pogut observar una nova compartimentació formada per estances gairebé quadrades en els antics espais dels àmbits 8, 9, 11, 13, 15, 16 i 28, amb l'addició de petites cambres al costat oest (7, 10, 12 i 14-15) amb funcions de distribució, atesa la documentació de portes o passos solidaris als murs d'*opus incertum*. Al costat est (àmbit 32) es pot observar també una nova distribució amb espais rectangulars, de la mateixa manera que a l'espai dels àmbits 22, 25 i 26. Quant a les dimensions de les estructures associables a aquesta fase i que proporcionen certes dades tenim:

Àmbit	UE	Definició	LI		Ample		Gruix	
			cm	peus	cm	peus	cm	peus
1	1039	Mur d' <i>opus incertum</i>	360	12			50	1 i 1/2
8-9	1024							
11	1030							
13-20	1031							
7-10	1028	Porta	110	4			50	1 i 1/2
7-10	1029	Mur d' <i>opus incertum</i>	330	11			50	1 i 1/2
7-10	1042	Mur d' <i>opus incertum</i>	320	10 i 1/3			50	1 i 1/2
7-10	1027	Porta	100	3 i 1/3			48	1 i 1/2
7-10	1034b	Mur d' <i>opus incertum</i>	210	7			48	1 i 1/2
10-12	1032	Mur d' <i>opus incertum</i>					60	2
14-15	1093	Mur d' <i>opus incertum</i>					50	1 i 1/2
17	1036	Mur d' <i>opus incertum</i>	120+?	4+?			50	1 i 1/2
16-18 I 22	1056	Mur d' <i>opus incertum</i>	640	21 i 1/2			60	2
16-18	1057	Mur d' <i>opus incertum</i>	300	10			40	1 i 1/4
16-18- 14-15-17	1059b	Mur d' <i>opus incertum</i>	55	2				
22-25	1165	Mur d' <i>opus incertum</i>	680	22,5			55	2
22-25-20	1116b	Mur d' <i>opus incertum</i>	680	22,5			60	2
32	1714	Mur d' <i>opus incertum</i>			55	2		
32	1158b	Mur d' <i>opus incertum</i>			55	2		
32	1420	Mur d' <i>opus incertum</i>	370	12,3	55	2		

Taula 14. Mesures i equivalències actuals de la fase 14.

Quant a la modulació de la fase, hem pogut comprovar que la lenta pèrdua d'una mateixa modulació s'ha anat fent palesa al llarg de la vida del jaciment, de manera que en la 14 els espais establerts tenen unes dimensions variables. Amb tot, observem que els àmbits de dimensions superiors tenen uns mòduls similars: 16 × 11 peus i ? i 16 × 10 als àmbits 18 i 16, àmbit, 16 × 17 peus i 11 peus i 1/3 × 17 als que ocupen els àmbits 11 i 13 i 11 i 8, 9. Aquest conjunt d'espais semblen formar un mateix edifici amb estances de dimensions similars, a l'oest del qual hi podia haver uns àmbits de dimensions molt més petites (7 peus i 1/2 × 14 al 7, 11 peus × 4 al 10, 8 i 1/2 per 14 al 15). En canvi, a les estances del sud del jaciment les dimensions eren de 9 peus × 21 (àmbit 22) i 11 peus i 1/2 × 11 i 8 peus i 1/2 × 11 i 1/5 al 25, o 11 i 1/2 per 20 a l'àmbit 32.

6.4.5.2. Tècnica constructiva

La darrera fase constructiva és un nou replanteig de la construcció, tot i que conserva les orientacions de les anteriors i fins a cert punt manté la idea dels espais cons-

truïts anteriorment. Per altra banda, aquesta fase constructiva sembla funcionar amb el conjunt termal del nord del jaciment (fase 13) i també s'encavalca amb l'ocupació funerària. Malauradament, la proximitat al nivell original del sòl de les restes arqueològiques associades a la fase 14 ha fet que les accions agrícoles i industrials anteriors a la nostra intervenció malmetessin de forma irremediable aquest moment de la vida del conjunt arqueològic, de manera que fins i tot es fa difícil poder-ne establir les característiques i l'extensió.

La construcció de la fase 14 va comportar l'enderrocament del conjunt arquitectònic format durant les fases anteriors, a excepció de les termes de la banda nord (fase 13) i l'aprofitament de part de les estructures d'*opus caementicium* de les fonamentacions d'aquests murs. D'aquesta manera, es van desmuntar les parts dels murs bàsicament bastides amb tàpia o tovots, fins i tot la teulada (com es veu en el nivell d'enderroc de l'àmbit 13, UE 1067 i 1082). Una vegada duta a terme aquesta actuació, es va fer un nou replanteig d'edifici, en el qual es van

aprofitar en part els fonaments d'*opus caementicium*, que es van sobreaixecar amb una estructura d'*opus incertum* fins i tot més ample que el mur aprofitat com a base. En els casos en què no es van aprofitar estructures de les fases anteriors, es van construir nous murs amb fonament d'*opus incertum* farcint *a sacco* les rases de fonamentació corresponents. L'obertura d'aquestes rases es va fer en els nivells d'enderrocament de les fases anteriors. Quant a l'aixecada dels murs, no n'hem pogut conservar gaires vestigis que ens permetin establir-ne les característiques. L'únic cas amb certs elements definitoris és el del mur UE 1030 (àmbit 11), en el qual podem observar que l'aixecada del mur sobre el fonament es realitza de forma unitària als fonaments, i s'efectua amb un aprimament de l'estructura d'*opus incertum*. Per altra banda, a aquest mur es recolzava un paviment d'*opus signinum* del qual ens van arribar restes *in situ* de dimensions reduïdes (UE 1076). Estructures similars les documentem en els àmbits 1 i 5 (UE 1042, d'*opus incertum*; 1023b junt amb estructures de difícil adscripció cronològica com són les UE 1089 i 1222).

A l'àmbit 16-18 hem observat, com en els altres espais, la pujada del nivell de circulació mitjançant l'aportació de terres (UE 1348, 1351 i 1329), damunt de les quals es va bastir un paviment d'*opus signinum* (UE 1062-1065) que devia funcionar amb el dipòsit gran de la latrina bastida en fases anteriors (UE 1058), després de segellar el seu tub de desguàs. Al bell mig de l'estança es va aixecar un mur o envà del qual ens quedava la marca de morter de calç en el *signinum* (UE 1057), al centre de la qual es va obrir una porta de doble batent de la qual s'han conservat els suports dels muntants laterals i els encaixos de pollegueres i passadors (1328 i 1327, respectivament, fig. 60). També associem a aquesta fase el recreixement dels murs perimetrals de l'estança, concretament les UE 1055b i 1059b i el traçat d'un de nou (UE 1056), amb unes interrupcions de funció i cronologia indeterminades (UE 1331), com les que s'observen en el mur 1059b (UE 1204, 1202 i 1174).

A l'antic conjunt termal del sud del conjunt (àmbits 27-28-33) hem observat el colgament de les estructures i la construcció d'un mur de còdol i fang (*opus barbaricum*), que es va denominar UE 1356, que adscriuim a aquesta fase o que podia formar part de reformes posteriors molt difícils de precisar ateses les circumstàncies de la seva troballa. També hem documentat un *signinum* assimilable al dels àmbits 16-18, i que segellava l'àmbit 28a-. Es tracta del paviment UE 1342, de menor qualitat que els *signina* d'altres fases, amb una base de bocins de ceràmica i una capa exterior de morter de calç i ceràmica molta de menor gruix que en fases anteriors. També n'hem documentat els reaixecaments (UE 1060b i 1321b). A l'àmbit 28b tenim el mur UE 1343, també d'adscripció difícil a aquesta fase o posterior.

Finalment, a l'àmbit 32 hem observat una compartimentació amb dos murs orientats nord-sud i un est-oest (UE

1714 i 1718, 1420), d'*opus incertum* igual que els recrescuts d'estructures anteriors (UE 1158b). A més, ens trobem amb diferents estructures que no podem adscriure cronològicament ni funcionalment a cap fase en concret: les UE 1464, 1465 i 1469.

Un altre element que associem a la fase 14 és el pou d'aigua que es va obrir a l'àmbit 20 (UE 1427-1429). Es tracta d'un retall de planta circular amb folre interior de maçoneria sense lligada de morter de calç. Les restes de la fase 14 als àmbits 22, 25 i 26 són molt minses. Així, hem detectat els reaixecaments de murs amb paraments d'*opus incertum* (1056, 1158b, 1165 i 1116b), pràcticament consecutiu o coetani a l'amortització de les estances. Quant als espais exteriors al conjunt, àmbits 7, 10, 12 i 14-15-17, hem observat la construcció dels murs amb estructures d'*opus incertum* amb rases de fonamentació farcides *a sacco* (UE 1210, 1029 i 1032) o murs de còdols lligats amb fang (UE 1093 i 1036), posteriors a les obliteracions esmentades anteriorment.

6.4.6. Consideracions finals

Al llarg de la vida del jaciment dels Hospitals, al municipi del Morell, hem pogut observar una sèrie d'aspectes tècnics i de plantejament topogràfic que s'han conservat.

Si ens referim a les característiques constructives, s'ha mantingut, malgrat les reformes, un bon nivell d'execució qualitativa dels murs, paraments, passos i portes, així com paviments, especialment en el cas del mosaic de l'àmbit 32. Aquesta bona factura del treball es fa palesa especialment en la construcció de la fase 7 i dels conjunts termals del nord i del sud del sector 1000, així com de la latrina dels àmbits 16 i 18. S'ha observat una bona planificació del treball força modulada a la fase 7, amb una execució de qualitat en els murs, especialment d'*opus caementicium*, i en els d'*opus incertum* i *caementicium* dels conjunts termals.

També és cert que la modulació i execució de les fases 11, 12 i 14 sofreixen una minva qualitativa, especialment en les 11 i 12, que no són més que la reforma de la 7, amb uns murs d'*opus incertum* on es combina l'ús de còdols amb lligada de fang o terra i coberta exterior d'arrebossat de morter de calç. La modulació d'aquestes fases es fa difícil de seguir, bàsicament perquè es tracta de reformes de l'edifici ja existent. Amb tot, a la fase 14 sembla que es recupera una certa qualitat, potser perquè el que ens ha arribat no són murs, sinó els fonaments, on la utilització, per exemple del morter de calç en massa associat a *caementa* de procedència fluvial, és potser deguda a la seva funció estructural enfront dels murs de les fases 11 i 12. Certament, intentar cercar una explicació vitruviana a les restes del jaciment que ens han arribat és un exercici, atesa la parcialitat en extensió i alçada de les fases, pràcticament impossible. El temps i l'estudi de les modulacions i tècniques constructives d'altres assentaments urbans i rurals romans al llarg del temps ens podran donar més

llum, segurament, sobre el saber fer dels constructors d'època romana.

6.5. La ceràmica

6.5.1. Època republicana (fases 1-2)

Jordi Principal / Miguel Á. González

6.5.1.1. *El context*

En el sector 1000 es va localitzar un fons de sitja (UE 1270) que correspon a la primera fase arqueològica documentada al jaciment dels Hospitals. És un retall de planta circular i secció ovalada que ens ha arribat escapçat per accions antròpiques ja d'època romana. Amb tot, i procedents de dues UE diferents, els materials del nivell d'amortització de la sitja UE 1270 (UE 1269, 1272) han estat considerats conjuntament, atès que presenten evidents correspondències cronotipològiques entre ells. Així doncs, interpretem que la deposició en dues fases que donà lloc al rebliment del pou tingué lloc en un espai molt curt de temps, i ambdues es poden considerar com a contemporànies a partir de les evidències ceramològiques, però amb algunes particularitats prou significatives que fan pensar en sediments aportats expressament des d'un altre indret (sia aquest llunyà o pròxim), la cronologia de formació dels quals difereix en gran mesura del moment en què van ser usats per amortitzar el pou.

6.5.1.2. *Les produccions ceràmiques*

6.5.1.2.1. Les ceràmiques d'importació

Els principals productes provenen de la península Itàlica (zona de la Campània) i de l'àmbit púnic (nord de l'Àfrica, cercle de l'Estret i Eivissa), malgrat que també s'hi trobin presents, de manera testimonial, alguns atuells originaris de la Gàl·lia meridional. Cal distingir tres tipus de categories: vaixel·la fina, ceràmiques comunes i contenidors amfòrics.

Vaixel·la fina (Campaniana A) (fig. 124, 1-2). Adscriuibles a la producció de vaixel·la de vernís negre fabricada a la badia de Nàpols (Nàpols-Ischia), n'hem pogut estudiar diversos fragments de base que identifiquem com a dos individus: es tracta d'una clix Lamb. 42Bc/F 4150 (fig. 124, 2) i d'una copa/escudella de format gran Lamb. 27B/F 2820 (fig. 124, 3). Ambdues bases presenten decoració impresa consistent en quatre palmetes sobre fons intern, disposades radialment, i per al cas de la base de copa/escudella, una orla d'estries envolta el conjunt. Malgrat que els dos exemplars siguin característics (tant

morfotècnicament com decorativament) de la variant antiga de la producció, que caldria datar entre 220-180 aC (Py 1993a, 146), es tracta de vasos que es mantindran també en la variant mitjana i fins i tot tardana de la Campaniana A.⁴³

Ceràmica comuna (ceràmica comuna itàlica) (fig. 124, 3). Aquesta classe ceràmica es troba representada en el conjunt per un únic individu, una base corresponent a una tapadora Burriac 38.100 (fig. 124, 3), de clar origen campanià per raó del seu cos ceràmic, assimilable a la pasta núm. 6 definida per Aguarod (1991, 42). La datació que ofereix aquesta forma és molt àmplia, ja present des d'inicis del segle II aC (Aguarod 1991, 110), i més concretament a *Tarraco* a partir del segon quart de la centúria (Díaz García 2000, 223; Díaz/Otiña 2002, 175, fig. 126, 8).

Ceràmica comuna (ceràmica clara recent) (fig. 124, 6). Aquesta producció d'ampli recorregut cronològic es documenta a les dues UE que constitueixen el rebliment del pou. Es tracta de tres individus identificables amb el morter forma Cl-Rec 17b (fig. 124, 4-6), datat entre l'inici del segon quart del segle I aC-final de la mateixa centúria (Py 1993b, 240). Si bé un d'ells, el que pertany al nivell inferior del pou, presenta unes característiques bastant «convencionals» (diàmetre proper als 30 centímetres i decoració de digitacions a la vora) (fig. 124, 6), els altres dos, exhumats en el nivell superior, no ofereixen aquest element ornamental i són d'un format més reduït: els diàmetres de les vores fluctuen entre els 15-17 centímetres (fig. 124, 4-5).

6.5.1.2.2. Àmfores

Àmfores d'àmbit púnic (grup nord-africà) (fig. 124, 7-13 i 15). Disposem de set individus als quals atribuïm un origen nord-africà, majoritàriament emmarcables dins el grup «Cartago-Tunis» i en menor mesura del «Tripolitània» (Ramon 1995, 258-260). Es tracta de diversos fragments de vora corresponents a un individu del tipus T-5.2.3.1. (fig. 124, 7), un altre del T-7.4.1.1. (fig. 124, 8), tres del T-7.4.2.1. (fig. 124, 9-11) i un darrer més dubtós a cavall dels tipus T-6.1.2.1. i T-7.7.1.1. (fig. 124, 12).⁴⁴ Tots ells ofereixen cronologies *grosso modo* coincidents, i que de manera laxa es podrien situar dins la primera meitat del segle II aC.

No obstant això, existeix un exemplar de vora i coll força complet (fig. 124, 13) que s'aproxima a la tipologia de les anomenades àmfores Tripolitanes antigues (Pascual/Ribera 2002, 304-305), les quals comencen a evidenciar-se

43. El cas de la clix Lamb. 42Bc/F 4150 resulta una mica especial: si bé en els contextos de la península Ibèrica mai va ser un vas que gaudís del favor dels consumidors —la seva arribada sembla que es va aturar amb el pas de la variant antiga a la mitjana— a la Gàl·lia meridional esdevingué un vas força preuat, i la seva adquisició es va mantenir al llarg del segle II aC (Sanmartí/Principal 1998, 211). La copa/escudella profunda Lamb. 27B/F 2820 va mantenir la seva presència, amb una lleugera variació de la seva tipologia, fins pràcticament el final de la producció.

44. Ramon ja assenyalava el parentiu més que probable entre aquests dos tipus (Ramon 1995, 219). Tanmateix, l'exemplar del pou del Morell sembla respondre a un individu més proper al tipus T-6.1.2.1., variant de vora núm. 4 (Ramon 1995, 420, fig. 69), encara que potser més evolucionat.

amb una certa assiduitat a la Mediterrània occidental a partir de mitjan segle II aC i ja amb molta més freqüència durant el segle I aC (Pascual/Ribera 2002, 315). D'altra banda, en els contextos tarragonins, l'àmfora Tripolitana antiga comença a fer la seva aparició durant el segon quart del segle I aC (Díaz García 2000, 228-229).

Àmfores d'àmbit púnic (grup del cercle de l'Estret) (fig. 124, 14 i 15). Poden correspondre a aquest àmbit productiu (Ramon 1995, 256-257) dos exemplars individualitzats a partir de diversos fragments de vora i coll força complets. Es tracta de dues àmfores pròximes al tipus T-7.4.3.3., variant de llavi arrodonit (Ramon 1995, 543, fig. 180, 273-274), de vora ampla i exvasada, les quals presenten com a particularitat més distintiva una motllura enmig del coll, i que recorden ja els contenidors bètics Dr. 7/11 (fig. 124, 14 i 16).⁴⁵ Si bé el període de distribució d'aquests contenidors abasta pràcticament els tres primers terços del segle I aC (Ramon 1995, 213), en els contextos tarragonins sembla que s'evidencia des d'inicis de la centúria, en la variant de llavi més motllurat i complex, fins a conuiu, ja vers el tercer quart del segle, amb les primeres arribades de les àmfores Dr. 7/11 (Díaz García 2000, 222).

Àmfores d'àmbit púnic (grup ebusità). L'àmfora produïda a l'illa d'Eivissa és el grup amfòric menys representat tant entre els contenidors d'àmbit púnic com en el conjunt d'aquesta categoria ceràmica. La seva presència ve donada per la troballa de diversos fragments de paret, amb les característiques estries horitzontals paral·leles sobre la superfície externa, sense que hagi estat possible identificar-ne cap forma específica.

Àmfores grecoitàliques (fig. 125, 1-10). Grup àmpliament representat en ambdós nivells, amb un mínim de dotze individus que ofereixen pastes diverses.⁴⁶ des de les típiques de l'àrea de la Campània, vermelles o ataronjades amb una gran quantitat de desgreixant volcànic i, en alguns casos, engalba a l'exterior, fins a les de to marronós més clar amb nombroses partícules micàcies, de probable procedència centreitàlica. Un altre grup, d'atribució més incerta, presenta argiles groguenques de tons molt vius.

Respecte a la tipologia, la totalitat dels individus es poden identificar amb la forma MGS VI de Vanderersch, en principi equivalent als tipus C i D de Lyding Will, i fabricats, segons el primer, dins un ampli marc temporal, cap al 260-220/210 aC (Vanderersch 1994, 82-84). Caldria, però, matisar aquesta identificació donada la coneguda problemàtica inherent a aquests dos estudis: el de

Lyding Will en referir-se a peces senceres o el de Vanderersch per la incertesa temporal i morfològica, assenyalada per diferents autors (p. ex. Ramon 1997, 70; Asensio/Martín 1998, 141; Martín Camino 1998, 14), que comporta el seu tipus MGS VI.

Així doncs, hem optat per emprar classificacions tipològiques al nostre parer més acurades i properes a la realitat de l'habitual fragmentació dels materials, que es basen en les formes de les vores (Py 1993c) o en els graus d'inclinació dels seus llavis exteriors (Asensio 1996), cadascuna amb l'equivalència amb els tipus inicialment definits per Lyding Will. Sota el citat criteri, tres dels nostres exemplars, d'entre 34-40° d'inclinació a l'exterior del llavi, i un altre de 44°, s'adscriuen al grup 2 de vores d'Asensio (Asensio 1996, 59), i al Gr-Ita bd1 de Py, que corresponen al LWb, situat dins la segona meitat del segle III aC (Py 1993c, 47). La resta dels exemplars, excepte un, dins un arc de 46-52°, pertanyen al grup 3 d'Asensio/Gr-Ita bd4 de Py (equivalents a les formes LWc-d), i es daten entre 200-150 aC (Py 1993c, 48). La darrera peça, que disposa d'una vora amb una inclinació de 56°, fluctua entre els grups 3 i 4 d'Asensio. La tendència cap a l'horitzontalitat del llavi sembla anunciar la forma de les primeres Dr. 1A i, per tant, es pot identificar amb les Gr-Ita bd5 de Py (relacionades amb les LWc), i datar-les també dins la primera meitat del segle II aC (Py 1993c, 48), segurament en un moment avançat, potser durant el segon quart. Finalment s'ha de dir que els tres pivots de què disposem, massissos, s'han de relacionar també amb els tipus avançats LW c, d i e.

Es tracta, en definitiva, d'un conjunt força semblant als d'altres contextos de cronologies de primera meitat de segle II aC, com Tàrraco (Asensio/Otíña 2002, 100-101), o altres enclavaments portuaris significatius, com Empúries⁴⁷ (Aquilué *et al.* 1984, 431) i Lattes (Py *et al.* 2001, 61).

6.5.1.2.3. Les ceràmiques de producció local/regional
Sota aquest apel·latiu hem agrupat aquelles classes ceràmiques d'àmbit local/regional, produïdes amb tota seguretat en l'àrea costanera del nord-est de la península Ibèrica, molt probablement en territori cossetà. Es tracta majoritàriament de ceràmica ibèrica oxidada, en les seves variants pintada i comuna/llisa, i àmfores ibèriques, amb presència testimonial d'algun vas de ceràmica comuna i de cuina indígena a torn, i de ceràmica a mà.

La ceràmica ibèrica oxidada pintada (fig. 125, 11-15). La representació d'aquesta classe es redueix a un mínim

45. S'ha documentat a Lattes una àmfora de tipologia pràcticament idèntica, la qual ha estat assimilada al tipus T-7.7.1.1., amb una datació estratigràfica de prop del 100 aC (Py *et al.* 2001, 245, núm. 1295).

D'altra banda, resulta interessant assenyalar que Ramon suggereix que el tipus T-7.4.3.3. podria haver estat l'antecedent d'alguns contenidors tardorepublicans bètics (Ramon 1995, 212), entre els quals es podria identificar precisament l'àmfora Dr. 7/11.

46. Una variabilitat ja assenyalada pels diferents autors que han intentat definir aquest tipus amfòric (p. ex. Tchernia 1986, *passim*; Py 1993c, 46).

47. En aquest cas, dins un conjunt datat preferentment en el primer quart del segle II aC, amb una certa preeminència encara de les variants «antigues» (LW a-b) enfront de les «clàssiques» (LW c-d).

de tres individus, tres càlats (fig. 125, 11-13) que van aparèixer únicament en el nivell inferior del pou. Les seves argiles són de tonalitats marronoses o marró ataronjades, amb forta presència de desgreixant micaci. En la majoria dels fragments, la pintura està molt deteriorada (a les vores tan sols s'intueix), encara que s'aprecien tons vermells vinosos en les peces que la conserven. Les decoracions són geomètriques: només es documenten bandes horitzontals sota les vores o a la part inferior dels vasos, i semicercles concèntrics de diferent gruix (fig. 125, 15).

La forma dels llavis presenta una secció triangular i el diàmetre exterior de les vores va des dels 23 fins als 28 centímetres, mentre que les úniques nanses documentades són de dos tendons llisos i secció circular. Juntament amb els trets anteriorment esmentats, identifiquem la totalitat de peces, sense cap dubte, amb el grup A-2 de la taula tipològica de Conde, producció de l'àrea d'Empúries, datada entre 180-125 aC (Conde 1992, 118-120). De fet, són els habituals en contextos de primera meitat de segle II aC: els trobem, per exemple, a Tàrraco (Díaz García 2000, 223) o a la mateixa Empúries (Aquilué *et al.* 1984, 290 i 431).

La ceràmica comuna ibèrica (fig. 126, 1-7). Documentem nou individus de formes i funcions diverses (servei i emmagatzematge), atribuïbles a aquesta producció. La gran majoria han sofert una doble cocció, i han determinat, doncs, pastes «sandvitx».

Entre els vasos de servei destaquen les escudelles de vora reentrant (tres individus), que poden ésser relacionades amb la forma Com-Ib Cp1 (fig. 126, 1 i 3); un altre pertany a la seva versió en format reduït Com-Ib Cp6 (fig. 126, 2) (Castanyer *et al.* 1993b, 353). També es documenten gerretes amb la vora horitzontal o exvasada (tres individus) (fig. 126, 4-5). Entre els atuells de reserva, es constaten dos grans contenidors (fig. 126, 6-7), un dels quals conserva una de les nanses, de secció bicilíndrica (fig. 126, 7).

L'àmfora ibèrica. Els contenidors amfòrics ibèrics estan representats en el reblliment del pou per dos individus. En tots dos casos, es tracta de les típiques àmfores de boca plana horitzontal produïdes a l'àrea cossetana. Tot i que el seu arc cronològic és prou ampli, els nostres exemplars podrien correspondre perfectament a un moment de ple segle II i fins i tot I aC.

6.5.1.2.4. La ceràmica comuna a torn d'època romana
En aquest grup incloem les produccions de ceràmica comuna i de cuina de fabricació autòctona. Es tracta, doncs, en primera instància, de totes aquelles ceràmiques d'àmbit local/regional fetes tant a torn lent com ràpid, que no responen a la típica factura ibèrica,⁴⁸ ja siguin

aquestes comunes (entenent el terme, en aquest cas, com a atuells destinats al servei, emmagatzematge o transport de productes, alimentaris, majoritàriament) o bé de cuina (destinades a anar al foc).

Malgrat que ja existeixin certs precedents de ceràmiques a torn destinades a aquests usos en època preromana (Conde *et al.* 1995, 21), no és fins que ens trobem ja dins un ambient productiu «romà» que es desenvoluparan plenament, en cronologies tardanes de final del segle II i segle I aC (Casas *et al.* 1995b, 100; Puerta 2000, 22-23), en les quals caldria emmarcar els exemplars apareguts al pou.

La ceràmica comuna (fig. 126, 9). En aquest apartat hauríem de comptar dos individus, a partir de dos fragments, segurament corresponents a dues gerres, fetes a torn ràpid. El primer és un fragment de base convexa de cocció reductora, argila grisa, amb abundant presència de desgreixant. El segon és un coll i vora lleugerament exvasada, de parets primes, cocció oxidant, argila roig marró de gra fi, però també amb abundància de desgreixant (quars i mica); la superfície exterior presenta indicis d'haver estat allisada.

La ceràmica de cuina (fig. 126, 8). Només hem pogut documentar un individu corresponent a aquesta classe. Es tracta d'una olla de vora exvasada i llavi engrossit, feta a torn lent, de cocció reductora i argila gris marró, rugosa i amb abundant desgreixant (quars i mica).

6.5.1.2.5. La ceràmica a mà

D'aquesta classe ceràmica hem documentat un únic individu ceràmic, a partir d'una vora corresponent a una típica forma d'olla de perfil en «S» (fig. 126, 10). De cocció reductora, pasta grisa i abundant desgreixant calcari i mica, presenta una superfície externa rugosa que contrasta amb la zona del coll i vora a partir de la carena amb un acabat llis i polit. La seva aparició en el reblliment del pou és merament testimonial, malgrat que continuï significat una constant en els contextos tardorepublicans, de manera general (vegeu taula 15).

6.5.1.3. Consideracions finals

Tal com s'ha fet palès a l'hora d'exposar l'estudi detallat de les produccions, el reblliment del pou presenta, en conjunt, discrepàncies evidents pel que fa a l'agrupació del material per faixes cronològiques: d'una banda, emergeix de manera clara una agrupació emmarcable, *mutatis mutandis*, dins la primera meitat del segle II aC; de l'altra, un segon grup de materials caldria situar-lo en ple segle I aC (primera meitat). Així mateix, aquesta agrupació diferencial no té una correspondència amb la disposició estratigràfica del reblliment, ja que peces d'ambdós grups cronològics apareixen indistintament tant en la UE 1267 com en la UE 1272.

48. En alguns casos, en cronologies més tardanes, aquestes terrisses han estat ja denominades «ceràmica comuna/de cuina romana» (Cerdà *et al.* 1997, 11).

Nombre de fragments ceràmics: 423			FASES 1-2		
Àmf. grecoitàlica	163		Clara recent		3
Àmf. púnica centremediterrània	137		Ibèrica pintada		6
Àmf. púnica Cercle de l'Estret	15		Comuna itàlica		2
Àmf. punicoebusitana	7		Comuna ibèrica		67
Àmf. ibèrica	9		Comuna a torn		4
Campaniana A	4		Grollera a mà		1
Formes significatives					
Àmf. grecoitàlica	MGs VI	12	Àmf. púnica Cercle de l'Estret	T-7.4.3.3.?	2
Àmf. púnica centremediterrània	T-5.2.3.1.	1	Campaniana A	Lamb. 27Bc	1
	T-7.4.1.1.	1		Lamb. 42Bc	1
	T-7.4.2.1.	3	Clara recent	Cl-Rec. 17b	3
	T-6.1.2.1.?		Comuna itàlica	Burriac 38.100	1
	T-7.7.1.1.?	1			
	Tripol. antiga	1			

Taula 15. Quantificació ceràmica.

Per tant, sembla existir un decalatge cronològic de prop de 50 anys entre un grup de materials i l'altre.

Si considerem, en primer terme, la primera agrupació de materials, aquesta es podria adequar força bé a una fàcies que hauríem d'ubicar cronològicament, *mutatis mutandis*, durant la primera meitat del segle II aC: així ens ho fan pensar els exemplars de Campaniana A antiga/mitjana (cíl·ix Lamb. 42Bc/F 4152 i de possible copa/escudella Lamb. 27B/F 2820, ambdós decorats amb motius impresos de palmetes), els còlts de ceràmica ibèrica pintada de procedència emporitana forma A-2, les àmfores grecoitàliques amb tipologia característica també de primera meitat de la centúria (amb preeminència de la variant «clàssica», equivalent als tipus LW c-d) i les àmfores púniques nord-africanes (formes T-5.2.3.1., T-7.4.1.1., T-7.4.2.1. i T-6.1.2.1.). D'altres materials amb límits cronològics menys precisos, com ara el plat tapadora Burriac 30.100 de ceràmica comuna itàlica o la ceràmica comuna ibèrica, entren prou bé dins un arc ampli de segle II aC.

Altrament, cal fer notar l'absència significativa d'algunes classes prou determinants a l'hora de definir els contextos tardorepublicans a partir de mitjan segle II aC: no s'ha detectat cap fragment de ceràmica de Cales, de ceràmica del Cercle de la B o de ceràmica d'engalba blanca. Tampoc s'ha detectat la presència de vaixel·la de parets fines o de ceràmica grisa de la costa catalana. Pel que fa a les àmfores, també són absents els tipus itàlics Dr. 1, Lamb. 2 o el pullès Apani II, presents, per exemple, en els contextos tarragonins des del darrer quart del segle II aC (Díaz Gar-

cía 2000, 228), així com les àmfores púniques del Cercle de l'Estret T-9.1.1.1., força usuals en les fàcies dels jaciments de la faixa costanera peninsular des de mitjan segle II aC,⁴⁹ però que semblen fer acte de presència a l'àrea tarragonina a partir del tercer quart d'aquesta mateixa centúria (Díaz García 2000, 224; Díaz/Otíña 2002, 179).

Quant al segon grup de materials, una datació àmplia de primera meitat de segle I aC resulta la hipòtesi més ajustada: la presència dels contenidors del Cercle de l'Estret T-7.4.3.3 evolucionats, dels morters de clara recent Cl-Rec 17b o de les ceràmiques comunes romanes de producció local podrien apuntar vers aquesta direcció. Així mateix, cal fer notar la completa absència en el conjunt de vaixel·la de vernís vermell sigillada itàlica, que marca una clara fita cronològica a partir del darrer terç de segle I aC.

Si considerem el conjunt des del punt de vista del material discriminable en funció de la cronologia, resulta interessant observar que el volum de material clarament adscriuible al primer grup cronològic és majoritari, i representa més del 68% dels individus ceràmics. Malgrat que pel volum d'exemplars presents en el segon grup aquest no resulta suficientment significatiu per extreure'n conclusions de tipus quantitatiu, és interessant assenyalar la manca de material «itàlic» que defineix aquest arc cronològic tan tardà: de fet, a banda del material local/regional, sols se n'ha pogut documentar d'àmbit púnic i de la Gàl·lia meridional. Per contra, en el primer grup domina clarament el material d'origen itàlic, amb una presència

49. Com es pot observar, en alguns contextos emporitans de prop del 150 aC (Aquilué *et al.* 2000, 32-35).

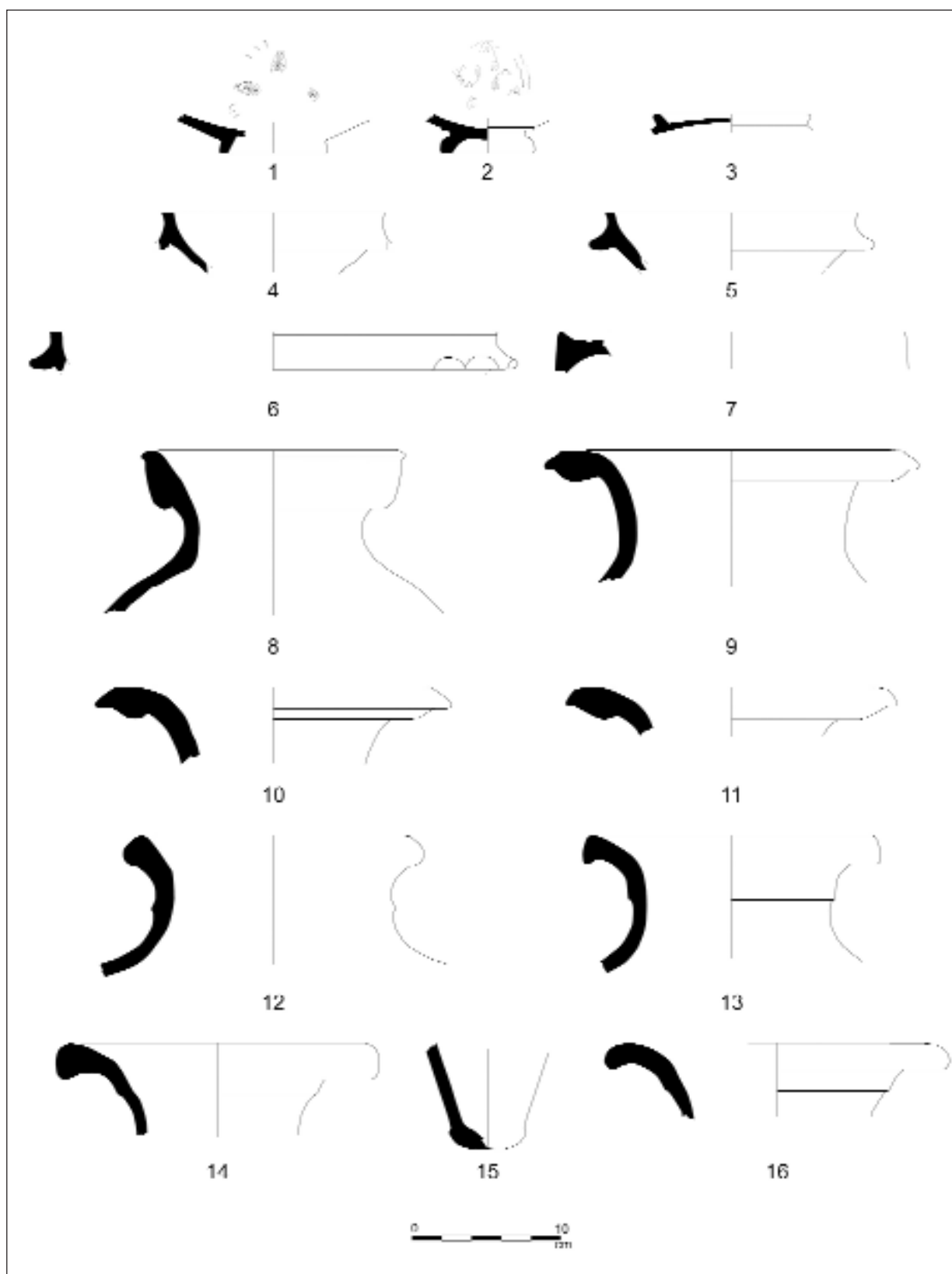


Figura 124. Fases 1/2. 1. Camp. A L27. 2. Camp. A 42Bc. 3. Com. it. Burriac 38.100. 4-6. Clara recent 17b. 7. Àmf. púnica T-5.2.3.1. 8. Àmf. púnica T-7.4.1.1. 9-11. Àmf. púnica T-7.4.2.1. 12. Àmf. púnica T-6.1.2.1./T-7.7.1.1. 13. Tripolitana antiga. 14. Cercle de l'Estret T-7.4.3.3. 15. Àmf. púnica T-6.1.2.1 o T-6.2.1.1. 16. Cercle de l'Estret T-7.4.3.3.

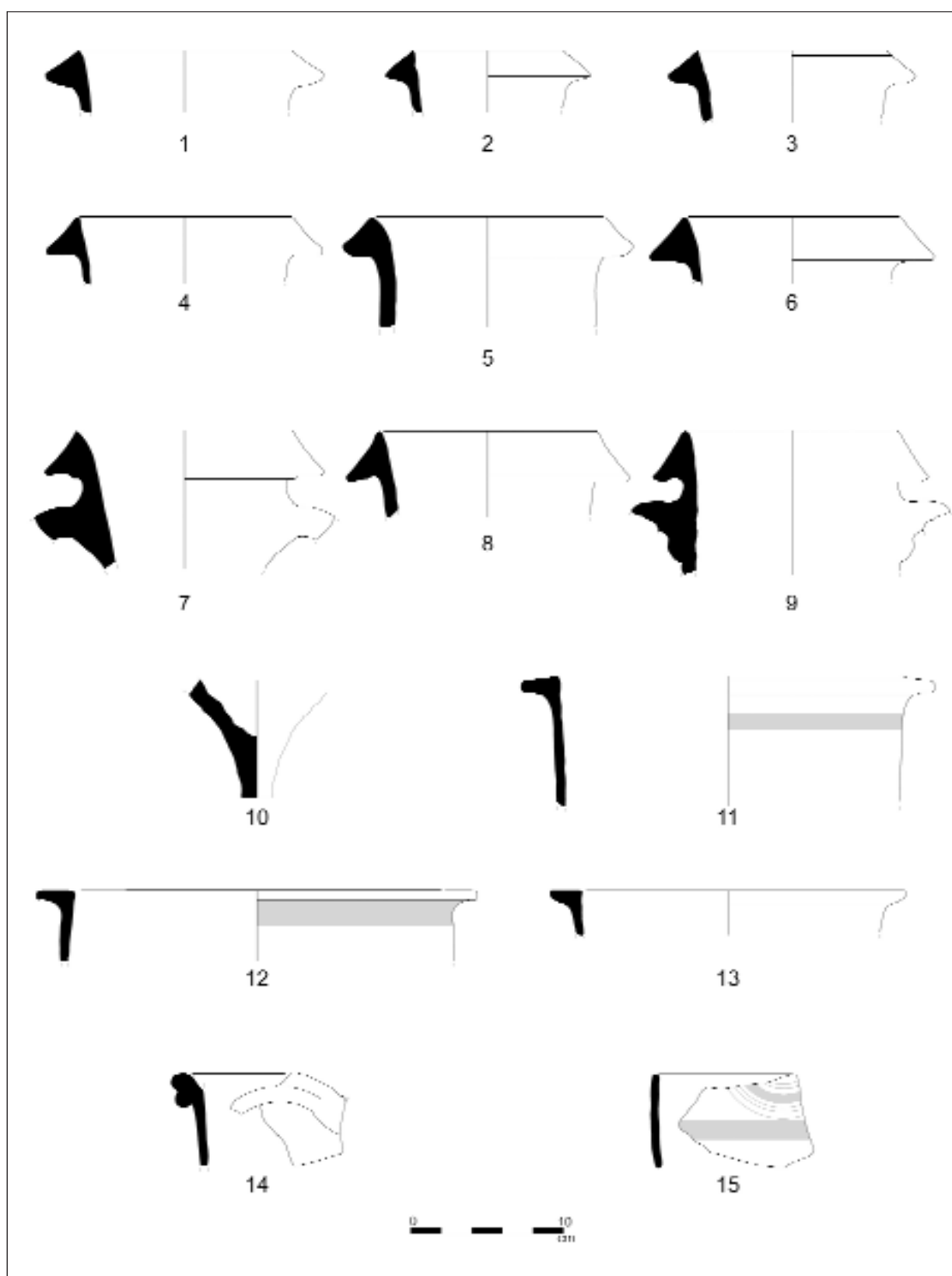


Figura 125. Fases 1/2. 1-3. Àmf. grecoitàlica LWb/Asensio 2. 4-8. Àmf. grecoitàlica LWc-d/Asensio 3. 9. Àmf. grecoitàlica LWe/Asensio 3-4. 10. Àmf. grecoitàlica. 11-15. Com. ibèrica pintada Conde A-2.

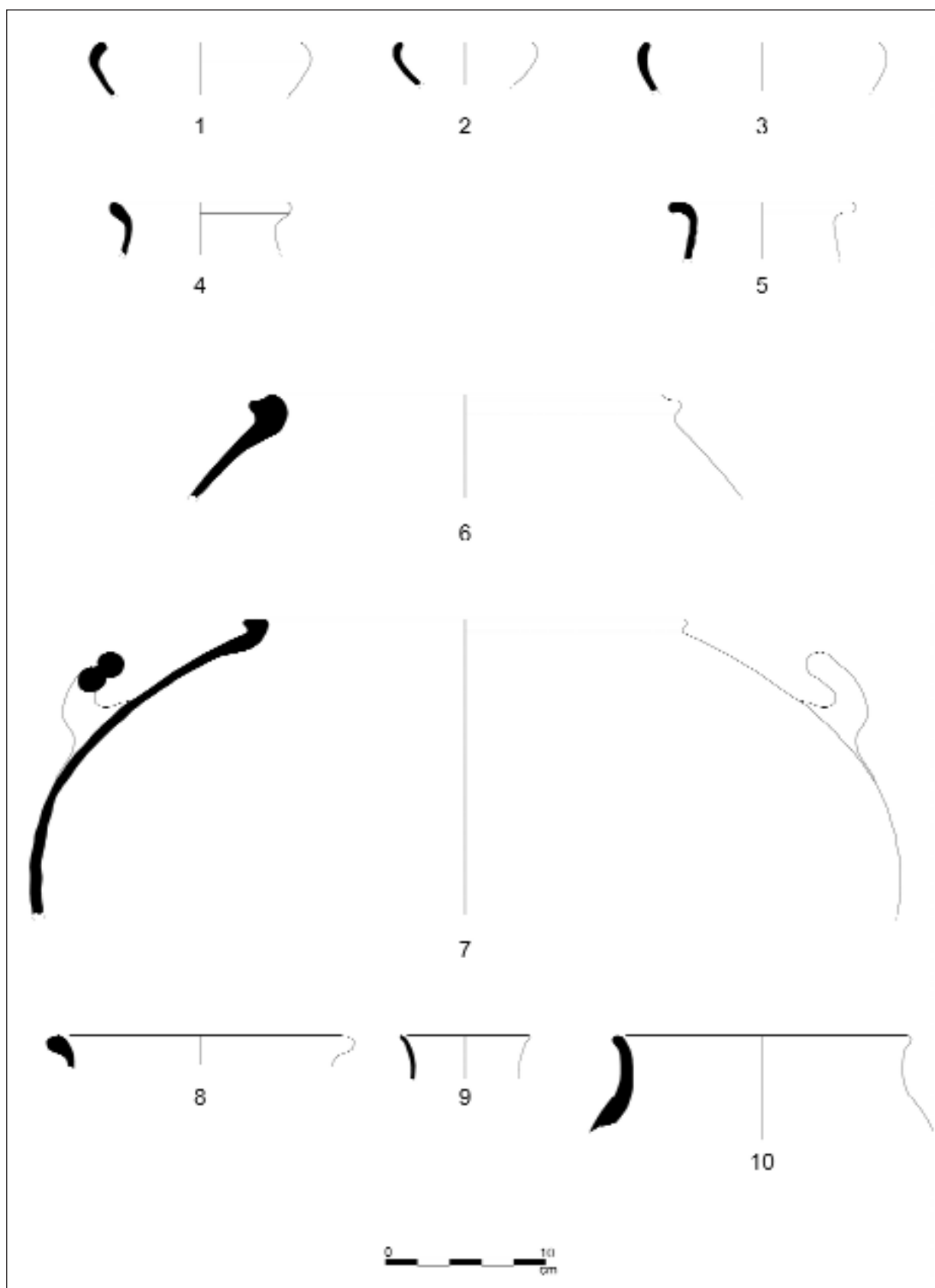


Figura 126. Fases 1/2. 1. Com. ibèrica Cp1. 2. Com. ibèrica Cp6. 3. Com. ibèrica Cp1. 4-5. Com. ibèrica gerretes. 6. Com. ibèrica gran contenidor. 7. Com. ibèrica gran contenidor amb nanses. 8. Ceràmica de cuina olla. 9. Ceràmica comuna gerra. 10. Ceràmica a mà olla perfil «S».

important de contenidors púnics.⁵⁰ En global, per exemple, els atuells itàlics representen més del 30% dels individus ceràmics del pou, i superen, fins i tot, el material de producció local/regional.

Així doncs, el rebliment del pou sembla oferir una visió una mica distorsionada, o si més no peculiar, de la dinàmica general que s'observa en el territori del Camp de Tarragona durant els segles II-I aC. Aquest fet ens porta, tal com expressàvem més amunt, a considerar la hipòtesi d'una amortització del pou produïda vers mitjan o tercer quart del segle I aC (així ho indiquen els materials més moderns, del segon grup cronològic, presents en ambdues UE), però amb aportacions de sediments procedents d'altres indrets, i que amb tota probabilitat podrien ser nivells d'ús/rebliment d'espais habitats corresponents a la primera meitat del segle II aC, els quals conformaven el volum més gran de les aportacions destinades al rebliment del dipòsit. No es deu tractar d'una amortització que reflecteix la realitat i la dinàmica contemporànies de la circulació del material (només parcialment i de manera molt minsa), sinó d'un conjunt alterat, des d'un bon començament, de manera aleatòria. Considerem, doncs, que aquesta interpretació pot ser la més raonable per oferir una explicació de la composició atípica del conjunt de materials tardorepublicans del pou.

6.5.2. Època imperial (fases 3-14)

Josep M. Macias

A diferència de l'apartat anterior on el context ceràmic responia a una activitat antròpica determinada i cenyida en un espai físic concret, l'anàlisi d'aquest apartat es fonamenta en la compilació dels individus ceràmics recuperats en les nombroses unitats estratigràfiques que conformen les diferents fases establertes en l'evolució arquitectònica i temporal d'aquest jaciment. En aquest context, els principals entrebancs per a la definició de cronologies específiques deriven de la *disseminació estratigràfica* existent que, en alguns aspectes, pot condicionar la representativitat cronològica de la mostra ceràmica recuperada. Per tots aquests motius, les cronologies establertes s'han efectuat a partir de les dades ceramològiques, la relació estratigràfica i, complementàriament, les dades aportades per l'escàs numerari obtingut (fig. 127), i per la relació estratigràfica amb les datacions de carboni 14 aplicades a dues inhumacions.

Tot plegat es tracta d'un estudi ceramològic condicionat per la quantitat desigual de peces recuperades, ja que es pot efectuar una anàlisi detallada i contextualitzada en les fases tardanes (v. un avanç a Macias *et al.* 1997), mentre

que en els períodes més antics l'escassetat constatada només permet apuntar directrius cronològiques globals. Per exemple, no s'han identificat elements significatius de la fase 3. Un fet semblant succeeix en el procés de colga-

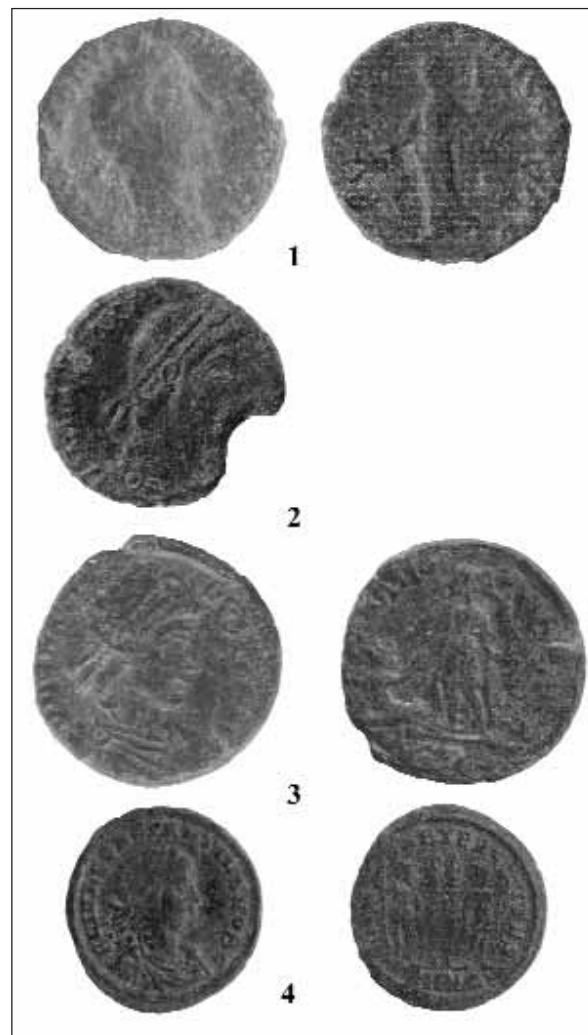


Figura 127. Numerari cronològicament significatiu. 1. Dupondi de Còmmode. 2. AE 3 de l'usurpador Magne. 3. AE 3 de Gracià. 4. AE3 de Constanci II. Ampliació 150%.

ment i d'abandó dels recintes edificats durant les fases 13 i 14. No disposem d'elements indiciaris suficients per a la datació d'aquest procés. Aquesta dificultat es palesa igualment en el numerari localitzat constituït per 14 peces, de les quals només destaquem quatre exemplars (fig. 127) per la seva importància en la datació: un dupondi de Còmmode emès l'any 181 dC (fase 8); un AE 3 de l'usurpador Magne emès entre el 383 i el 388 (fase 11); un AE3 de Gracià emès entre el 367 i el 383 (fase 13), i un AE3 de Constanci II de la seca d'Antioquia, emissió del 330-333 (fase 14).

50. Amb tot, l'evidència del rebliment del pou contrasta amb l'apuntada per a la dinàmica comercial a l'àrea del Camp de Tarragona en què, amb posterioritat a la Segona Guerra Púnica, i malgrat assolir els contenidors itàlics percentatges notables, és el material d'àmbit púnic eivissenc el que presenta índexs de presència més alts (Asensio/Otiña 2002, 106-109). Al pou, doncs, no sols no s'ha pogut constatar aquest predomini, sinó que el percentatge atribuïble a l'àmfora punicoebusitana resulta molt minoritari.

6.5.2.1. Fase 4 (40-50/90 dC)

Són els materials localitzats en els nivells d'obliteració de les conduccions de la fase 3, dels solcs naturals que travessen l'indret i d'una sèrie de retalls circulars de difícil interpretació. El material és molt escàs i amb una presència d'evidències d'època tardorepublicana que responen a un fenomen de residualitat. La cronologia global d'aquest període s'inclou en el segle I dC, preferentment a partir del segon quart. La datació s'estableix a partir de la recuperació d'un exemplar de Drag. 15/17 en TS hispànica (fig. 128, 5) que obliga a establir un límit *post quem* de segon quart avançat del s. I dC (cf. Mayet 1984, Romero 1985, Escrivà 1989, Roca/Fernández García 1999, Fernández/Ruiz 2005 i Romero/Ruiz 2005). Altres elements de referència són dos fragments informes de parets fines amb decoració a la barbotina (cf. Mayet 1975 i López Mullor 1989). Un d'ells (fig. 129, 1) presenta una decoració d'escates de pinya i pot associar-se a les formes M. 37 i M. 42, amb una cronologia preferent a partir de Claudi. El segon (fig. 129, 2) presenta una decoració a la barbotina amb línies d'ones d'aigua. Possiblement respon a les formes M. 18 o 19 i presenta una producció a partir d'August. Cal esmentar també la no-documentació de TSA A com a criteri de datació per absència i considerar la no-recuperació de ceràmica comuna nord-africana i TS sud-gàllica com a elements que possiblement indiquen que aquest procés s'hauria de situar en un moment inicial dins la forquilla cronològica que proposem.

Amb aquestes dades podem establir una cronologia preferent de mitjan s. I dC, sense descartar que també hagués estat una activitat de segona meitat del segle.

Nombre de fragments ceràmics: 335		FASE 4	
Àmf. púnica	3	Grisa costa catalana	6
Àmf. d'Eivissa	9	Grollera ox. a mà	2
Àmf. ibèrica	6	Grollera red. a mà	13
Àmf. indeterminada	105	Ímbrex	1
Àmf. itàlica	15	Parets fines	2
Àmf. tarraconense	18	Roig intern pompeïà	1
Com. ox. ibèrica	35	TS hispànica	3
Com. oxidada	97	TS indeterminada	2
Com. reduïda	1	TS itàlica	5
Comuna itàlica	1	Tègula	5
Dòlia	4	Vernís negre indet.	1
Formes significatives			
Àmf. tarrac.	Dr. 2-4	2	R. in. pompeïà F. 6 Luni 5 1
	Dr. 7-11	1	TS hispànica Drag. 15-17 1
	Pascual 1	1	

Taula 16. Quantificació ceràmica.

6.5.2.2. Fase 5 (80/120)

Tot i no ser un conjunt ceràmic gaire abundant, els fragments recuperats ens indiquen un comportament diferenciat a partir d'una major presència d'exemplars de ceràmica de cuina tunisiana. A més, dels exemplars reconeguts destaca la presència de cassoles plenament conegudes a partir de l'etapa flàvia (Lamb 10b) i d'altres que en els darrers treballs es comencen a situar, tot i que en menor volum, a partir de finals del s. I dC (Òstia III-267). Amb el nombre de fragments recuperats és difícil valorar l'absència de TSA A com un fet significatiu. Malgrat aquest handicap i tenint en compte el fet que ja es documenta un fragment de vaixela de taula africana en la fase següent, optem per una cronologia teòrica de finals del s. I i inicis del s. II dC (per a la datació dels exemplars identificats de CC africana, cf. Aquilué 1989b i 1995; Aguarod 1991, 281; García *et al.* 1997, Marín 1995, Ikäheimo 2003, 52-63; Bonifay 2004, 210-227).

Nombre de fragments ceràmics: 61		FASE 5	
Àmf. ibèrica	2	Com. reduïda	1
Àmf. indeterminada	7	CC africana	11
Com. ox. ibèrica	24	TS hispànica	1
Com. oxidada	15		
Formes significatives			
CC africana	Ò. III-267	1	CC africana Lamb. 10b 1
	Ò. II-302	3	

Taula 17. Quantificació ceràmica.

6.5.2.3. Fase 6 (post-90)

S'han recuperat escasses restes ceràmiques; destaquem, però, la presència d'un fragment informe de TSA A que permet definir una cronologia de finals del s. I.

Nombre de fragments ceràmics: 112		FASE 6	
Àmf. indeterminada	29	Ímbrex	4
Àmf. tarraconense	8	TS africana A	1
Com. oxidada	59	TS hispànica	2
CC africana	1	Tègula	1
Residual	7		

Taula 18. Quantificació ceràmica.

6.5.2.4. Fase 7 (220/240-280/300)

El material ceràmic emprat en aquest punt prové de tres tipus d'evidència estratigràfica: els farciments constructius, el reble contingut en la massa de morter emprada per als *opera signina* i el dels murs d'*opus caementicium*. Significativament, els elements cronològicament més determinants foren obtinguts en el desmuntatge dels pavi-

ments (Lamb. 35 en TSA C i formes tardanes de la TSA A). Aquest fet atorga a la cronologia una fiabilitat força elevada, i és l'exemplar identificat de la forma Lamb. 35/Hayes 44 (fig. 130, 5) el que estableix el límit *post quem* més clar. La producció d'aquesta forma se situa durant el segle III, aproximadament entre el 220/240 i el 300 (Hayes 1972). És un prototipus que es documenta a Tàrraco (Aquilué 1992), si bé no és gaire abundant. Així, per exemple, no apareix en el gran abocador de finals del s. III documentat al carrer de Castaños de Tarragona (Macias 2004b), i ho fa de forma residual en estratigrafies del s. IV (Macias *et al.* 1997). Es documenten altres formes corresponents a atuellis tardans de la producció de TSA A, plenament coneguts en estratigrafies del s. III (fig. 130, 1-2). També s'hi localitzen exemplars de gibrell de procedència nord-africana (Casas *et al.* 1990, 44; Bonifay 2004, 263) (fig. 130, 4). Són produccions extensament conegudes en el territori català a partir del s. III i que ja es troben en el *territorium* de Tàrraco en un context d'inicis o primera meitat del segle III (Jàrraga 2003), i a la mateixa ciutat des del s. III fins al s. V (Adserias *et al.* 1997; Macias *et al.* 1997; Macias 1999; 2004).

Hem plantejat una forquilla cronològica extensa tenint en compte diversos factors: l'absència de produccions de TSA D o de TS Lucente; el fet que el volum de ceràmica de servei de taula és escàs i, per tant, el criteri de datació per absència és relatiu,⁵¹ i la previsió abstracta del temps transcorregut entre la fase de comercialització, utilització, fractura i deposició estratigràfica de la peça cronològicament més rellevant (Hayes 44 en TSA C).

Quant a contextos ceramològics coetanis identificats en altres indrets del nord-est peninsular, la composició d'aquest és força similar. Tot i que el nombre recuperat al Morell no és gaire abundant, destaca el predomini de produccions nord-africanes, tant en servei de taula com de coccio o manipulació. Aquest fet coincideix amb l'observat al *cardo* de Mataró, tot i que aquest conjunt és lleugerament més modern (Cerdà *et al.* 1997, vol. 2, 67-119). També presenta analogies amb altres contextos cronològicament semblants i, a la vegada, molt més quantiosos (Castanyer *et al.* 1993a) (taula 19).

6.5.2.5. Fase 8 (220/240-280/300)

Els materials recuperats en aquesta fase són insuficients per fer-ne una proposta de datació. Es manté l'absència de ceràmica adscribible al segle IV. Quant al numerari, destaca la recuperació (fig. 127, 1) d'un dupondi de Còmode.⁵² (Vegeu taula 20).

6.5.2.6. Fase 9 (250-300/325)

Els materials ceràmics d'aquesta fase són igualment irrelevants des del punt de vista de la datació constructiva.

Nombre de fragments ceràmics: 926		FASE 7	
Àmf. africana	18	Grollera ox. a mà	1
Àmf. indeterminada	319	Grollera red.	8
Àmf. oriental	2	Grollera red. a mà	14
Àmf. sud-hispànica	5	Ímbrex	14
Àmf. tarraconense	30	TS africana A	6
Com. oxidada	290	TS africana C	1
Com. reduïda	6	TS hispànica	28
CC africana	43	Tègula	52
Comuna itàlica	3	Residual	75
Dòlia	11	Moneda	1
Frag. pintura mural	31		

Formes significatives

CC africana	Hayes 131	2	TS afr. A	Hayes 10,1	1
	Lamb. 9a	3		Hayes 9a	2
	Lamb. 10a	1		Hayes 14b	1
	Lamb. 10b	2		Hayes 3c	1
	Ò. I-20	1	TS afr. C	Hayes 44	1
	Ò. I-261	8	Àmf. tarrac.	Dressel 2-4	1
	Ò. II-302	1	Comuna afr.	Gibrell	1
	Ò. III-267	3			

Taula 19. Quantificació ceràmica.

Nombre de fragments ceràmics: 67		FASE 8	
Àmf. indeterminada	12	Grollera ox. a mà	2
Com. oxidada	15	TS africana A	1
CC africana	30	TS africana C	1
Residual	6		

Formes significatives fase 8

CC africana	Lamb. 9a	1	TS afr. A	Hayes 6	1
	Ò. I-261	1			
	Ò. III-267	2			

Taula 20. Quantificació ceràmica.

Només destaca la presència d'un exemplar d'àmfora sud-hispànica Dr. 20. En canvi, els nivells de funcionament del *propigneum* (deposició de capes cendroses, etc.) anteriors a l'establiment de la latrina sí que han aportat mate-

51. No es documenten, per exemple, atuellis de la producció TSA A/D, força freqüents en estratigrafies del s. III.

52. Anvers: Commodus Ant(ONINUS AUG), cap a dreta. Revers: (LIBERTAS AUG TPP VI o PROV DEOR TRPVI) IMP IIII COS III PP SC. Gener-desembre 181.

rials ceràmics rellevants, però els indicis que aporta la ceràmica mostren més aviat el moment final de la fase 9 i el període inicial de la fase següent. Per aquest motiu, la construcció de la fase 9, com l'anterior, manté una àmplia incertesa cronològica.

Els materials obtinguts en el moment final de la fase 9 presenten fonamentalment material del segle III, però la datació se situa en el segle IV en funció de la recuperació d'un exemplar de la forma Hayes 61a en TSA D. Tot i que la datació de l'inici de la comercialització d'aquest plat àpode és objecte actualment d'una clara controvèrsia (v. Bonifay 2004, 167), nosaltres mantenim una cronologia de finals s. III-inicis del IV com a referència per establir les nostres datacions. En funció d'això, considerem que l'inici d'aquesta fase es produí en un moment incert de mitjan/segona meitat del s. III i degué finalitzar a començament del s. IV.

Nombre de fragments ceràmics: 192		FASE 9	
Àmf. indeterminada	26	Grollera red. a mà	1
Àmf. sud-hispànica	1	Ímbrex	1
Com. oxidada	80	TS africana C	5
Com. reduïda	1	TS africana D	2
CC africana	71	TS hisp. tardana	1
Grollera ox. a mà	1	Tègula	2
Residual	14		
Formes significatives			
CC africana	Lamb. 9a 2	TSA afr. A	Hayes 14 b11 1
	Lamb. 10a 2	TSA afr. C	Lamb. 40bis 1
	Ò. I-270 1	TSA afr. D	Hayes 61a 1
	Ò. III-332 1	Àmf. sud-hisp.	Dressel 20 1
	Ò. III-267 5		

Taula 21. Quantificació ceràmica.

6.5.2.7. Fase 10 (300/325-450)

Respon a la implantació de les latrines amb nivells de circulació que aporten un exemplar de Lamb. 40bis en TSA C. La datació inicial d'aquesta fase s'estableix a partir de la data de funcionament del conjunt termal (establert a partir de l'exemplar de Hayes 61 de la fase anterior), mentre que el procés final té com a referents la datació constructiva de les termes de la fase 13 i, a nivell ceramològic, un exemplar de la forma Hayes 67b (fig. 131, 6), recuperat en els nivells de colgament del *propigneum* i amb una cronologia aproximada de 400-450 (Bonifay 2004, 173). També és significativa la pre-

sència d'un gibrell de producció nord-africana de tipus *Late Roman Basin I* - Gi/CA/19 - *Bassins Uzita 3* (Tomber 1988; Macias 1999; Bonifay 2004, respectivament). La producció d'aquest recipient (fig. 130, 9) es documenta a Cartago a partir de finals del s. III o inicis del IV, i a Tàrraco ja és present durant la segona meitat del s. IV.

Nombre de fragments ceràmics: 191		FASE 10	
Àmf. indeterminada	12	Grollera red. a mà	11
Àmf. sud-hispànica	3	Llàntia	1
Com. oxidada	63	TS africana C	2
Com. reduïda	1	TS africana D	1
CC africana	73	TS africana ind.	1
Dòlia	2	Tègula	1
Frag. pintura mural	112	Residual	20
Formes significatives			
CC africana	Hayes 131 4	TSA afr. A	Hayes 16 3
	Lamb. 10a 2	Lamb. 9	1
	Lamb. 10b 2	Lamb. 9a	1
	Ò. I-261 2	Lamb. 9b	1
	Ò. I-262 1	Hayes 27	1
	Ò. III-170 1	TSA afr. C	Lamb. 40 bis 1
	Ò. III-267 3	TSA afr. D	Hayes 67 1
Com. oxidada	Imitació 1	Àmf. sud-hisp.	Dressel 20 2
Gibrell africà	H. 58 1		

Taula 22. Quantificació ceràmica.

6.5.2.8. Fase 11 (400-450)

Representa la primera transformació intensa de l'edifici residencial i es data al segle V a partir de la documentació d'exemplars de la forma Hayes 76 (fig. 131, 7), Hayes 78 (fig. 131, 8) i Hayes 80 (fig. 133, 1). A més, es va recuperar un AE 3 de l'usurpador Magne datat entre el 286 i el 305 dC (fig. 127, 2). Si bé la cronologia de la forma Hayes 80⁵³ pot plantejar algun dubte donada la disparitat de datacions, en conjunt creiem que es pot tractar d'un procés de primera meitat del s. V. També hi trobem un exemplar d'àmfora africana de tipus Keay 25b (fig. 132, 7) amb una cronologia preferent a Tàrragona entre mitjan s. IV i mitjan s. V (Remolà 2000, 132 i seg.). Un altre exemplar destacable és un morter nord-africà (fig. 132, 5) que sembla una variant no tipificada del model Fulford M-8, Reynolds W11.e3 o M/CA/5 (Macias 1999, 118).

53. Tot i que alguns autors emplacen aquesta forma en la segona meitat del segle (Hayes 1972, 128; Mackensen 1993, 406) considerem que és una forma ben representada en la primera meitat d'aquest segle (Aquilué 1989a, 1992).

Nombre de fragments ceràmics: 589		FASE 11	
Àmf. africana	14	Ímbrex	6
Àmf. indeterminada	88	TS africana C	9
Àmf. tarraconense	2	TS africana A/D	1
Com. oxidada	328	TS africana D	4
Com. reduïda	1	TS hispànica	11
CC africana	83	Residual	22
Grollera ox. a mà	1	Frag. pintura mural	10
Grollera red. a mà	19		

Formes significatives

CC africana	Hayes 131	1	TS afr. C	Lamb. 40 bis	1
	Lamb. 10a	2		Hayes 57	1
	Lamb. 10b	1	TS afr. A/D	Hayes 31	1
	Ò. I-261	5	TS afr. D	Hayes 78	1
	Ò. I-262	2	TS afr. D	Hayes 76	1
	Lamb. 9	2	TS afr. D	Hayes 80	1
	Ò. III-267	8	TS afr. D	Hayes 58	1
	Ò. I-264	1	Àmf. africana	Keay XXVA/B	1

Taula 23. Quantificació ceràmica.

6.5.2.9. Fase 12 (indeterminada)

El material ceràmic recuperat en aquesta fase no és representatiu.

Nombre de fragments ceràmics: 37		FASE 12	
Àmf. africana	14	CC africana	11
Àmf. tarraconense	2	TS africana C	39
Com. oxidada	4	Residual	4

Formes significatives

CC africana	Òstia IV-60	1	TS africana C	Hayes 48b	1
-------------	-------------	---	---------------	-----------	---

Taula 24. Quantificació ceràmica.

6.5.2.10. Fase 13 (400-425)

Correspon a la construcció del conjunt termal identificat en el sector septentrional de l'àrea excavada i s'hi ha recuperat un AE 3 de Gracià.⁵⁴ El material ceràmic recuperat és abundant, si bé no del tot representatiu de l'època en què l'hem datat. És important la presència de material que podem qualificar de residual, la major part del qual

recuperat en els farciments constructius sota els paviments dels sectors 4/24/30 o bé sota les *areae* dels recintes calefactats (àmbits 2 i 3). També destaca la recuperació d'un exemplar de TSA D forma Hayes 61a durant el desmuntatge d'un dels murs (fig. 134, 1). Els principals referents deriven de la constatació d'un exemplar d'àmfora africana Keay 25 (fig. 135, 1), però sobretot d'un exemplar de la forma CATHMA 16 - Oc/OR/60 (Macias 1999, 140) corresponent a una olla de procedència oriental documentada preferentment en els segles v i vi (fig. 135, 2). Altres exemplars destacables són petites olles en ceràmica grollera reduïda, característiques del s. v en endavant i sobre les quals manquen referents cronològics precisos (fig. 135, 3-4).

Des d'un punt de vista estrictament ceramològic, aquest context s'hauria de datar en un moment imprecís de la primera meitat del s. v, ja que no s'han documentat atuells o envasos comercialitzats a partir de mitjan segle. No obstant això, la datació amb carboni 14 efectuada sobre dues inhumacions de l'àmbit 30 estableix una forquilla cronològica entre el 335-425 (apartat 6.3). Tenint en compte que ambdós enterraments tallen els paviments en *signina* d'aquesta fase no queda més remei que constrènyer la datació ceramològica al període 400-425 (vegeu taula 25 a la pàgina següent).

6.5.2.11. Fase 14 (400/425-450)

Correspon als farciments constructius disposats a l'interior del primitiu edifici residencial (fruit fases 7 i 11) amb la voluntat d'elevat la cota de circulació per a l'establiment de nous murs de fonamentació que arrenquen des del nivell de la pavimentació de l'edifici de la fase 7. Aquesta abundant estratigrafia ha facilitat nombroses restes que, ceramològicament, indiquen una datació *grosso modo* de primera meitat del s. v. També s'ha obtingut un AE 3 de Constanci II.⁵⁵ La vaixela de taula no aporta material prou significatiu per a una precisió cronològica, si bé les formes detectades són pròpies d'aquest període. Quant a les àmfores, destaca una major diversitat de contenidors, i és molt significativa la presència dels recipients Keay 35a i 35b (fig. 137, 5 i 7), característics del s. v. Altres exemplars de procedència sub-hispànica són abundantment documentats en aquest període (v. Remolà 2000 i Bonifay 2005).

Els exemplars de ceràmica comuna incideixen en aquesta cronologia. En destaquem un exemplar de la forma de morter nord-africà de tipus M/CA/1 (fig. 136, 3) i M/CA/2.3. Si bé el primer atuell es pot haver difós a partir del s. iv, és clar que el segon és present en estratigrafies a partir del s. v (Macias 1999, 116-117; Bonifay 2005, 255 i seg.). Hi trobem també un contenidor del tipus Om/Cox/1 freqüentment documentat en el segon quart

54. Anvers: D N GRAT(IANUS) bust a dreta. Revers: (REPAR)ATIO RE(PUBLICAE). Cronologia 367-383 (fig. 127, 3).

55. Anvers: FL IUL CONSTANTINUS NOB C bust drapejat a dreta. Revers: GLORIA EXERCITUS ANA (Antioquia) no es troba registrada en tots els seus elements. Per ceca i llegenda, 347-355, però per títol, abans del regnat (emissió del 330-333 dC) (fig. 127.4).

Nombre de fragments ceràmics: 1.135		FASE 13	
Àmf. africana	16	Grollera ox. a mà	3
Àmf. indeterminada	136	Grollera red. a mà	12
Àmf. oriental	3	Ímbrex	7
Àmf. sud-hispànica	1	Llàntia	2
Àmf. tarraconense	52	TS <i>lucente</i>	1
Com. oxidada	533	TS africana C	20
Com. reduïda	8	TS africana D	4
CC africana	177	TS africana ind.	6
Com. oriental	1	TS hisp. tardana	8
Dòlia	1	Residual	144
Frag. pintura mural	75		
Formes significatives			
CC africana	Hayes 199	1	TSA C Lamb. 40bis 6
	Lamb. 10 A	13	TS africana A/D Hayes 31 2
	Lamb. 9A	3	TS hisp. tard Drag. 37 1
	Òstia I-261	27	TS africana D Hayes 61 2
	Òstia I-262	4	Hayes 58 1
	Òstia II-303	1	Àmf. africana Keay 25 1
	Òstia II-306	1	Comuna oriental Oc/Or/60 1
	Òstia III-26718		
	Òstia IV-1	1	
	Òstia IV-59	1	
	Òstia III-332	1	
	Òstia II-170	1	
	Òstia IV-61	2	

Taula 25. Quantificació ceràmica.

del segle v (Macias 1999, 154) (fig. 136, 4) i un possible exemplar de cassola o bol per escalfar d'origen centremediterrani (Cb/Lip/3). Aquest recipient (fig. 136, 6) equival a la forma Fulford HMW-12/LRCW2 de Hayes i està ben documentat a partir del segon quart d'aquest segle (Macias 1999, 80).

Com hem vist, alguns d'aquests elements de ceràmica comuna poden apuntar una cronologia de segon quart del s. v. També s'ha observat que la forma Keay 35a apareix a Tarragona en un moment avançat d'aquest segle (Remolà 2000, 146). Per aquest motiu, establim la hipòtesi que aquesta fase sigui lleugerament posterior a la precedent.

Nombre de fragments ceràmics: 1.298		FASE 14	
Àmf. africana	65	Grollera red.	1
Àmf. indeterminada	470	Grollera red. a mà	69
Àmf. oriental	12	Ímbrex	10
Àmf. sud-hispànica	1	Llàntia	2
Àmf. tarraconense	88	TS africana C	2
Com. oxidada	233	TS africana D	5
Com. reduïda	49	TS africana ind.	7
CC africana	93	TS clara B	1
Dòlia	25	TS hisp. tardana	3
Grollera ox. a mà	3	Tègula	15
Frag. pintura mural	155	Residual	144
Formes significatives			
CC africana	Lamb. 10 A	3	TS africana A/D Hayes 58 2
	Lamb. 10 b	2	Hayes 31 1
	Lamb. 9A	1	TS africana D Hayes 61 1
	Òstia I-261	6	Hayes 67 1
	Òstia I-262	6	Hayes 76 2
	Òstia II-303		DSP grisa Rigoir 2 1
	Òstia II-306		Àmf. sud-hispànica Keay XIIIa 1
	Òstia III-2675		Keay XIXa/b 1
	Hayes 131	1	Àmf. africana Keay XXIV 1
TS clara B	Lamb. 2/37	1	Keay XXV 1
TS hisp. tard.	Drag. 37	1	Keay XXXV b 1
TS africana C	Lamb. 40bis	1	Keay XXXVa 1
			Àmf. oriental LRA 1 1

Taula 26. Quantificació ceràmica.

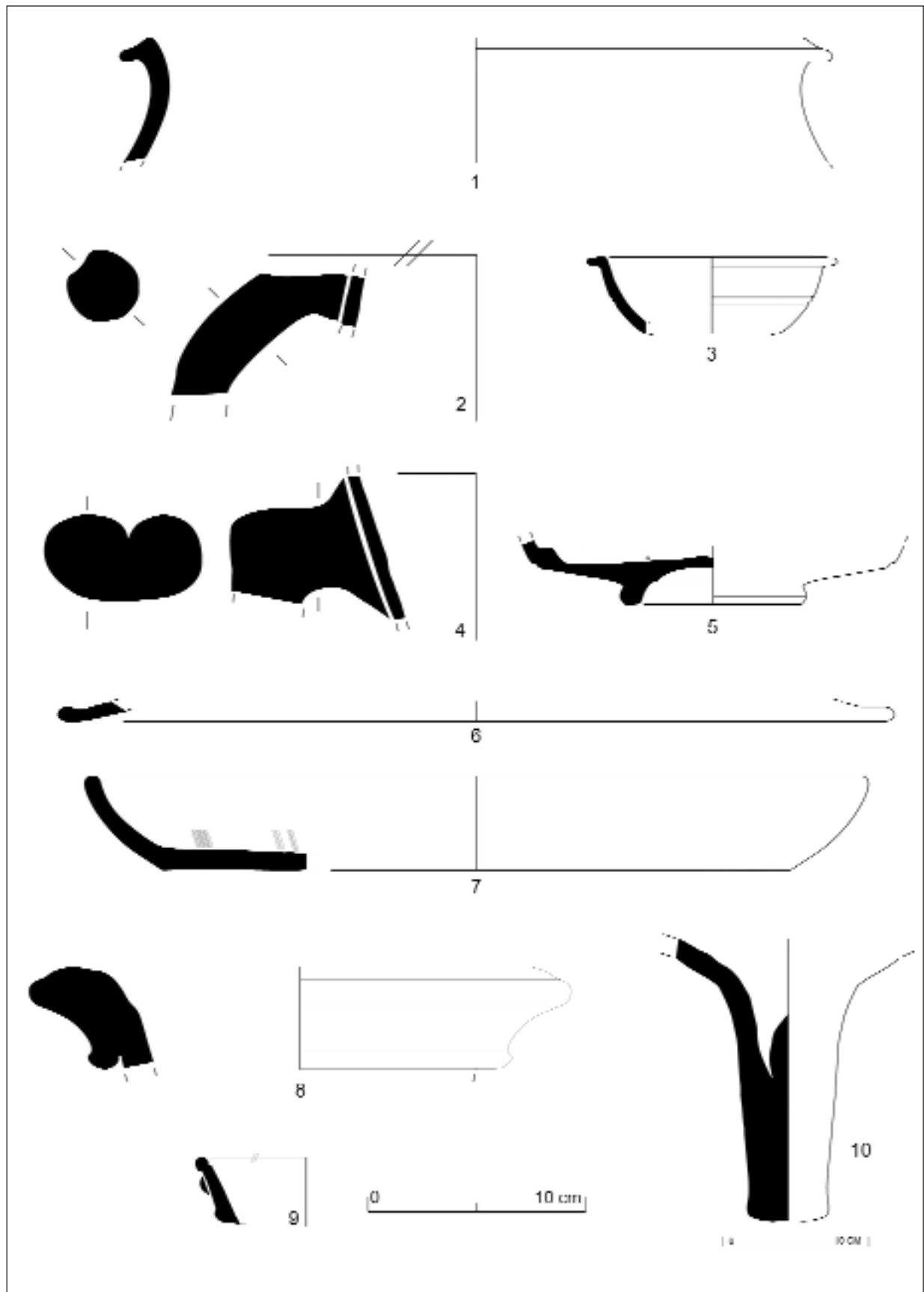


Figura 128. Fase 4. 1. Comuna oxidada ibèrica. 2. Àmfora ibèrica. 3. TS itàlica Conspectus 37. 4. Àmf. tarraconense Dr. 2-4. 5. TS hispànica Drag. 15-17. 6. Comuna itàlica forma 3 Celsa 80.8145. 7. Comuna itàlica forma 6 Luni 5. 8. Àmf. tarraconense Dr. 7-11. 9. TS itàlica Conspectus 20/21. 10. Àmfora tarraconense.

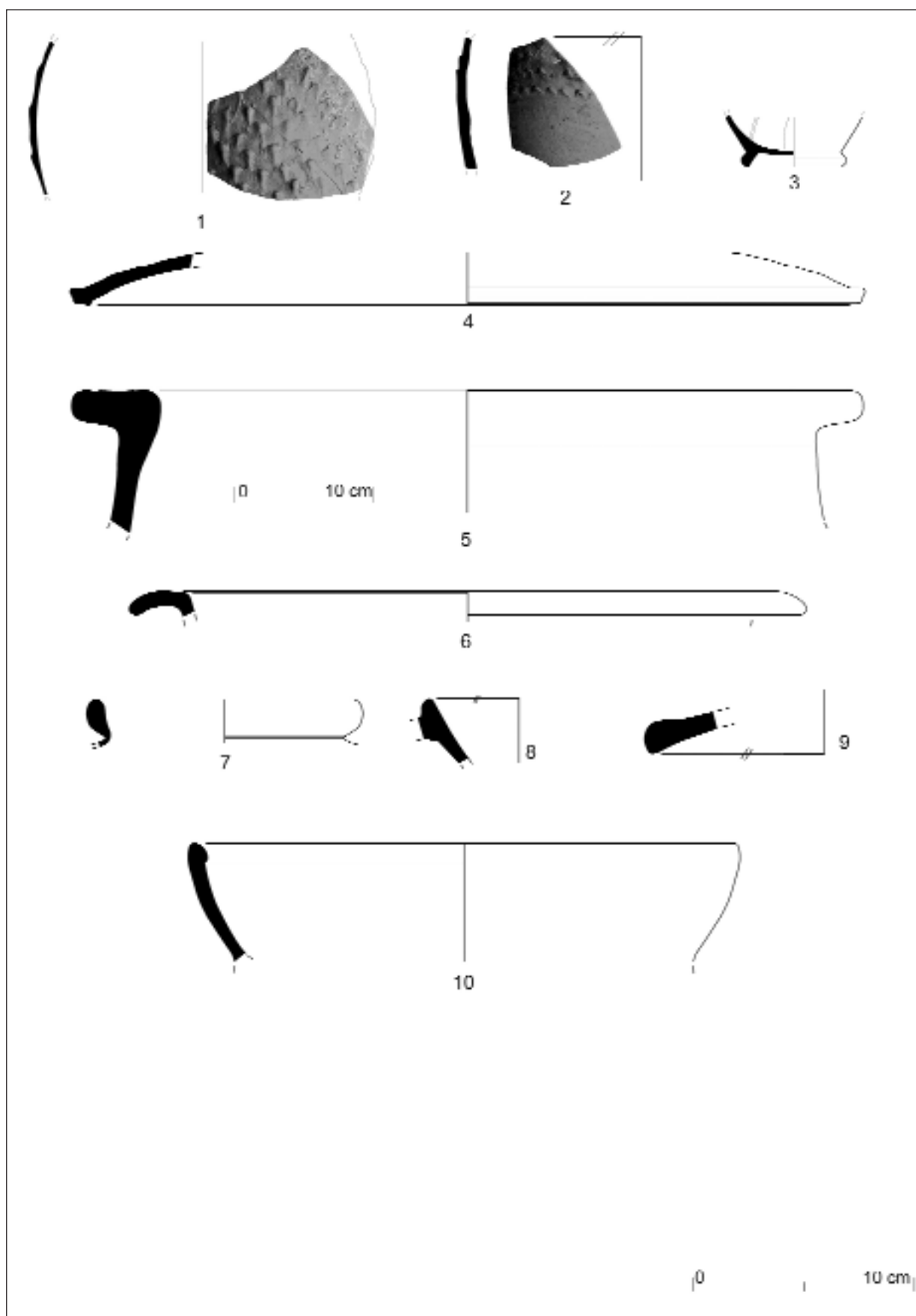


Figura 129. Fase 4. 1-2. Parets fines. 3. TS itàlica Conspectus 31. Fase 5. 4. CC afr. Òstia II-302. Fase 7. 5. Comuna oxidada gibrell. 6. TSA A Hayes 3c. 7. CC afr. Hayes 131. 8. TSA A Hayes 10, 1. 9. CC afr. Òstia I-261. 10. CC afr. Lamb. 10a.

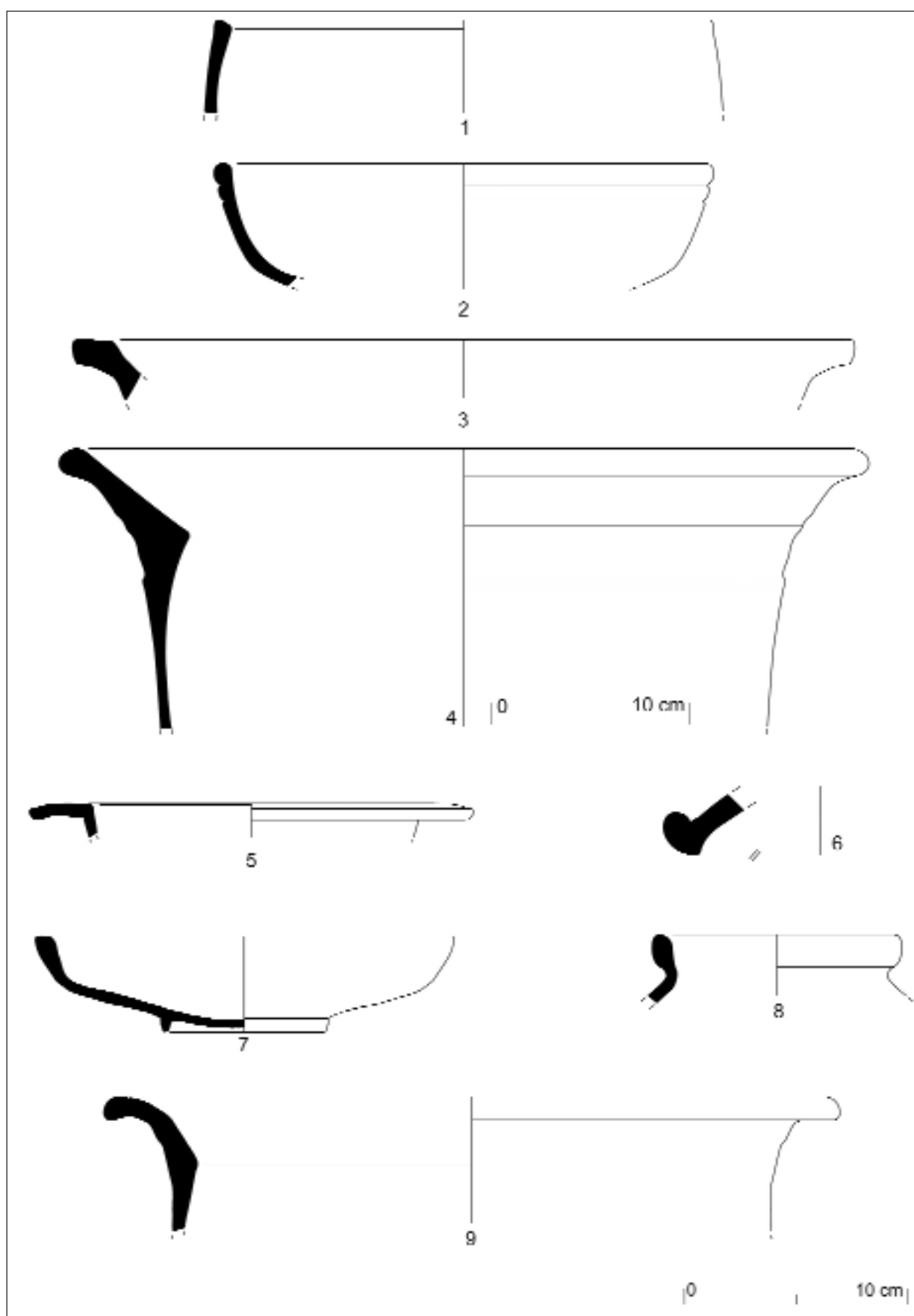


Figura 130. Fase 7. 1. TSA A Hayes 14b. 2. TSA A Hayes 9a. 3. Gibrèll grollera oxidada. 4. Gibrèll nord-africà. 5. TSA C Hayes 44. Fase 10. 6. CC afr. Òstia I-261. 7. TSA A Hayes 16. 8. CC afr. Hayes 131. 9. Gi/CA/19.

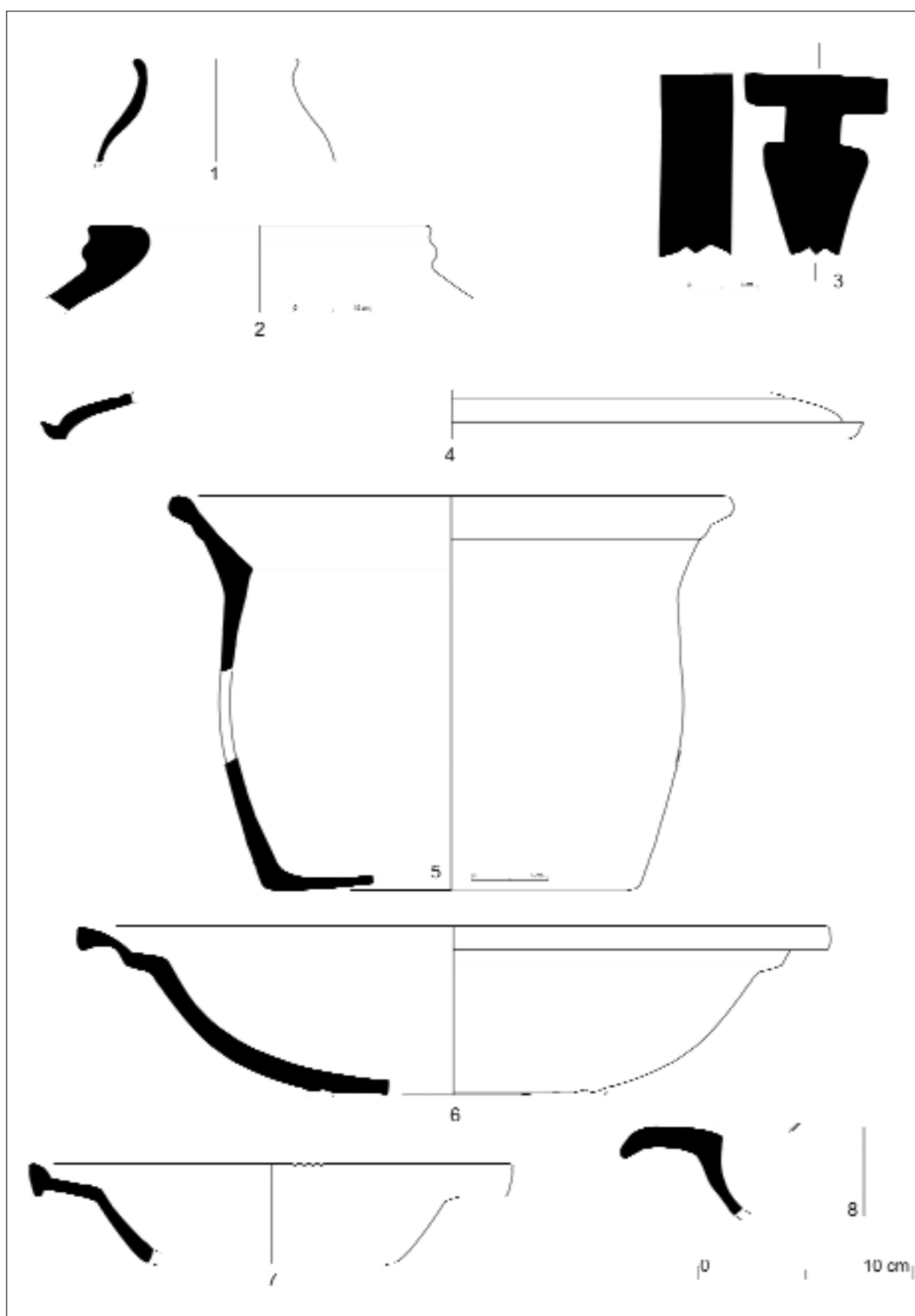


Figura 131. Fase 10. 1. Comuna oxidada. 2. *Dolium*. 3. *Cuneatus*. 4. CC afr. Òstia III-170. 5. Gibrell nord-africà. 6. TSA D Hayes 67. Fase 11. 7. TSA D Hayes 76. 8. TSA D Hayes 78.

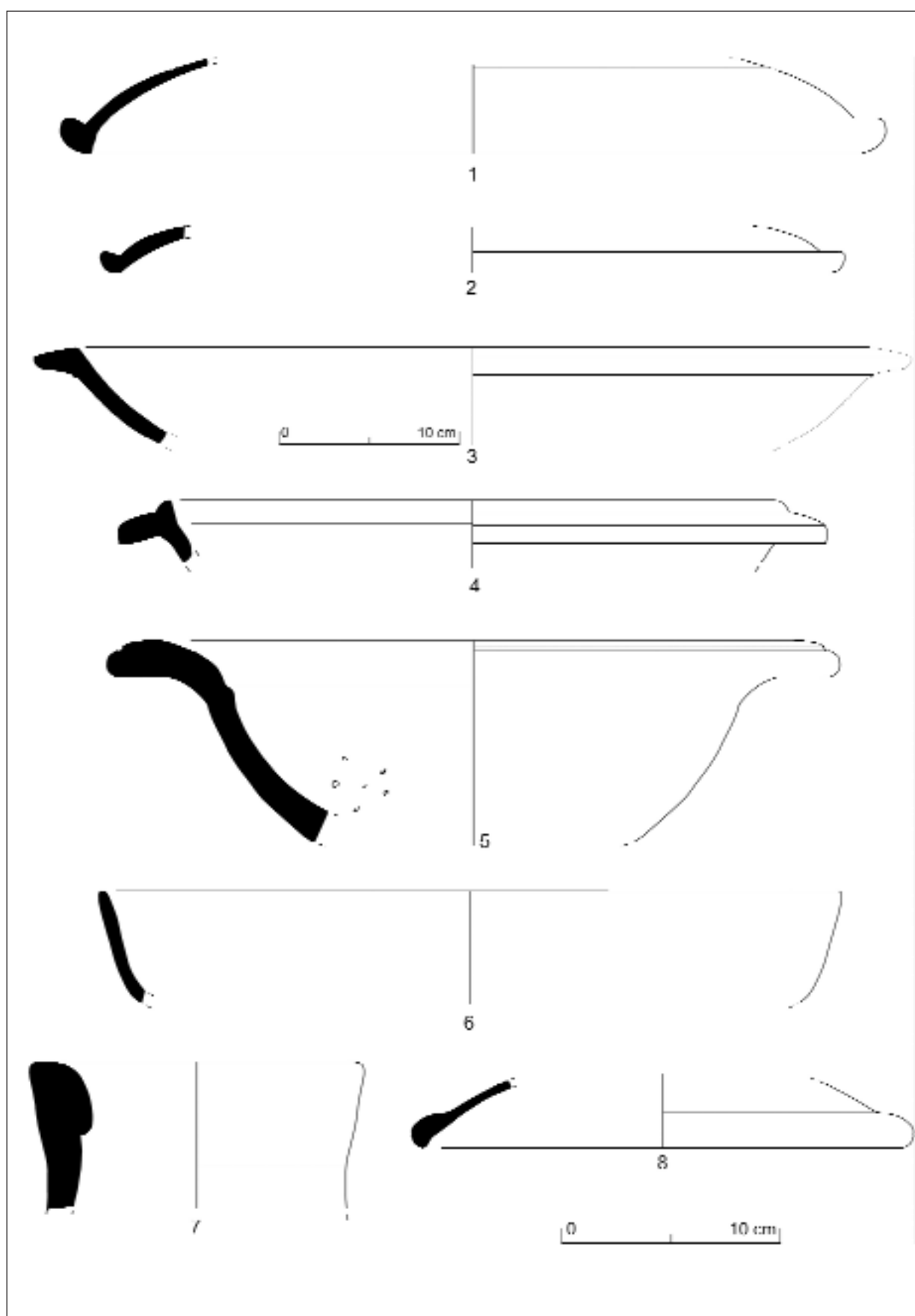


Figura 132. Fase 11. 1. CC afr. Òstia I, 262. 2. CC afr. Òstia I-264. 3. TSA D Hayes 58. 4. Morter grollera oxidada. 5. Morter africà. 6. TSA A Hayes 31. 7. Àmfora africana Keay XXV. 8. CC afr. Òstia I-261.

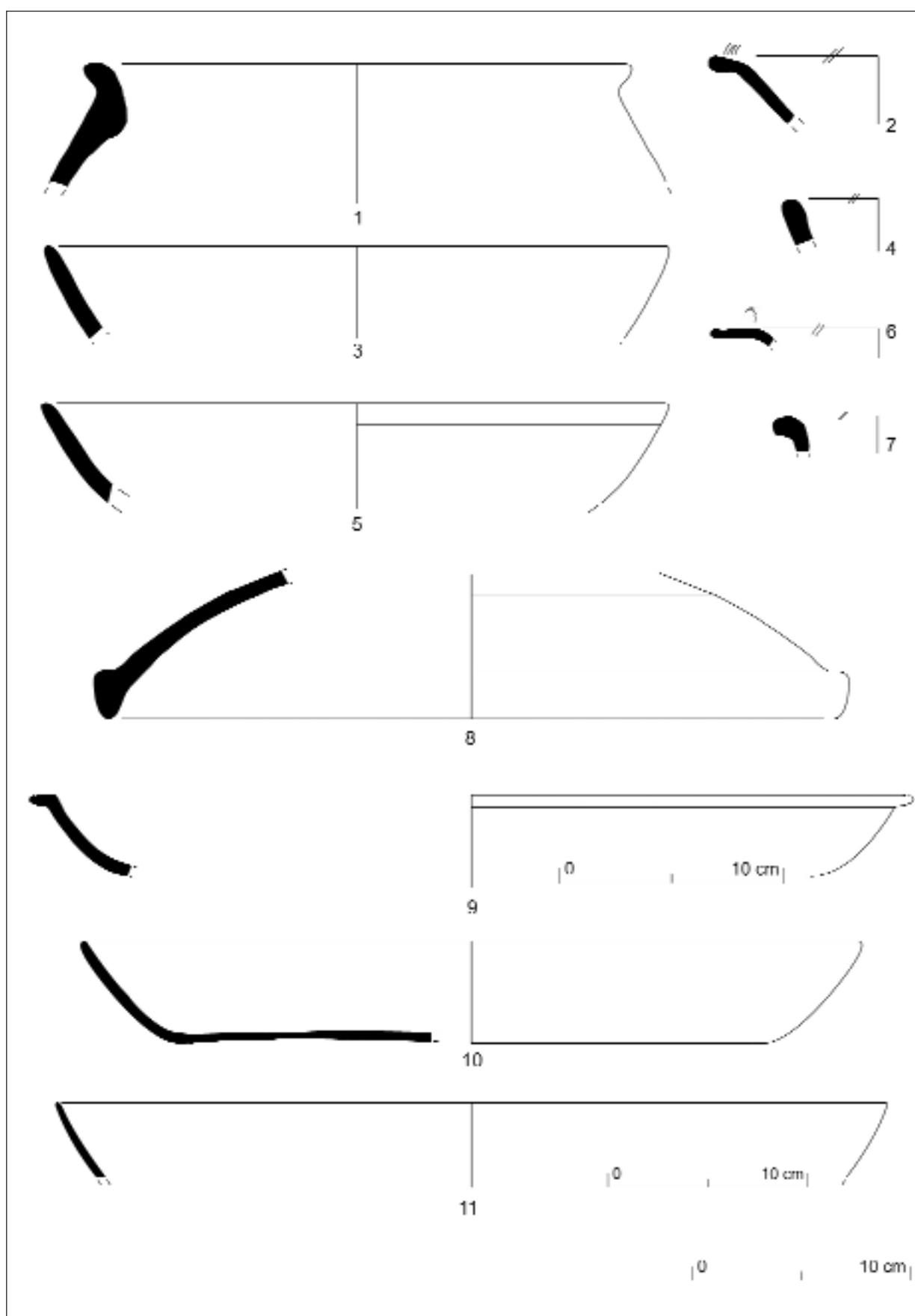


Figura 133. Fase 11. **1.** Olla grollera reduïda. **2.** TSA C Hayes 57. **3/5.** TSA A/D Hayes 31. **4.** TSA D Hayes 80. Fase 12. **6.** TSA C Hayes 48b. **7.** Olla comuna oxidada. **8.** CC afr. Òstia IV-60. Fase 13. **9.** TSA D Hayes 58. **10-11.** TSA C Lamb. 40 bis.

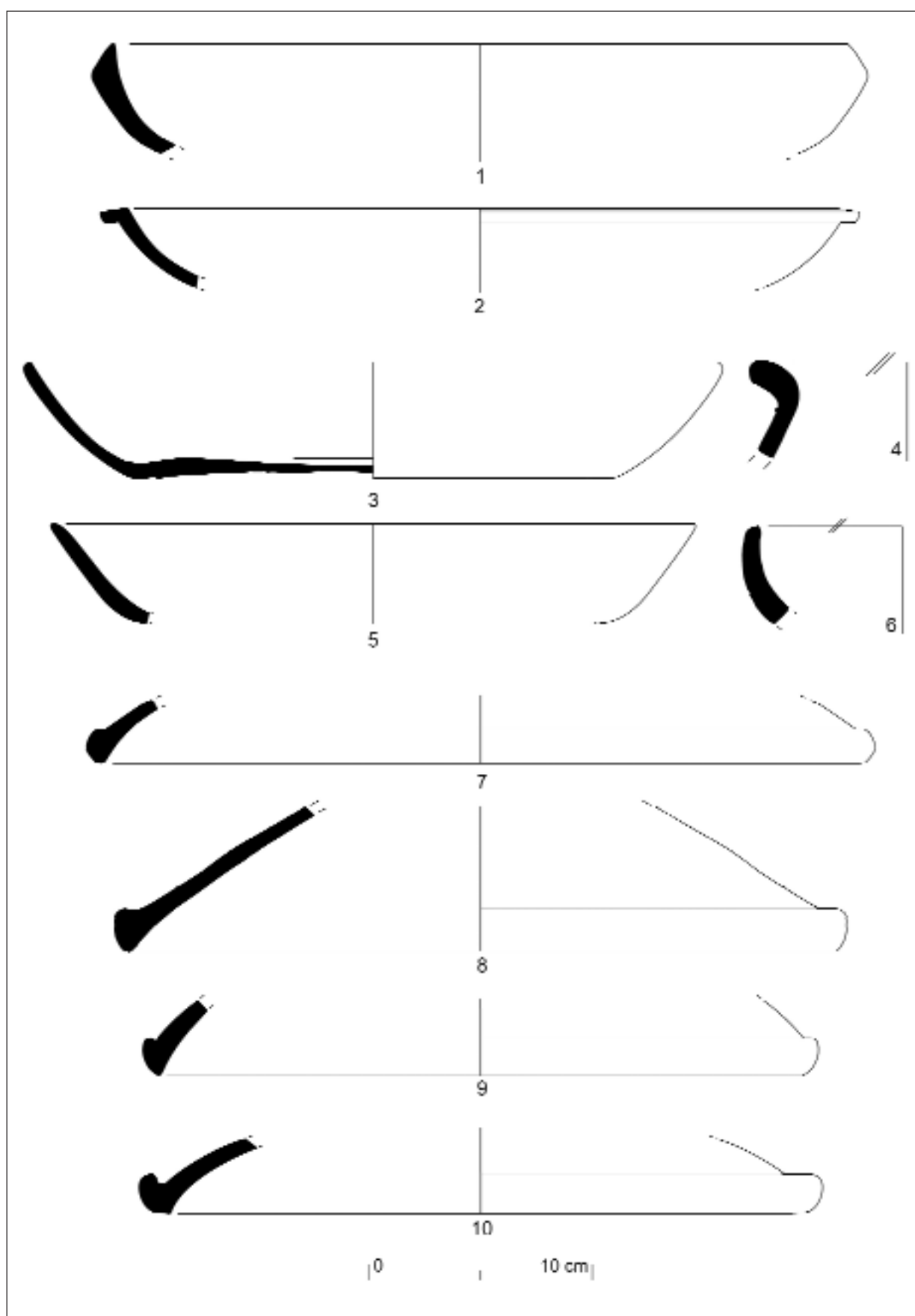


Figura 134. Fase 13. **1.** TSA D Hayes 61a. **2.** TSA D Hayes 58. **3.** TSA C Lamb. 40bis. **4.** Olla emmagatzematge grollera oxidada. **5.** TSA A/D Hayes 32. **6.** CC afr. Lamb. 9a. **7-9.** CC afr. Òstia IV-60. **10.** CC afr. Òstia IV-59.

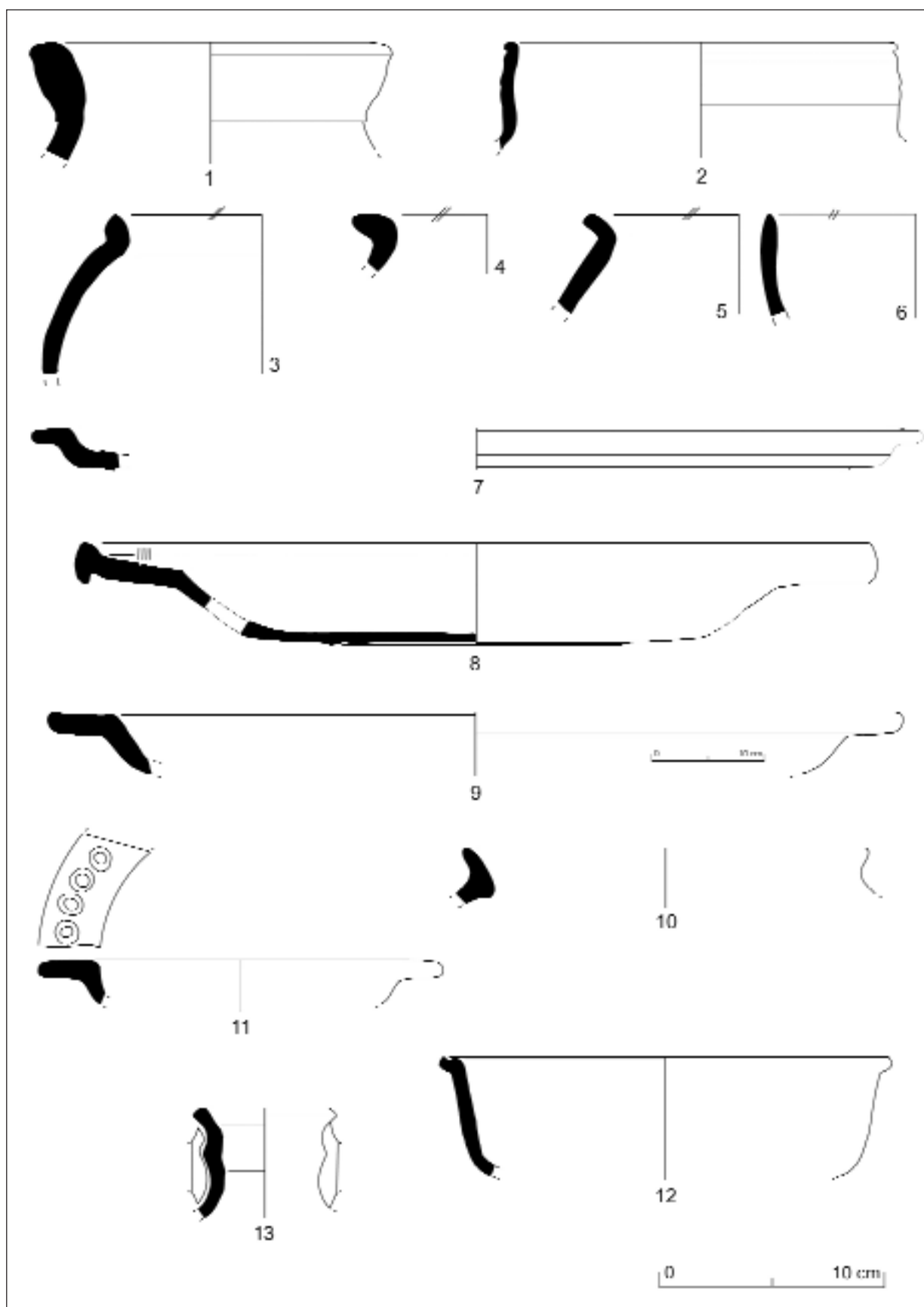


Figura 135. Fase 13. 1. Àmfora africana Keay 25b. 2. OC/Or/60. 3-5. Olles grollera reduïda. 6. Cuina africana, Òstia IV, fig. 1. Fase 14. 7. TSA A/D, Hayes 22, 2-5. 8. TSA D Hayes 76. 9. TSA D Hayes 59. 10. Olla grollera reduïda. 11. DSP Rigoir 2. 12. Bol ceràmica balear. 13. Keay 53-Àmfora oriental LRA 1 (Kellia 169).

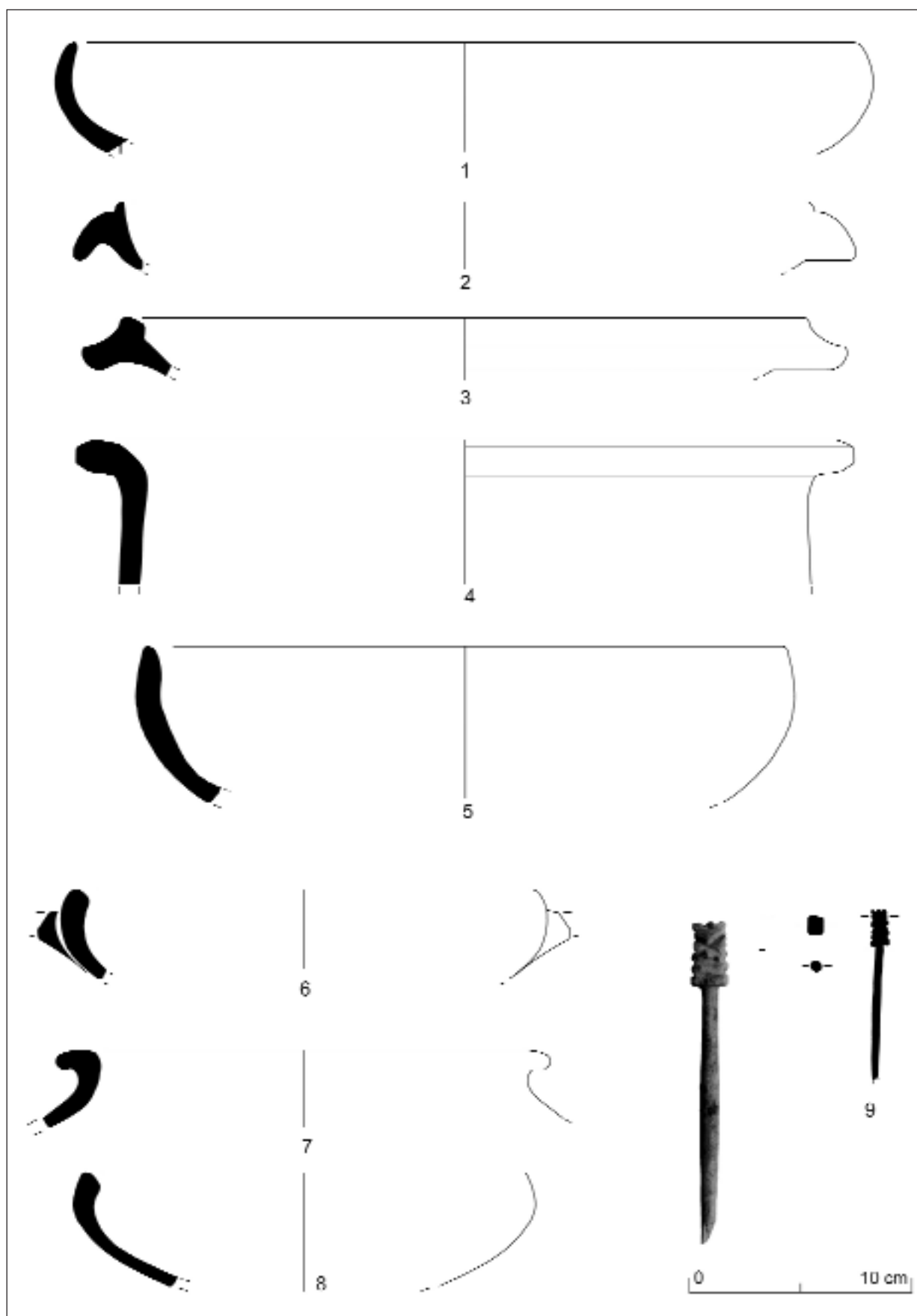


Figura 136. Fase 14. 1. Lamb. 9a. 2. M/CA/2.3. 3. M/CA/1. 4. Om/Cox/1. 5. Cb/Lip/3. 6. Comuna reduïda. 7. Comuna reduïda. 8. Comuna reduïda. 9. Agulla d'os.

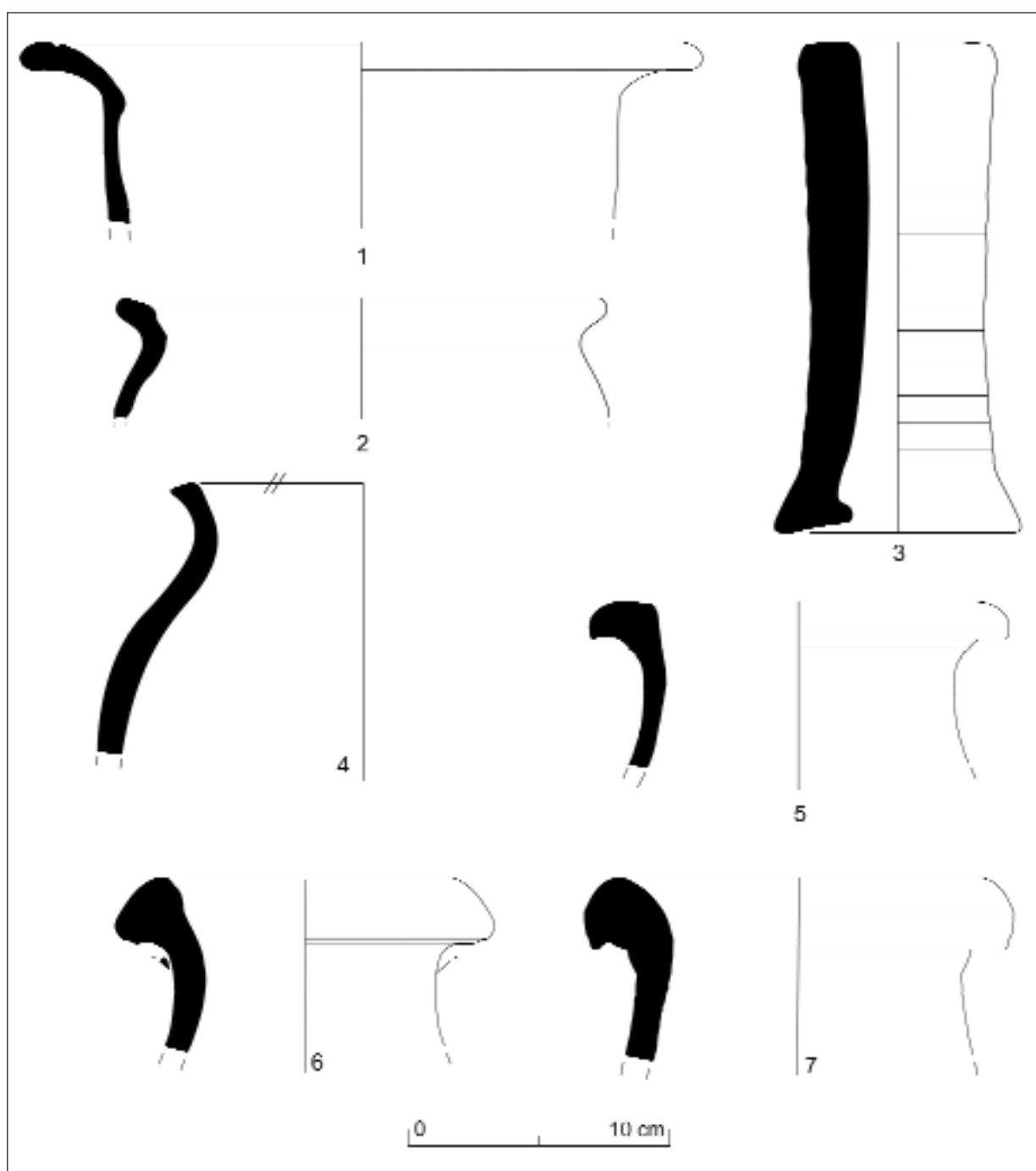


Figura 137. Fase 14. 1. Comuna africana. 2. Olla grollera reduïda. 3. *Tubulus*. 4. Olla grollera reduïda. 5. Àmf. africana K. 35b. 6. Àmf. sud-hisp. K. 13a. 7. Àmf. africana K. 35a.

L'entorn territorial

Josep M. Palet

7.1. Introducció

El jaciment del Morell se situa a la plana al·luvial del riu Francolí, en un relleu de plana, sobre un lleuger altiplà a uns 80 msnm. Emplaçat a $\frac{1}{2}$ km de l'actual llit del riu, el jaciment es trobava a uns 9 km de *Tarraco*, a la vora de la via (a uns 250 m) que, paral·lela al Francolí, per la seva riba dreta, conduïa a *Ilerda*. És una zona de plana, baixa, de terrenys al·luvials formats per argiles i dipòsits quaternaris procedents del riu, potencialment productius i amb una bona disponibilitat hídrica.

Les restes excavades al jaciment del Morell corresponen a una zona de residència i hi destaca l'absència d'instal·lacions productives associades a la zona excavada. La interpretació més generalitzada és la d'una villa del territori que rodejava l'antiga ciutat romana, tot i l'absència d'una *pars rustica*. De fet, la *pars urbana* de l'establiment segueix les pautes generals d'emplaçament d'una villa que indiquen els agrònoms: orientació a migdia, en zona lleugerament elevada, proximitat d'aigua. En aquest sentit, l'emplaçament és l'idoni d'un establiment rural d'època romana: a l'*ager* de la ciutat, a la vora d'una de les principals vies d'accés al centre urbà, envoltada de terrenys molt fèrtils.

L'objectiu d'aquest capítol és estudiar l'entorn territorial del jaciment, sobretot la relació amb la morfologia del parcel·lari i la seva inserció en les centuriacions del territori. Pensem que aquesta aproximació pot contribuir a entendre millor la funcionalitat del jaciment i, alhora, a comprendre la complexitat de les formes d'ocupació del territori i de les relacions entre els assentaments i les estructures agràries. Parar atenció a les pautes de l'emplaçament de la *pars urbana*, la relació del jaciment amb la xarxa de poblament de la zona, amb les vies i els parcel·lars implica deixar de tractar el jaciment com un punt aïllat en el territori i entendre'l en tota la seva complexitat, com a part inserida en un entorn.

Tradicionalment, l'estudi de les vil·les enteses com el centre d'unes explotacions rurals, d'un *fundus*, arrossegava un dèficit de recerca com a conseqüència de privilegiar l'excavació dels espais de residència. La recerca dels darrers anys ha avançat força en aquest sentit amb l'estudi de

les àrees destinades a producció i emmagatzematge i de l'economia rural, però poc s'ha avançat amb relació als espais agraris pròpiament, l'estudi dels «camps» explotats a la propietat de la villa i la comprensió dels *fundus* com a unitat d'explotació (Casas *et al.* 1995a; Fernández Ochoa *et al.* 2004). Amb aquesta obra pretenem fer una nova contribució en aquest sentit, inserint el jaciment en els complexos sistemes d'organització del territori de *Tarraco*.

7.2. El context territorial del jaciment del Morell: les centuriacions de l'*ager Tarraconensis*

En època d'August el territori de *Tarraco* era delimitat al nord per l'arc del pont romà de Martorell, situat en el punt on la Via Augusta travessava el riu Llobregat, de manera que la depressió del Penedès constituïa la zona nord-oriental del territori (Dupré 1994). La seva extensió completa no es coneix, però cal pensar que comprenia també les comarques del Camp de Tarragona i que abastava una superfície gran, d'uns 110 km de llarg, aproximadament, seguint la línia de costa en sentit nord-sud, entre els territoris de les ciutats romanes de *Barcino* i *Dertosa*. Per l'interior, segurament les elevacions de la serralada prelitoral de la Brufaganya i de les muntanyes de Prades el separaven dels territoris d'*Ilerda*, *Iesso* i *Sigarra*.

Colònia romana en època cesarianoaugustal, el territori de la ciutat degué comptar almenys amb una divisió i assignació de terres seguint el model de la centuriació, la forma més canònica en època romana de divisió del paisatge agrari en unitats (quadrades o rectangulars), les centúries. Aquestes unitats eren produïdes per una xarxa d'eixos paral·lels i perpendiculars i constituïen la base a partir de la qual es feien les divisions i assignacions dels lots de terra.

Les centuriacions de *Tarraco* han centrat l'interès de diversos investigadors en els darrers 20 anys. Els estudis duts a terme fins a l'actualitat coincideixen a destacar l'existència d'una trama centuriada a l'interior, al Tarragonès i l'Alt Camp (trama III, Palet 2003). Aquestes estructures van ser identificades per primera vegada per A.

Marqués (Gurt/Marqués 1988; Burés *et al.* 1989) i revisades posteriorment pel mateix equip de recerca de la Universitat de Barcelona (Ariño *et al.* 1994). La restitució dels límits realitzada proposava un mòdul de 20 *actus* amb una orientació de 36° centesimals est respecte el NG (nord geogràfic), molt similar a la de les estructures urbanes de *Tarraco* (32° est respecte el NG). Aquests estudis constataren les deformacions de la trama i els problemes de conservació derivats de les transformacions d'època medieval i moderna i, en conseqüència, les dificultats de datar amb més precisió la centuriació. Posteriorment, O. Olesti i J. Massó van revisar aquesta mateixa estructura cadastral per inserir-hi un límit de propietat rural trobat al Burguet (Alcover), format per una possible fossa i una sèrie d'àmfores amb posició invertida del tipus Dressel 2/4 de producció local, datades entre l'època augustal i finals del segle I dC (Olesti/Massó, 1997).

Una darrera revisió d'aquesta trama ha estat realitzada per I. Arrayàs que, recolzant-se en la dinàmica de canvi en els patrons de l'assentament rural al Camp de Tarragona, ha proposat una datació tardorepublicana per a l'estructura cadastral, a la segona meitat del segle II aC. L'autor destaca també la coincidència entre els eixos de la centuriació i la trama de la ciutat romana, i proposa una segona actuació cadastral, una *renormatio* o una ampliació del cadastre tardorepublicà, en època cesarianoaugustal (Arrayàs 2003; 2004).

Al nostre entendre, la recerca sobre les estructures agràries del territori de *Tarraco* requereix una revisió crítica que amplii el treball al conjunt del territori (Alt i Baix Camp i Penedès) i abordi l'estudi des de la perspectiva de l'arqueomorfologia i l'arqueologia del paisatge. En aquest sentit, cal renovar els criteris d'atribució i de selecció de línies en la morfologia històrica i treballar amb documents planimètrics a escales grans per contrastar els mòduls emprats en les divisions del territori. De fet, fins a finals de la dècada dels anys 80, el criteri principal per a la definició de xarxes centuriades es basava en la detecció per fotointerpretació d'orientacions dominants i d'equidistàncies entre les línies del parcel·lari actual, un mètode desenvolupat al Centre d'Histoire Ancienne de la Universitat de Franche-Comté (Besançon, França) (Clavel-Lévêque 1983; Chouquer *et al.* 1987). Durant els anys 90, s'han desenvolupat noves línies metodològiques, amb l'objectiu d'inserir i contextualitzar l'estudi de les estructures agràries romanes en la història del paisatge i reforçar els treballs de fotointerpretació amb estudis de fonts textuals i documentals i amb un control de terreny. Així, els estudis sobre morfologia agrària han passat al terreny, incorporant la prospecció i l'excavació. Igualment important ha estat la incorporació dels estudis paleoambientals,

especialment dels estudis pol·línics i de la geomorfologia (Ariño 2003).

En l'actualitat, l'arqueomorfologia estudia la dinàmica de les formes com a objecte arqueològic i històric, per tal de caracteritzar les fases que constitueixen la història dels paisatges culturals (Chouquer 2003, 13-32; Chouquer/Favory 1991; Palet 2000). La disciplina se centra en l'organització dels espais agraris a través de l'estudi de les formes o estructures lineals visibles del paisatge (vies, parcel·lars, terrasses de conreu, sistemes d'irrigació o de drenatge...), sense limitar-se a l'estudi de les formes d'un període concret, sinó ampliant l'anàlisi a la morfologia del territori en general des d'una perspectiva diacrònica. En aquests estudis les vies tenen un interès primordial perquè constitueixen estructures del paisatge estables, eixos majors que poden perennitzar certes formes al llarg del temps. Les orientacions dominants en la morfologia del territori es propaguen i persisteixen més enllà del seu moment de creació a partir d'un eix preexistent. Per això, les vies són considerades elements «morfogenètics», un terme que en arqueomorfologia designa les alineacions que exerceixen una influència persistent en la morfologia del territori i que afavoreixen la continuïtat i la mobilitat de les formes (Ariño *et al.* 2004, 79-96).

En els darrers anys, en el marc dels projectes d'estudi territorial que es realitzen a la zona cossetana, hem revisat l'estudi de les estructures agràries del territori de *Tarraco* seguint aquests nous criteris.⁵⁶ Prenent les pautes esmentades, els estudis realitzats al Penedès i al Camp de Tarragona reflecteixen l'existència de quatre trames regulars ortogonals l'origen de les quals sembla situar-se a l'època romana (Palet 2003; Ariño *et al.* 2004, 49).

A l'àrea litoral a l'oest de la ciutat (al Tarragonès i Baix Camp), es detecten dues xarxes ortogonals modulades a 20 *actus*, que es podrien relacionar amb la ciutat tardorepublicana (fig. 139). La més propera a la ciutat (*Tarraco I*) té deformacions d'època medieval i moderna i la seva atribució és més dubtosa. Les traces s'estenen per una superfície reduïda al Tarragonès, al voltant del nucli de Constantí. Els eixos rectors principals, els *decumani*, s'orienten a 52° centesimals oest respecte el NG. Les traces ocupen una àrea limitada per les dues vies romanes principals de la zona, la de la costa (la Via Augusta) i la que es dirigia a *Ilerda* resseguint la vall del Francolí (la via *De Italia in Hispanias*). El conjunt conservat permet proposar un repartiment petit, limitat a unes 30 centúries de 20 × 20 *actus*. La trama té una certa projecció, amb traces molt esborrades, més enllà d'aquesta zona, en terres de l'Alt Camp, de relleu més abrupte, una àrea que potser va ser inclosa en aquest *ager* dividit, però que no va arribar a assignar-se.

56. En una primera fase de la recerca (1999-2001), l'estudi es va centrar al Penedès en el marc del projecte «Estudi del paisatge arqueològic antic a la Cossetània oriental», promogut per l'Institut d'Estudis Catalans i finançat per AUCAT (Guitart *et al.* 2003). Posteriorment, l'estudi s'ha ampliat al Camp de Tarragona, una recerca actualment en curs en el marc del programa «Estudi del paisatge antic a l'*ager Tarraconensis*: a la dreta del riu Francolí» de l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica.

La segona trama (*Tarraco II*) s'estén per la plana litoral entre la via romana de la costa i les elevacions de la serralada litoral als municipis de Reus, Vila-seca, Cambrils, Montbrió i Mont-roig, al Baix Camp (fig. 139). Presenta una conservació excel·lent i la seva antiguitat sembla incontestable, amb una delimitació perfecta de diverses centúries de 20 *actus*. Els *cardines* de la trama, els eixos mar-muntanya, s'orienten a 31° oest respecte el NG, ben adaptats al pendent i al drenatge natural de la plana. A la zona d'imbricació amb la trama I, als municipis de Reus i Vila-seca, les traces es conserven malament per les importants xarxes radioconcèntriques generades per aquests nuclis. A l'oest, el sistema radial de camins amb centre a Mont-roig no permet detectar més traces del sistema ortogonal, que tampoc és visible més al sud vers Vandellòs i l'Hospitalet de l'Infant. La dispersió de les traces suggereix una major implantació d'aquesta trama sobre el terreny, amb una superfície mínima dividida de 70 centúries.

La tercera trama (*Tarraco III*), ja identificada pels primers estudis realitzats a la zona als anys 80, s'estén més a l'interior, al Tarragonès i l'Alt Camp. L'estudi arqueomorfològic que hem realitzat confirma la bona implantació i conservació de les traces en dos sectors separats pel riu Francolí, a l'interior, a la zona de Valls i Vilardida, i més a prop de la ciutat, entre el Morell, Alcover i Vilallonga (fig. 138-140). Els *cardines* tenen una orientació de 32° centesimals est respecte el NG, pràcticament la mateixa que la de les estructures urbanes de la ciutat. En els sectors més ben conservats s'observa que la xarxa s'organitza seguint un mòdul de 20 × 15 *actus*, juntament amb l'ús d'un mòdul «clàssic» de 20 *actus*. Aquesta modulació suggereix una intervenció cesarianoaugustal, tot i que també és possible un origen anterior per al conjunt de la trama relacionat amb la ciutat republicana. És aquesta la trama que afecta el jaciment romà del Morell (fig. 140). A l'Alt Camp, aquesta centuriació ocupa els sectors més perifèrics no afectats per la trama I.

A la zona més interior, les traces s'articulen amb la via romana a *Ilerda* procedent del Penedès, entre els nuclis de Vilardida i Fontscaldes, una via coneguda com a «camí de Vilafranca a Montblanc», i que és la continuació a través del Camp de Tarragona d'un dels eixos rectors de la trama IV al Penedès. En molts punts el sistema ortogonal es perd per la imbricació de trames estrellades formades al voltant de nuclis d'origen medieval com Valls, Alió, Bràfim, Vilabella i Vallmoll. Tot i això, molts d'aquests pobles s'emplanten a la vora d'eixos viaris de la xarxa centuriada. La conservació dels límits és selectiva. En el sentit dels *cardines* documentem amb claredat 7 eixos modulats a 15 *actus*. En el sentit dels *decumani*, la conservació és menor, però suficient per contrastar un mòdul de 20 *actus*.

L'altra àrea on s'observa amb claredat aquest sistema d'organització se situa al sud-est del Francolí, entre els municipis d'Alcover, la Selva, el Morell i Vilallonga del Camp.

En aquest sector la conservació de les traces és molt bona i s'hi documenta també l'ús del mòdul de 20 × 15 *actus* (fig. 140). Dues vies principals travessen la trama: la via de *Tarraco a Ilerda* (la via *De Italia in Hispanias*), que segueix la riba dreta del Francolí, i que en determinats trams s'articula amb la trama travessant-la en diagonal. L'altre eix és l'itinerari de Reus a Valls que, tot i les deformacions d'època medieval, presenta diversos trams i traces modulats amb la centuriació.

Una quarta trama (*Tarraco IV*) va ser identificada al Penedès entre el Vendrell i Vilafranca. En aquest cas, el mòdul emprat és també de 20 × 15 *actus*, com el mòdul documentat a la trama III del Camp de Tarragona (fig. 139). Les restes es conserven de manera selectiva en dos sectors i s'orienten respectivament a 28° i a 33° centesimals oest respecte el NG. Els límits modulats conservats han permès proposar un esquema teòric d'unes 150 centúries per sector, aproximadament. La dinàmica dels patrons d'assentament i l'existència d'eixos modulats a 15 *actus* suggereixen una cronologia augustal que reforça la imatge de transformació del territori que pensem que es va produir en aquest moment. En aquest sector aquesta hipòtesi queda reforçada per la relació entre la trama centuriada i la Via Augusta que s'articula amb la limitació, de la qual delimita un dels extrems, i constitueix una diagonal a partir de la qual es van modular diverses centúries.

L'enquadrament cronològic proposat per a les trames III i IV plasmaria que el territori de la capital provincial va ser objecte d'un gran programa d'organització territorial en aquest moment. Cal pensar, per tant, en una intervenció cesarianoaugustal important, amb operacions d'agrimensura que afavoreixen la implantació d'un nou model de poblament i d'explotació del territori, consolidant-se així la forma plenament romana d'explotació i organització del paisatge. Resulta difícil deduir el tipus de *fundus* en què es devien estructurar les propietats del territori, tot i que el mòdul emprat en la centuriació suggereix assignacions de 50 *iugera*.

7.3. El jaciment romà del Morell i la seva relació amb la trama *Tarraco III*

En aquest sector l'estudi del parcel·lari s'ha fonamentat en els treballs de cartointerpretació i fotointerpretació. La fotointerpretació s'ha basat sobretot en el buidatge de la fotografia aèria vertical del vol militar dels anys 1956-57 del Servicio Geográfico del Ejército, d'una escala aproximada d'1:33.500, consultada a la cartoteca de la Universitat Autònoma de Barcelona. Aquest buidatge s'ha contrastat amb l'ortofotomapa 1:25.000 en color de l'Institut Cartogràfic de Catalunya (ICC) (vol del juliol 93, edició del maig 94; full 446-1-2), un document que proporciona un detall i una precisió suficients per a l'estudi del paisatge agrari. S'han consultat també els ortofotomapes 1:5.000 de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

Entre els mapes topogràfics antics destaquen les primeres edicions del Mapa Topogràfic Nacional a escala 1:50.000 (dels anys 1926-28 i 1951-52) de l'Institut Geográfico y Catastral i les planimetries diverses per municipis a escala 1:25.000 elaborades per l'Institut Geográfico y Estadístico, entre els anys 1910 i 1930.⁵⁷ Per a l'estudi arqueomorfològic s'han fet servir també les edicions més recents del Mapa Topogràfic Nacional 1:50.000 del Servicio Geográfico del Ejército. La informació planimètrica ha estat compilada en un mapa a escala 1:25.000 sobre la base dels ortofotomapes de l'ICC. Aquesta ha estat la base sobre la qual hem fet l'estudi arqueomorfològic.

La cartointerpretació i fotointerpretació mostra que la zona situada entre el Morell i Vilallonga del Camp, al Tarragonès, és un dels sectors on es conserven millor les traces de la trama III. Les traces conservades permeten documentar l'ús del mòdul esmentat de 20 × 15 *actus* amb una orientació de 32° centesimals est respecte el NG pels *cardines*.

Dues vies principals determinen l'articulació del parcel·lari d'aquesta zona. En primer lloc, la via de *Tarraco a Ilerda* (la via *De Italia in Hispanias*) per la riba dreta del Francolí, la qual delimita a l'est les traces conservades i les separa del Francolí i les terres alluvials. Tot i que no arriba a articular-se amb claredat amb la trama, la travessa en diagonal i en algun tram constitueix la hipotenusa d'un rectangle de 2 per 1 centúries. L'altra via important a la zona és l'itinerari de Reus a Valls, format per un veritable feix de vies que, tot i les deformacions d'època medieval, presenta traces perfectament modulades amb la centuriació, i en constitueix un dels *cardines* rectors.

El relleu, la topografia i el drenatge natural condicionen de manera important la morfologia del parcel·lari de tota aquesta zona. De fet, les traces conservades se situen entre el riu Glorieta al nord i el barranc del Mas Blanc al sud del Morell, al sud del qual les traces canvien d'orientació per conformar la trama I. Ambdues rieres drenen les seves aigües torrencials al Francolí, situat més a l'est. A la zona, altres rieres i barrancs condicionen les formes històriques del paisatge: la riera de la Selva o de Vilallonga, el barranc de les Bruixes, el torrent de Burguet i el de Gemegó. Aquesta xarxa hidrogràfica és un element «distorcionador» que condiciona l'orientació i l'equidistància dels eixos, especialment dels *decumani* de la trama. Hem treballat el problema en d'altres planes litorals estudiades a la zona catalana i hem constatat que sovint la presència de la riera, el seu ús com a camí i la seva inserció en la centuriació determina l'absència de determinats límits.⁵⁸ En el cas que ens ocupa, el problema és evident a la zona nord en relació amb el riu Glorieta i el torrent de Burguet, un sector marcat per l'absència de traces.

Les restes més ben conservades es troben entre el Morell i Vilallonga del Camp a la zona anomenada els Quatre camins, una cruïlla de dos eixos perpendiculars que interpretem com a *cardo* i *decumanus* de la trama. El *cardo* es coneix com a Camí vell de Reus i manté un traçat rectilini al llarg de 5 centúries de 20 *actus*, entre el Morell i el Glorieta al nord del municipi de Vilallonga. A partir d'aquest punt el camí es desvia per confluïr més amunt amb la via principal a *Ilerda*. Al Morell el camí és límit de terme i, més amunt, el poble de Vilallonga es troba sobre la mateixa via. En el sentit dels *cardines* es poden restituir diversos eixos paral·lels i equidistants, i es confirma una modulació a 15 *actus*: entre els Quatre camins i el poble del Morell les alineacions del parcel·lari dibuixen un límit a 15 *actus*; en sentit contrari, un tram de camí vell, que també és límit de terme, manté la mateixa equidistància. En el sentit dels *decumani* es conserven dos eixos paral·lels equidistants a 20 *actus* i es configuren unitats rectangulars de 15 × 20 *actus*. Així, a la zona del Morell es poden restituir amb prou fidelitat 6 centúries contigües amb aquesta modulació. Una altra traça vella del camí de Reus a Valls, tot i tenir un traçat més sinuós, manté l'equidistància de 45 *actus* respecte els Quatre camins (3 centúries de 15 *actus*) durant un tram de 60 *actus*, i es materialitza així una vegada més el mòdul de 15 × 20.

En el sentit dels *decumani* destaca cap a la zona del Burguet un camí —que és límit del terme d'Alcover— que manté l'articulació amb la trama durant uns 75 *actus* (5 centúries de 15 *actus*). És en aquest sector on va aparèixer el límit de propietat rural trobat al Burguet (Alcover), amb àmfores amb posició invertida del tipus Dressel 2/4 de producció local, datades entre l'època augustal i finals del segle I dC (Olesti/Massó 1997).

Sens dubte un altre element «distorcionador» per a l'estudi de l'estructura romana són les deformacions d'època medieval i moderna, encara que indirectament afavoreixen l'estudi arqueomorfològic i permeten establir una seqüència de cronologia relativa entre les traces. Així, observem que els pobles del Morell i la Selva del Camp generen sistemes viaris radials que juntament amb el problema del drenatge natural ja comentat deformen l'estructura ortogonal (fig. 138).

En relació amb l'emplaçament del jaciment del Morell, cal assenyalar que els eixos documentats de la centuriació són visibles a la plana alta, entre les elevacions de la serralada i el Camí Vell de Tarragona a Montblanc, la via romana a *Ilerda*. Entre aquest camí i el riu Francolí, a la plana alluvial on justament s'emplaça el jaciment, destaca l'absència total de traces (fig. 138). En aquesta franja el parcel·lari visible segueix, en canvi, una orientació dominant nord-sud condicionada per l'eix del riu i el drenatge

57. Es poden consultar a les cartoteques de l'ICC i de la UAB.

58. Es pot aprofundir més abastament en aquesta problemàtica en el treball més general d'E. Ariño, J. M. Gurt i J. M. Palet, on apareix il·lustrada en diversos estudis microregionals realitzats a Catalunya i la vall de l'Ebre (Ariño *et al.* 2004, 157-164).

natural de les rieres vers el llit fluvial. En la documentació cartogràfica i fotogràfica consultada el canvi en la morfologia és ben visible en aquest sector, una zona d'horta en època moderna clarament diferenciada de les terres més altes que s'estenen a ponent.

Es poden argumentar dues situacions per explicar aquest fet. És possible que els parcel·lars antics també s'estenguessin per aquesta franja al·luvial però que no s'hagin conservat en la morfologia històrica del territori ni hagin incidit en l'orientació dels parcel·lars visibles en les fotografies i la cartografia cadastral. En tractar-se d'una plana al·luvial amb una explotació agrícola intensa d'horta amb posterioritat a l'època romana és difícil que hagin perviscut formes antigues, ja que les parcel·lacions posteriors fàcilment han pogut alterar les formes del parcel·lar. També és una zona més dinàmica afectada per excepcionals avingudes torrencials del riu, inundable i amb un comportament parcel·lar molt més dinàmic. A més, cal considerar també el fet ben plausible de l'existència d'hortes en aquesta franja ja en època romana i de l'adaptació dels parcel·lars antics als imperatius del drenatge, trencant amb la trama regular, seguint l'eix nord-sud que marca el riu, amb orientació a migdia que, de fet, és la que presenten les estructures del jaciment.

Una altra possibilitat a considerar és que la centuriació excolegués expressament aquesta franja al·luvial de la zona dividida i assignada. La zona més propera al Francolí podria haver estat considerada *subseciua*, de manera que la trama III en aquest sector seria delimitada per la via romana. És una hipòtesi per a la qual es coneixen bons paral·lels en centuriacions ben documentades per estudis arqueomorfològics (especialment a la zona de l'Ebre a les centuriacions I i III de *Caesaraugusta*) i que no podem descartar a la zona del Francolí (Ariño *et al.* 2004, 157-164).

Respecte a les estructures del jaciment del Morell i la seva relació amb la trama III destaquen dos aspectes. En primer lloc, la diferent orientació entre les estructures de l'assentament, orientades a migdia, i la de la centuriació amb una desviació pels *cardines* de 32° centesimals est respecte el NG. En aquest sentit, l'orientació a migdia de les estructures és coherent amb la del drenatge i parcel·lar actual. L'altre aspecte destacable és que el jaciment se situa precisament en una zona sense traces de la trama regular, encara que el seu emplaçament és equidistant amb la projecció dels eixos teòrics. L'exemple és interessant per estudiar la relació existent entre vil·les o granges i els parcel·lars geomètrics. El tema ha estat poc treballat, però és possible que determinats assentaments es comportin de manera força independent. Com ha assenyalat E. Ariño (2003, 112), és probable que el poblament de tipus villa dins d'un cadastre respongui a *fundi* exceptuats de l'assignació original o concedits de manera excepcional a determinats personatges. En aquests casos, els assentaments apareixerien en zones sense trama, en àrees que no van ser dividides i assignades per la centuriació.

L'exemple és al nostre entendre representatiu de l'estat de la recerca territorial a la península i al Camp de Tarragona en concret. Els resultats de les anàlisis arqueomorfològiques han de ser verificats amb prospeccions intensives i excavacions que permetin caracteritzar i datar les propostes. L'estudi territorial s'ha de completar amb l'ocupació del sòl i els estudis paleoambientals. D'altra manera, els raonaments circulars es retroalimenten i diverses interpretacions i hipòtesis són possibles.

7.4. La villa dels Hospitals, la via *De Italia in Hispanias* i els programes d'organització territorial

Com s'ha comentat més amunt, un dels elements que condicionarà l'estructuració d'aquest territori és la via que per la riba dreta del Francolí conduïa a *Ilerda*, la via *De Italia in Hispanias* descrita per l'Itinerari d'Antoní. L'eix viari formava part d'una gran via interior que des de *Tarraco* es dirigia a la vall de l'Ebre per *Ilerda* i *Oscá*. La seva importància com a eix de comunicació segurament té un origen preromà al circular pel corredor de comunicació que forma el riu Francolí cap a les planes de Lleida i la vall de l'Ebre cap al NO de la península.

La via va tenir una importància de primer ordre per al desplaçament de tropes en el marc de la conquesta de la península per Roma. S'hi degueren fer intervencions durant el segle II aC associades a les necessitats d'infraestructures que comportaren les campanyes de Cató, les de Ti. Semproni Grac o la mateixa fundació de *Graccurris* cap al 179 aC a l'interior de la vall de l'Ebre (la Rioja). En aquest cas, sabem per Livi que aquesta fundació urbana es relaciona amb l'acceptació dels celtibers en *deditio*. Apià menciona, a més, que Semproni Grac va repartir terres entre la població indígena vençuda, fet que segurament es relaciona amb la fundació de la ciutat i la parcel·lació del territori que va seguir el model de la centuriació (Ariño 1986). En el cas de *Tarraco*, una cita puntual de Livi (Livi XL, 39, 3) esmenta una lleva de veterans duta a terme per Semproni Grac durant la seva retirada hivernal a *Tarraco*, després de la campanya de la Celtibèria l'any 180. Tot i que no s'especifica si això es va fer a la mateixa ciutat, la possibilitat queda oberta si valorem la consolidació del campament romà ubicat a la part alta del promontori tarragoní, el desenvolupament urbà a la part baixa de la ciutat durant el segle II aC i les tres trames centuriades documentades al Camp de Tarragona, especialment les del Baix Camp (*Tarraco* I i II) (Palet 2003).

Diverses dades indiquen que aquest eix viari va formar part d'un programa d'organització territorial que afectà el NE d'Hispania a finals del segle II aC, un programa que va comportar el reforçament de la via, la fundació de ciutats i l'organització dels seus territoris, i que en diversos casos va comportar la construcció de centuriacions. Les

intervencions a la via de finals del segle II aC es coneixen per diversos mil·liaris que es daten al voltant de l'any 110. A la zona de l'Ebre són els mil·liaris de Masalcorreig (Lleida) i de Torrent de Cinca (Osca). Aquesta fase d'organització territorial queda ben documentada també amb fundacions urbanes de nova planta, com la colònia *Narbo* i la ciutat d'*Emporiae*, que comporten la creació d'*urbs* amb plantes regulars, divisions del territori seguint el model de la centuriació i repartiment de terres. La fundació de *Narbo* al 118 aC va ser coetània d'una centuriació (*Narbo A*) de 20×20 *actus*, articulada directament amb la *via Domitia* (Pérez 1995, 79); la creació a Empúries d'una nova ciutat de planta regular és coetània de la centuriació d'Empúries I (Palet/Gurt 1998), també amb una modulació de 20 *actus*.

Segurament també cal situar *Tarraco* en aquesta fase: la ciutat de la terrassa baixa presenta una retícula modulada amb illes d' 1×2 *actus*, la qual segurament es data al voltant del darrer quart del segle II aC (Macias 2000a). La segona fase de les muralles a la part alta de la ciutat també es data en aquest moment. Cal recordar en aquest sentit que la topografia urbana de la *Tarraco* republicana s'ha imaginat de dues maneres: un únic nucli amb una part civil i una altra de militar unificades en aquest moment (Aquilué/Dupré 1986; Macias 2000a), o dos nuclis diferenciats fins a la creació de la colònia cesariana (Otiña/Ruiz De Arbulo 2000). Sigui com sigui, aquesta tasca d'agrimensura a la ciutat hauria de tenir un reflex en l'organització del territori.

Les dades sobre el poblament rural referides al conjunt del territori de *Tarraco* per a l'època republicana semblen reforçar l'existència d'una fase d'organització romana del paisatge agrari coetània de la *Tarraco* de finals del s. II aC / inicis del segle I aC. Es coneixen diversos assentaments rurals excavats la fundació dels quals es data en aquest moment o inicis del s. I aC: la Clota (Creixell), el Moro (Torredembarra), el Castell (Cubelles) i Mas d'en Gras (Vila-Seca), aquest a la zona d'implantació de la centuriació *Tarraco* II (Palet 2003). Es tracta possiblement d'assentaments de caràcter itàlic relacionats amb una explotació intensa i especulativa del territori i inserits en el sistema productiu romà. Destaca el seu emplaçament litoral, a prop de la via romana de la costa. Són dades que suggereixen una implantació territorial important de la *Tarraco* republicana (Palet/Riera 2000, 37-38). Això també es reflecteix en l'increment de l'assentament dispers de plana, documentat especialment a partir del darrer terç del segle II aC. Aquests canvis en els patrons d'assentament a la segona meitat del segle II aC han estat utilitzats per I. Arrayàs (2003 i 2004) per datar en aquest context l'establiment de la trama cadastral romana de l'Alt Camp (*Tarraco* III).

Vistes en el seu conjunt les centuriacions de *Tarraco* ofereixen una imatge complexa, amb un creixement orgànic a partir de la pròpia ciutat i la seva rodalia més propera,

aprofitant els espais amb millors condicions per a l'explotació agrària que ofereix el seu territori. Segons aquest model, *Tarraco* I i *Tarraco* II, amb mòduls de 20 *actus*, podrien reflectir els primers repartiments, relacionats amb la implantació territorial de la ciutat republicana, mentre que *Tarraco* III i *Tarraco* IV en zones més interiors del territori serien els nous repartiments d'època cesarianoaugustal (Palet 2003).

En tot cas, l'evidència recent matisa força la imatge de continuïtat en els patrons d'assentament durant el període republicà que havia estat deduïda dels *surveys* realitzats a l'Alt Camp a finals de la dècada dels 80, dirigits des de la Universitat de Southampton (Carreté *et al.* 1995, 276-277).

Per a l'època augustal i en època imperial la via compta amb un nombre significatiu de mil·liaris que permeten reconstruir-ne el traçat i datar les intervencions al llarg de tot l'Imperi. A la zona de Tarragona cal referir-se al mil·liari de la plaça de Braus, situat en un tram litoral de la via al SO de la ciutat, datat al 8-7 aC, i al mil·liari del Morell, de l'època de Valerià (Mayer/Rodà, 1997). Aquest mil·liari, datat entre els anys 253 i 256, durant l'Imperi de Valerià i Galiè (Montón 1976-77; Lostal 1992, núm. 124), testimonia una reforma més tardana de la via. Com s'ha assenyalat més amunt, el període augustal es configura com una etapa de grans transformacions amb importants reformes urbanes i canvis en l'estructuració del territori que també afecten la via i les estructures agràries amb importants assignacions de terres i actuacions en el territori (implantació de les trames *Tarraco* III i *Tarraco* IV?).

Els estudis de poblament rural realitzats al Camp de Tarragona coincideixen a destacar que la segona meitat del segle I aC i l'època augustiana constitueixen un període de canvi molt notable a *Tarraco* i al conjunt del territori (Carreté *et al.* 1995, 277-280; Arrayàs 2003 i 2004): estatut de colònia, funció de capitalitat a la *Tarraconensis*, desenvolupament urbanístic a l'*urbs*, desenvolupament d'assentaments rurals de tipus «villa», expansió dels centres terrissaires productors d'àmfores vinícoles. Les dades són prou concloents tot i l'absència de prospeccions intensives en amplis sectors del territori, així com d'excavacions arqueològiques, i són similars a les documentades al Baix Penedès en estudis similars (Revilla/Miret 1994, Guitart *et al.* 2003). En aquest període la dinàmica de l'assentament posa en evidència un canvi important, amb la generalització de l'anomenat «sistema de la villa» i una major complexitat tipològica dels assentaments. Les operacions d'agrimensura que situem en aquesta etapa degueren afavorir la implantació dels nous models de poblament i d'explotació del territori.

El jaciment del Morell se situa en aquest context. Molt poc podem dir dels límits del *fundus* de la villa, si és així com s'interpreta finalment el jaciment. Com s'ha dit més

amunt, el repartiment que es pot deduir del mòdul emprat en la centuriació és el d'assignacions de 50 *iugera*. La realitat dels assentaments és, però, força més complexa, amb la presència d'establiments de tipologia diversa (granges, vil·les més o menys senyorials...) segurament associats a propietats de característiques diferents. Hem comentat, a més, la possibilitat que el *fundus* de la «villa» del Morell fos exclòs de l'assignació. En aquest cas, les di-

ficultats encara serien majors, atesa la dificultat d'establir els límits de la finca i la seva inestabilitat subjecta a canvis al llarg del temps. Es poden apuntar altres interpretacions del jaciment no necessàriament excloents: un espai de residència i de representació, molt visible (a la vora de la via) com a gest d'evergetisme rural? No es pot descartar tampoc la seva funció com a punt de parada o d'estació viària, abans d'arribar a la ciutat.

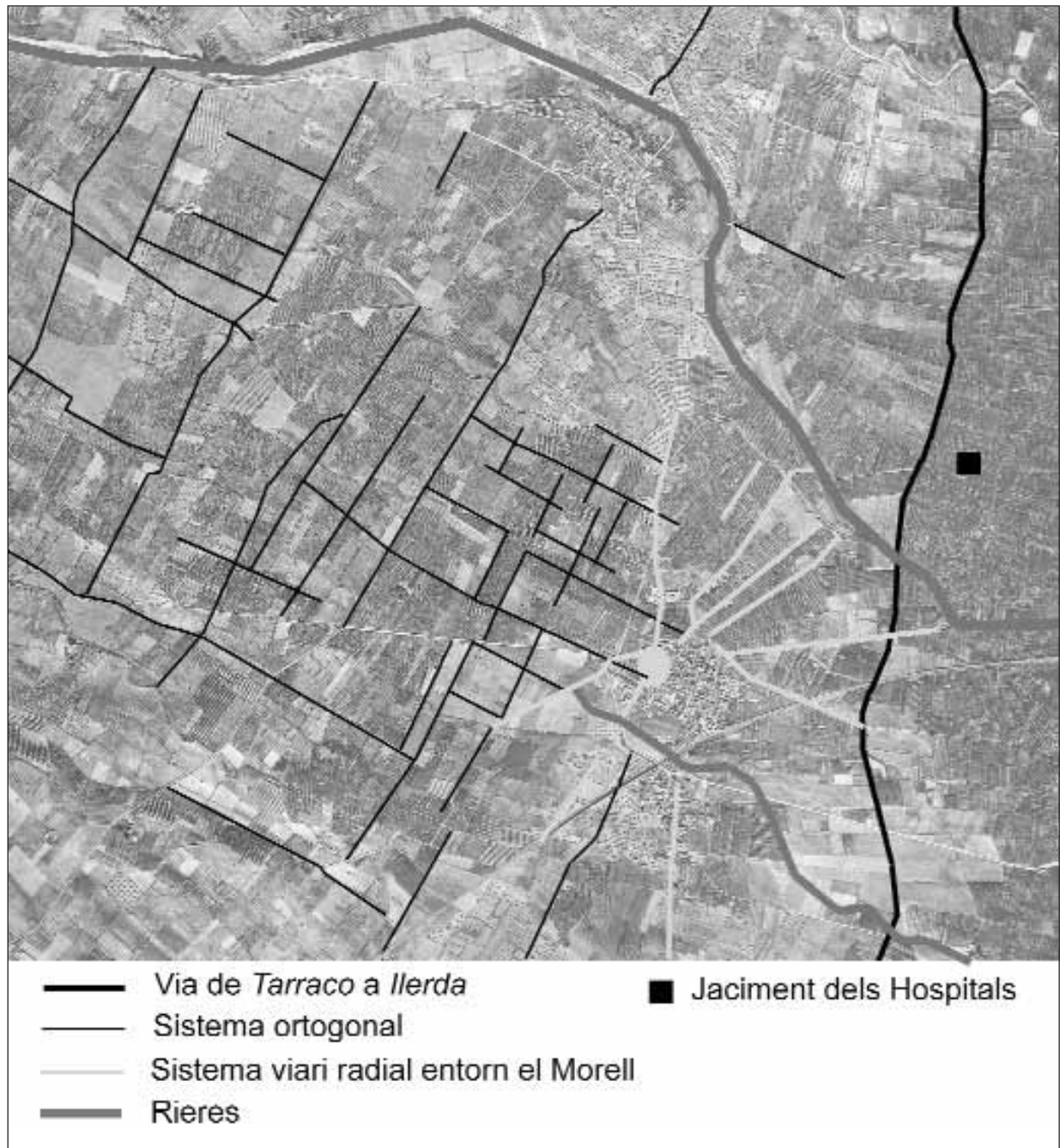


Figura 138. Fotointerpretació i arqueomorfologia sobre fotografia aèria vertical (vol 1957).

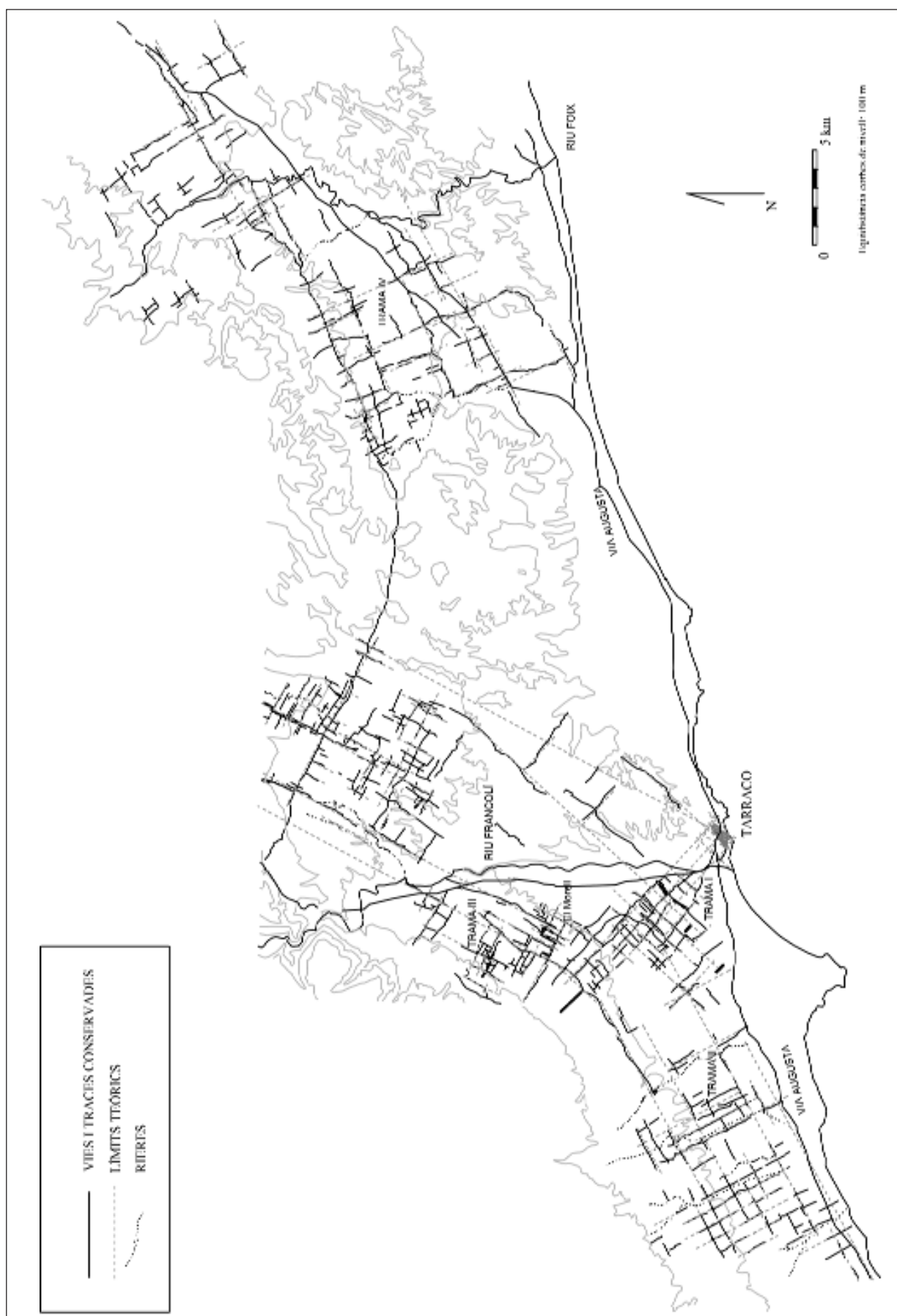


Figura 139. Mapa general de les centuriacions del territori de Tàrraco.

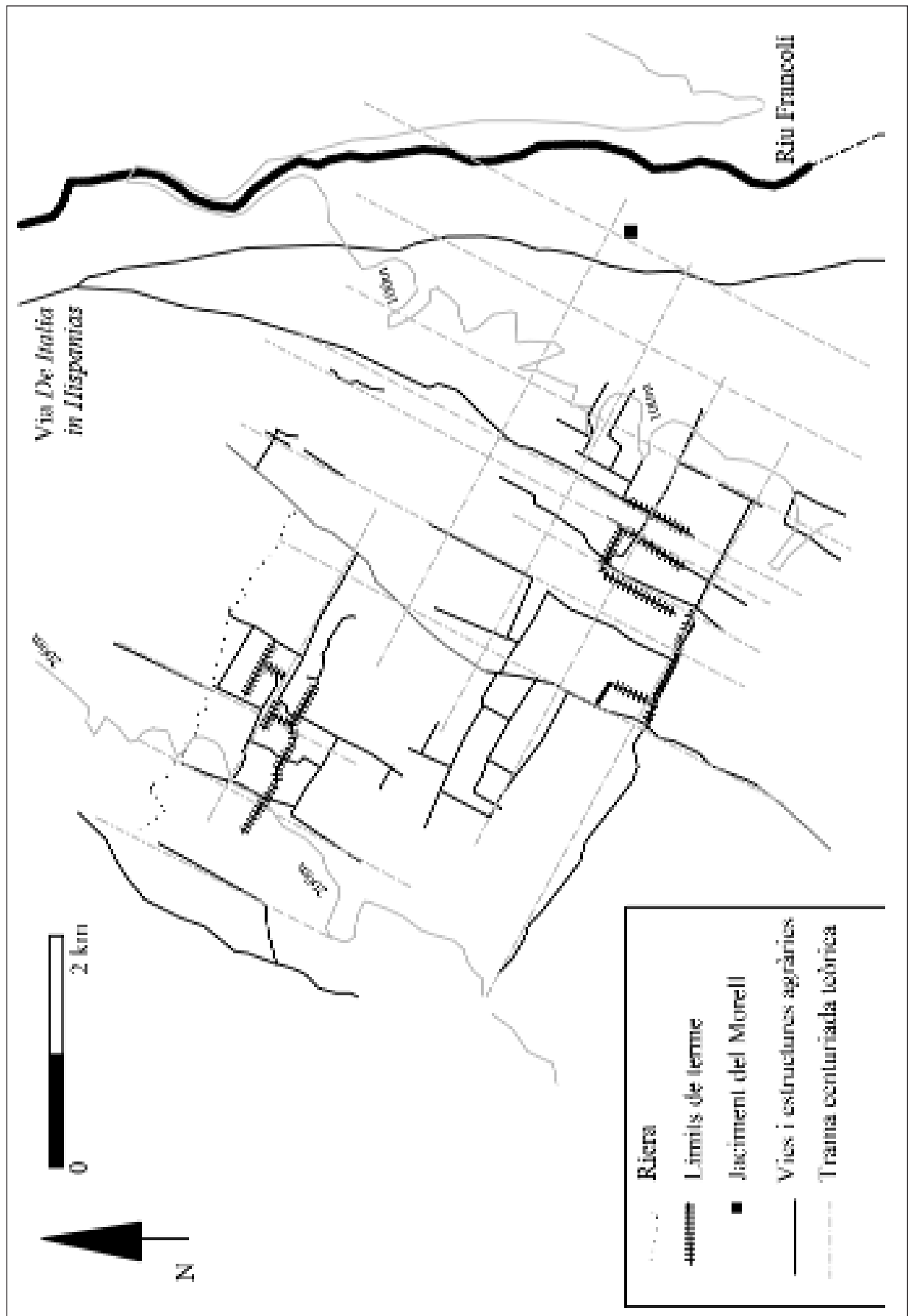


Figura 140. Detall de la trama *Tarraco* III a la zona del Morell.

Valoracions finals: el context històric i l'ocupació de l'ager *Tarraconensis*

Josep M. Macias / Joan J. Menchon

Òbviament aquest jaciment, ni qualsevol altre, no és suficient per establir una síntesi sobre l'arquitectura i el poblament del *territorium* al qual pertany. Ara bé, les dades que es poden extreure a partir d'aquesta actuació arqueològica intensiva aporten nombrosos indicis que, donada l'escassetat d'excavacions efectuades al llarg de la via *De Italia in Hispanias*, són de gran interès. L'anàlisi detallada de l'evolució històrica i arquitectònica d'aquest assentament rural permet establir una sèrie de conclusions que milloren el coneixement global sobre l'ocupació del *territorium* de *Tarraco* en concret, i del nord-est peninsular en general. Actualment l'ager *Tarraconensis* és un espai d'atenció científica que ha proporcionat diversos treballs que reflecteixen una millora en el seu procés de coneixement. Des d'un punt de vista arqueològic, podem esmentar breus síntesis (Járrega 1998; 2000; Massó 1998; Macias 2001; 2005) així com un molt meritori assaig de

contextualització i interpretació en el conjunt dels Països Catalans (Prevosti 2005). Des de l'òptica territorial, es poden consultar dues línies de recerca amb resultats i actituds ben diferenciades (Palet 2000; Arrayàs 2003; 2005; Ariño *et al.* 2004).

Malgrat que s'excavaren uns 600 m², reconeixem que es tracta d'una activitat arqueològica parcial en no documentar la totalitat de l'assentament. Aquesta superfície ha estat suficient per establir la periodització cronològica del jaciment, indispensable per a la seva contextualització històrica. En canvi, aquesta parcialitat sí que ha constituït un entrebanc per a la identificació funcional d'algunes de les evidències constatades (v. apartat 5). A aquesta circumstància hem d'afegir la lògica afectació que el mateix desenvolupament arquitectònic dels edificis va produir sobre les estructures constructives anteriors.

Fase	Cronologia i descripció
1	200-50/25 aC. Primeres evidències i utilització d'una sitja
2	50-25 aC. Colgament de la sitja del període anterior
3	Indeterminada. Estructures de desguàs indeterminades
4	40-50/90 dC. Colgament de caves naturals i retalls antròpics d'ús incert
5	80-120. Construcció de presumptes espais agrícoles
6	Post-90. Elements arquitectònics documentats aïlladament
7	220/240-280/300. Construcció d'un edifici residencial
8	220/240-280/300. Ampliació de la fase precedent
9	250-300/325. Construcció i ús del recinte termal septentrional
10	325/350-450. Desús i colgament parcial o total de les termes septentrionals? Construcció d'una latrina
11	400-450. Transformació de l'edifici residencial de la fase 7
12	Indeterminada. Reforma puntual de la fase 1
13	400-425. Construcció d'un nou conjunt termal i d'una sèrie d'estances associades
14	400/425-450. Enderroc de l'edifici residencial fruit de les fases 7/11/12. Construcció de nous recintes
15	Aprox. 350-450. Activitat funerària

Taula 27. Periodització històrica.

8.1. L'assentament rural (Fases 1-6)

El primer problema resideix en l'anàlisi de les sis primeres fases identificades, en què la residualitat del nivell de conservació és ben notòria i, a més, les evidències ceramològiques són escasses. Per exemple, de les fases 1 i 2 ens resta tan sols una sitja i els seus nivells de colgament han permès fer-ne una anàlisi ceramològica (apartat 6.5.1) que indica una presència humana imprecisa cap a la primera meitat del s. II aC i una obliteració del receptacle cap a la primera meitat del s. I aC. La parcialitat de l'actuació no permet aclarir si es tracta de testimonis pertanyents a un assentament d'extensió i envergadura discreta o si la seva ubicació perimetral apunta una presència important amb més restes situades fora de l'àrea d'intervenció. Veurem que aquesta incògnita és una constant que es manté en els períodes cronològicament posteriors i que en aquest cas es veu agreujada per les reformes arquitectòniques següents.

L'estat en què ens ha arribat la sitja demostra que es produí un rebaix del terreny quan es va construir el conjunt termal de la fase 13 i, possiblement, altres evidències anteriors foren afectades. En canvi, a l'àmbit 5 el subsòl geològic es troba 1 metre per sota del nivell natural de l'àrea on hi ha la sitja republicana, mentre que en el sector on s'establí l'edifici residencial de la fase 7 el subsòl torna a recuperar el nivell, a excepció dels escorrers naturals colgats durant la fase 4. Tot això mostra que la plataforma quaternària ocupada per l'assentament no era un pla uniforme, sinó una àrea irregular conformada per solcs o depressions ocasionats per petites barrancades que desguassaven al riu Francolí. L'espai ocupat posteriorment per l'edifici de la fase 7 anivellava dos d'aquests escorrers: el primer respon als àmbits 1 i 5, i el segon es troba definit pels 6, 8, 11, 19, 23 i 31.

És obvi que no es pot definir amb precisió quan s'excavà la sitja i, consegüentment, no es pot precisar directament si es tractava inicialment d'una activitat agrícola d'època ibèrica o tardorepublicana. Si fos un nucli ibèric seria un exemple de continuïtat d'ocupació i, per tant, el colgament de la sitja hauria esdevingut un procés específic dins la pròpia evolució de l'assentament i, en tot cas, un fenomen del tot diferent dels experimentats en els nuclis ibèrics on s'han detectat sitges colgades a finals del s. III o durant el s. II aC (vegeu-ne una relació a Ramón 1997). Aquesta és una possibilitat molt difícil, ja que el decalatge entre l'etapa ibèrica i la data de colgament de la sitja (100-50 aC) és molt considerable. Per aquest motiu, ens decantem per ubicar l'excavació del dipòsit dins del període republicà obeint a una ocupació agrícola de l'entorn de Tàrraco i vertebrada pel corredor natural que defineix el curs del riu Francolí en direcció a les planes ilergetes de l'interior.

El conjunt ceràmic datat entre el 200 i el 150 aC i recuperat residualment dins la sitja ens assenyalà l'existència

d'un primer assentament de naturalesa incerta. Hipotèticament es pot relacionar amb un *fundus* derivat de la lleua de veterans duta a terme per Semproni Grac cap al 180 aC. Aquest vincle podria tenir sentit, però actualment contemplem aquesta hipòtesi com una possibilitat historicista que encara no disposa de suficients elements de ratificació arqueològica.

La implantació de la sitja pot obeir a un procés cronològicament posterior al conjunt ceràmic més antic recuperat al seu interior. Arribem a aquesta conclusió per la cronologia del seu colgament i per la lògica estratigràfica, ja que la sitja es podria haver retallat en el subsòl amb posterioritat al conjunt ceràmic recuperat de forma secundària a l'interior del receptacle. Creiem més probable que la sitja evidenciï un procés de trasllat o reocupació puntual de la plana per part de població autòctona i relacionat amb un increment de la producció cerealística de l'entorn de Tàrraco. Per altra banda, la localització de la sitja no implica necessàriament la presència d'un assentament agrícola estable. Es podria tractar, simplement, d'un indret d'estocatge o assentament camperol d'ocupació estacional. La proliferació d'àrees d'emmagatzematge ha estat constatada a l'entorn d'Empúries a partir de la segona guerra púnica i s'ha valorat com una conseqüència de l'increment de consum produït a partir de l'ocupació romana o bé també com un fet derivat de la política fiscal romana, que exigí grans quantitats de blat com a impost (Burch 1996). Aquest increment també s'ha palesat a la mateixa ciutat d'Empúries i recentment a Tàrraco, amb el reflex de processos que han gaudit d'interpretacions semblants (cf. Bouso *et al.* 1999; Aquilué *et al.* 2002; Díaz *et al.* 2005).

L'auge urbà de la ciutat de Tàrraco és un element a tenir en compte en l'anàlisi del seu territori. L'exemple urbà que representà la segona fase de la muralla, el desenvolupament d'una xarxa intramurs de *viae i insulae* (1 per 2 *actus*), la construcció d'un ampli sistema de clavegueram i el recentment descobert capítol de Tàrraco, són elements que defineixen un desenvolupament urbà del tot relacionable amb la proliferació d'espais d'emmagatzematge cerealístic (cf. Aquilué *et al.* 1991; Macias 2000a; Díaz/Puche 2003; Díaz *et al.* 2005; Ruiz de Arbulo *et al.* 2006). És en aquest context històric on podem incloure, com a discurs teòric, les escasses evidències documentades al Morell. Un fet que pot presentar analogies amb altres indrets del Camp de Tarragona. Així doncs, l'any 2003 fou documentat a la villa de la Llosa un gran retall rebaixat posteriorment que es podria interpretar com una sitja i que ha estat documentat recentment en actuacions encara inèdites. En aquest jaciment i a les vil·les de Cal·lípolis (Vila-seca) i Plans d'en Jori (Montblanc) trobem material ceràmic d'època republicana documentat de forma residual (Macias 2000b; Adserias *et al.* 2000a; García *et al.* 2001). En aquests casos, les troballes corresponen a fases inicials d'ocupació sense evidències estructurals documentades, però també existeixen altres jaciments amb

estructures arquitectòniques tardorepublicanes identificades: és el cas de la villa del Moro a Torredembarra, la Clota de Creixell, Mas d'en Gras a Vila-seca i Paret Delgada a la Selva del Camp. A l'àrea del Penedès coneixem també altres assentaments amb cronologies inicials tardorepublicanes, i els treballs efectuats de reconstrucció del paisatge antic indiquen una intensa transformació entre finals del s. II i primera meitat del s. I aC (Prevosti 2005, 357 i seg., amb abundant bibliografia). Un comportament semblant es detecta en nombroses àrees del nord-est peninsular (Prevosti 2005, 377 i seg.; Castanyer/Tremoleda 2005).

Creiem que és en aquest període cronològic on s'ha d'encabir la sitja documentada al Morell. A més, la datació ceràmica del seu colgament (100-50 aC) estableix, per la pròpia vida funcional d'una sitja, una certa relació de proximitat temporal entre el moment teòric de l'excavació del dipòsit i el moment en què aquest fou inutilitzat.

La identificació de les fases 3, 4, 5 i 6 s'ha basat en criteris estratigràfics, però cal reconèixer que aquesta periodització respon a un desig d'ordenar i seqüenciar les evidències constatades. A més, la dispersió i escassetat dels vestigis, juntament amb la migradesa de les restes ceràmiques, en dificulten la datació i, fins i tot, es podria donar que algunes evidències fossin coetànies en lloc de consecutives. La fase 3 no es pot datar i les canalitzacions conservades indiquen la voluntat de canalitzar i/o drenar l'àrea en funció de l'orografia existent. Així, la canalització UE 1200 discorre pel centre d'una torrentera i, possiblement, connectava aigües avall amb el solc natural UE 1548. L'orientació d'aquesta conducció ja defineix una disposició geogràfica que es mantindrà en les construccions arquitectòniques de les fases posteriors i que, en funció dels estudis territorials actuals, és diferent de la identificada en el model de *Tarraco* III que s'estén a l'oest de la via romana i que, sense excloure un precedent anterior, ha estat datada en època cesarianoaugustal (v. apartat 7.1).

L'anàlisi territorial efectuada per J. M. Palet no entreveu traces cadastrals en la franja de terreny on se situa l'assentament dels Hospitals. És a dir, entre el traçat de la via i el curs del Francolí. L'autor troba dues possibles explicacions per a aquest fet. Una és que l'explotació agrícola postromana i/o la dinàmica canviant pròpia d'una plana al·luvial en poden haver esborrat les traces cadastrals, en aquest cas els únics testimonis són les estructures arquitectòniques conservades dels diferents assentaments. La segona seria l'absència d'ordenació territorial amb la definició d'una *subseciva*, sense que això impliqués una desocupació rural que, igualment, va existir-hi. Coneixem per exemple la villa de Centelles i altres de documentades en els darrers 50 anys (v. apartat 2).

Aquesta orientació distinta respecte de la constatada a l'oest de la via no representa necessàriament una execució

cronològicament diferent en relació amb altres trames contigües, ja que existeix la possibilitat que la diferència constatada fos conseqüència del condicionament derivat dels traçats paral·lels de la via i del curs del riu Francolí. Ambdós elements, juntament amb els eixos perpendiculars originats per rieres i escòrrecs, van poder esdevenir elements morfogenètics determinants de l'ordenació territorial en aquesta franja de terreny. En tot cas, i com succeeix en altres vil·les, com la Llosa o Callípolis, entre d'altres, l'orientació arquitectònica establerta en les fases inicials es manté durant tota l'ocupació de l'assentament.

Les evidències incloses en la fase 4 defineixen la voluntat de colgar i anivellar tots els elements negatius de caire natural o bé excavats en el subsòl, per la qual cosa aquesta es pot considerar un pas previ a la construcció de les estructures englobades en la fase 5, les quals, en funció de les restes ceràmiques, no disposen d'elements de datació. Les restes ceràmiques de la fase 4 es poden situar, aproximadament, entre el segon i tercer quart del s. I, i cal apuntar la presència de restes de revestiment parietal a la fase 5. Aquest fet pot indicar, hipotèticament, la presència d'àmbits de caire residencial no conservats o emplaçats fora de l'àrea d'actuació. En aquest moment trobem una sèrie d'estructures de poca entitat arquitectònica, aixecades durant el s. I dC, i sense dades per definir-ne la forma ni l'ús específic. La part que hem excavat no indica la presència d'una villa, sinó més aviat un possible establiment rural reduït aixecat de manera senzilla i utilitzant materials de l'entorn, com ara els còdols del riu Francolí. El morter de calç es va destinar a construccions molt específiques, com un mur en els àmbits 19 i 23, el dipòsit de líquids de l'àmbit 22 o la preparació de paviment de l'àmbit 32.

La constatació d'estructures rurals amb estructures d'escassa entitat arqueològica i sovint amb elements d'identificació insuficients és un tret comú en els jaciments més excavats del Camp de Tarragona. Així, localitzem activitats constructives d'escassa entitat (preferentment murs de pedra lligada amb argila o fang) i mal conservades a causa de la pròpia evolució del jaciment i que es daten preferentment entre els segles I aC-I dC. Aquest procés es documenta en jaciments àmpliament excavats com la villa de la Llosa, Callípolis i Centelles. Aquestes evidències s'han d'incloure dins d'una àmplia fase d'ocupació del territori que s'inicià entorn de mitjan s. I aC-inici del període augustal i que es relaciona amb el creixement demogràfic de la ciutat de Tàrraco —estatus de *colonia* i posterior capital de la *Hispania Tarraconensis*— i el paral·lel increment productiu del seu territori, tant pel que fa al consum propi com a la comercialització dels excedents. En aquest sentit, és rellevant el paralelisme entre l'aparició de nous assentaments rurals, la consolidació urbana de la ciutat i el port de Tàrraco, i la proliferació de tallers amfòrics. El primer fet mostra la ciutat com un clar referent demogràfic, econòmic i comercial del seu territori, i el segon reflecteix la proliferació de centres ter-

rissaires vinculats a la producció i comercialització vinícola tarraconense (v. respectivament Macias 2004a, 161-171; Jàrraga 1998; Massó 1998).

8.2. Una *villa* romana del s. III?

Els indicis actuals apunten que la fase 7 representa l'eclosió urbana d'aquest assentament i planteja la primera qüestió quant a la seva identificació funcional. És a dir, de quin tipus d'assentament rural estem parlant i quina seria la seva principal activitat econòmica. Malauradament, la parcialitat dels treballs desenvolupats fan que algunes de les conclusions siguin provisionals i que algunes de les hipòtesis es plantegin per criteris d'eliminació. L'entitat arquitectònica de les restes planteja l'existència d'un assentament important que tingué especial interès en la part residencial i, en una fase immediata, en la incorporació d'unes termes privades. Així doncs, es compleixen alguns dels requisits fonamentals per a la definició d'una *villa* romana amb *balneum*, com tantes altres que es coneixen en el *territorium* de *Tarraco* (López/Piñol 2001; Macias 2005). Hi mancava la presència d'espais productius, però aquesta absència és lògica atesa la parcialitat de la intervenció.

Cal plantejar-se la possibilitat que es tracti d'un nucli rural que complementava la seva activitat amb l'hostatge de viatgers. No pretenem afirmar que es tractés d'una *statio* o *mutatio*, sinó que fos una residència rural amb ambdues funcions, allò que a les fonts també es coneix com a *publica villa* (Mezzolani 1992, 107). Aquesta hipòtesi, que plantejem més com una probabilitat a tenir en compte en la investigació futura que no pas com a conclusió ferma, s'estableix a partir d'una sèrie d'indisicis que, valorats de forma conjunta, constitueixen un fet diferencial en relació amb altres assentaments coneguts a l'*ager* que ens ocupa. Cal tenir en compte que el segment de via comprès entre les *mansiones* de *Tarraco* i *Ad Septimum Decimum* (entorn de l'actual Vilaverd) correspon a una jornada teòrica de viatge. En aquest trajecte hi podia haver diverses *stationes* o *mutationes* per fer més còmode el desplaçament, amb els establiments termals com un dels aspectes més valorats.⁵⁹

Un altre tret que destaquem és el fet que la *villa* s'estén per l'antiga partida dels Hospitals, un topònim que té clares referències a recintes d'acolliment —*hospitium*— (Chevalier 1997, 281). La *villa* es construeix a mitjan o segona

meitat del s. III. No és una datació del tot precisa, ja que reconeixem que no es tracta d'una excavació completa i que existeix un decalatge cronològic entre el bastiment de la fase 7 i les estructures precedents. Malgrat tot, convé tenir en compte que les produccions ceràmiques pròpies del s. II no són gaire abundants en els contextos fundacionals pertanyents a la fase 7 i, sobretot, l'absència absoluta de restes de plaques de revestiment parietal o de pavimentació. No s'ha recuperat cap d'aquests elements elaborats en pedra autòctona o en marbres o pedres d'importació en el decurs de l'excavació. Aquesta mancança afecta tots els períodes cronològics i actualment no disposa d'explicació. Quant als marbres o altres materials d'exportació, aquesta absència pot ser un element coherent amb la datació proposada per a la construcció de la *villa*,⁶⁰ si entenem que a partir del s. III la comercialització de marbre va poder entrar en davallada comercial (cf. Pensabene 1998; 2002). Altres vil·les romanes de l'*ager Tarraconensis* han proporcionat plaques de revestiment (la Llosa, Callípolis i especialment els Munts). En tots els casos són materials pertanyents a fases constructives anteriors (Macias 2000b; García Noguera 2001; Otiña 2002).

És una datació molt tardana en relació amb els altres assentaments i presenta una clara concordança temporal amb la reforma de la via identificada a partir del mil·lari recuperat al terme del Morell i datat entre els anys 253 i 256 (Lostal 1992) o el 254 (Solana 2002). R. Jàrraga (2000) proposa una primera onada de *villae* republicanes en relació amb el traçat costaner de la *Via Domitia*, però la majoria dels assentaments rurals que coneixem s'adscriuen als s. I i II dC i no al s. III. Quant a l'arquitectura termal, les vil·les del Camp de Tarragona, com les de la resta d'Hispania (García Entero 2001; Reis 2004), reflecteixen també en aquest període el costum social i la capacitat tècnica suficient per a la seva construcció. La disposició arquitectònica de l'àrea residencial dels Hospitals, amb quatre *cubicula* enfrontats, també constitueix un element fins ara inèdit al Camp de Tarragona. Les àrees residencials conegudes de les vil·les dels Munts, Callípolis, la Llosa i potser també la Clota, determinen l'existència d'estances residencials disposades en bateria i articulades enfront de corredors, criptopòrtics o porticats (Macias 2005, fig. 2). En el nostre cas determinem un nucli arquitectònic pavimentat en *opus signinum* i de distribució molt funcional. Com ja hem esmentat, aquest model el trobem en un centre terrissaire a Mèrida (Alba *et al.* 1997), en una *insula* pompeiana (Ciro 1997) o en vil·les orientals (Marensi 2001; Mulvin 2004).

59. Trobem conjunts termals a la major part dels assentaments rurals d'aquesta zona. A Centelles, tot just al costat de la via i poc abans de Tàrraco, en el cas que ens ocupa, a Paret Delgada, etc. Fins i tot coneixem un ampli edifici termal bastit just al costat d'una de les vies periurbanes més importants i d'accés a la ciutat. Fou documentat juntament amb la necròpolis paleocristiana del Francolí i es mantingué en ús fins al s. IV (Serra Vilaró 1935; García Entero 2001; Remolà 2006). No queda clar si es tractava d'unes termes públiques o privades.

60. Aquests raonaments no han de minimitzar el fet que aquest jaciment és una realitat arqueològica més àmplia que el sector 1000; tal com es palesa en el sector 2000, al sud, però amb evidències negatives a l'est (sector 3000). Es podria suggerir que la *villa* de la fase 7 fos hereva d'una altra no detectada arqueològicament, però també hem de tenir en compte que les principals reformes estructurals detectades al Camp de Tarragona sempre es caracteritzen per la superposició arquitectònica i no pel desplaçament dels edificis. Tenim, per exemple, les evidències de Callípolis, la Llosa, Centelles, els Munts, el Moro, etc.

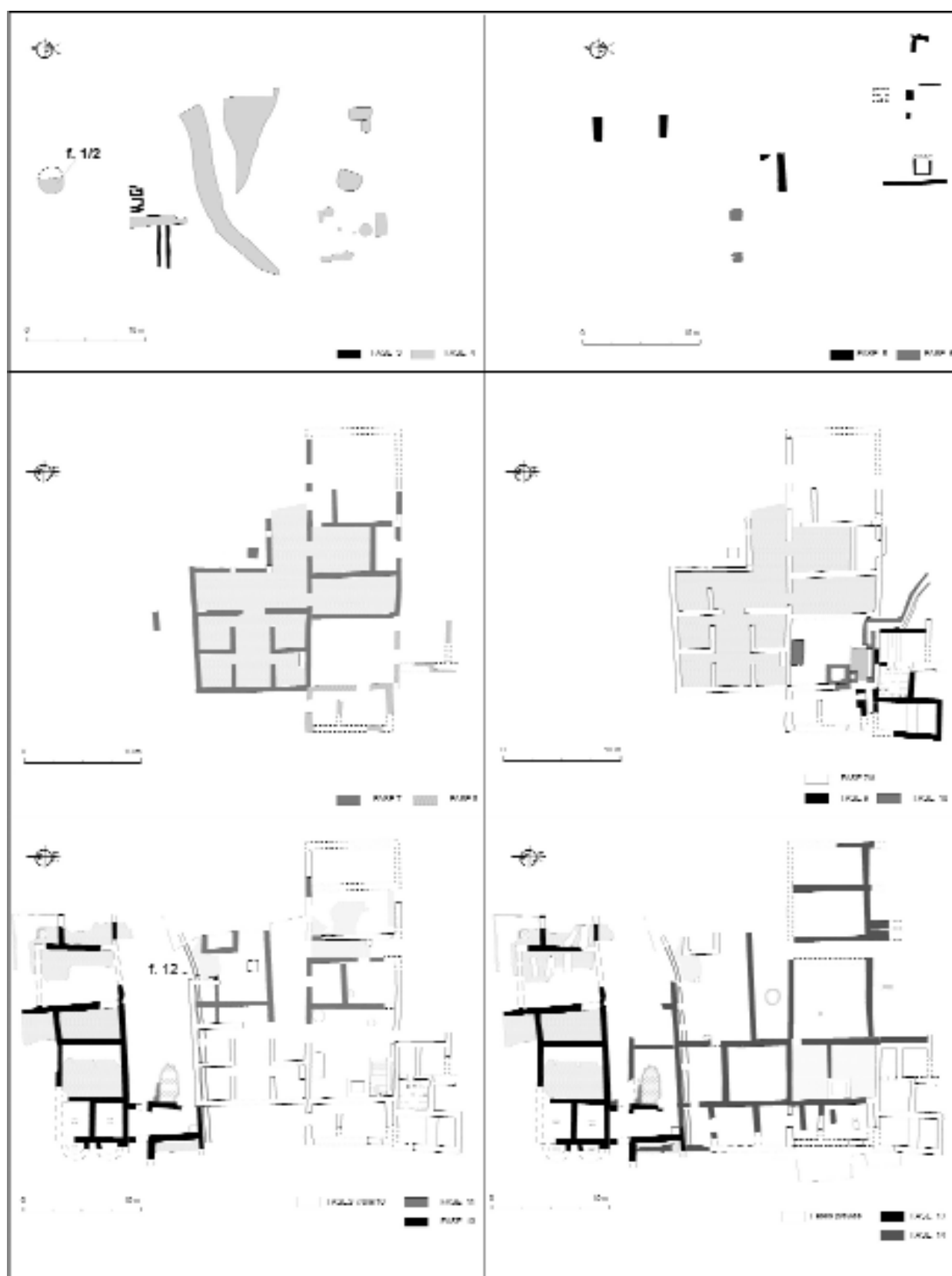


Figura 141. Plantes evolutives de la villa romana dels Hospitals.

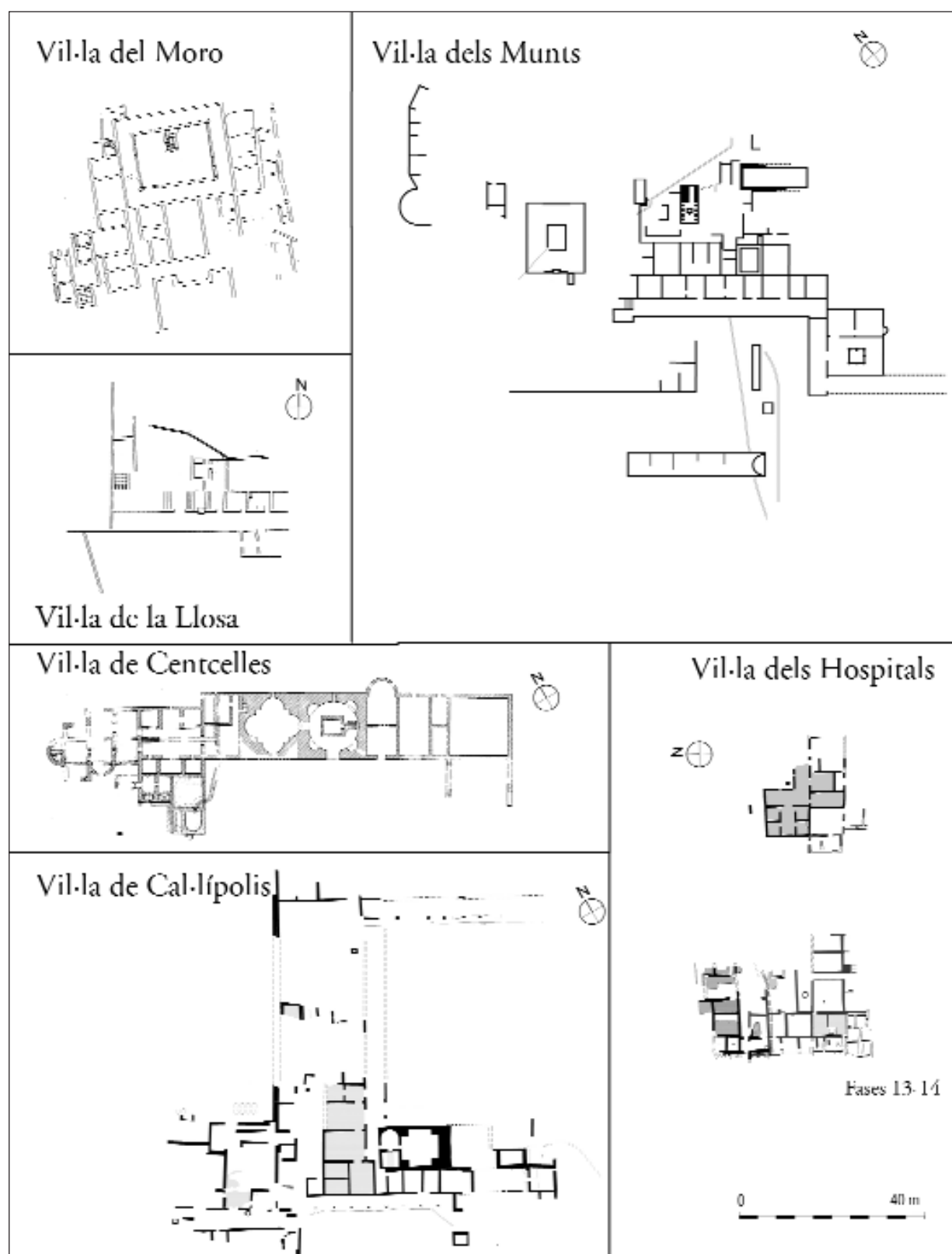


Figura 142. Planta de les *villae* més conegudes de l'ager *Tarraconensis*.

Reconeixem, però, que l'arquitectura residencial del Camp de Tarragona és un aspecte escassament conegut i en el qual poden haver-hi diferències derivades de la posició costanera o interior de la villa. També admetem l'existència d'altres trets que dificulten la interpretació funcional que proposem per a aquest jaciment. Tot i que no es pot considerar un factor exclouent, el principal entrebanc per a aquesta hipòtesi és la mateixa ubicació del nucli en relació amb la via de *Tarraco-Ilerda*, uns 250 metres de separació. En aquest sentit, els casos més ben definits de recintes d'hostatge mostren complexos arquitectònics disposats al costat de la via i sovint afaçanats al seu trajecte. Alguns exemples paradigmàtics d'aquest posicionament són les parades viàries d'*Ambrussum* al peu de la *Via Domitia* (Fiches/Mathieu 2002), *Elusio* al costat de la via d'Aquitània (Passelac 2002) o *mansio ad Vacanas* al costat de la *Via Cassiari* (Mezzolani 1992, fig. 8). Vegeu també l'obra de Chevallier (1997, 281-291) i, fins i tot, el paral·lel proper del Parc de la Ciutat a Tarragona, que es trobava a uns 20-25 metres de l'entrada sud-occidental a la ciutat i que s'ha interpretat com un possible hostel o alberg (Remolà/Macias 1994). Treballs posteriors indiquen que aquesta via periurbana pot ser una ramificació de la *Via Augusta* (López Vilar 2006, 229-234). Un altre cas serien les termes de Monriental, integrades en un *vicus* situat just al costat de la via Soissons-Senlis i que es denomina *vicus routier* (Bouet 2003b, 689). Certament el jaciment dels Hospitals no és al costat de la via, però també hem de tenir en compte la proximitat visual de la villa amb la via, pel fet que ens trobem en una planícia alluvial.

Tal com hem reiterat anteriorment, amb les dades actuals no podem confirmar aquesta activitat complementària d'hostatgeria. Les *stationes* o altres recintes amb la mateixa funcionalitat no presenten una tipologia arquitectònica específica i és necessària la documentació íntegra per a la correcta interpretació d'uns establiments rurals que sovint es caracteritzen per la seva arquitectura dispersa. La presència d'espais per a l'acolliment de cavalls i carruatges, petites foneries per a la reparació dels vehicles o, fins i tot, l'abundància de vaixel·la de servei són elements que també poden indicar aquesta activitat pública (Buffat *et al.* 2005). En el nostre cas, sobta el predomini de plats de servei recuperats residualment en estratigrafies posteriors a la fase 7 (Lamb. 40 bis en TSA C, Hayes 31 en TSA A/D, Hayes 61, 67, 76 en TSA D), però no disposem de prou base estadística per relacionar-ho amb aquesta presumpta activitat econòmica. També s'han recuperat elements metàl·lics que es poden relacionar amb la presència de bestiar, però aquests són molt escadussers.

Les fases 8 i 9 responen a ampliacions de l'edifici residencial incloent-hi noves estances i un *balneum*. Com s'ha exposat, la seva diferenciació respon a criteris estratigràfics i constructius, però no hi ha evidències ceramològiques clares que permetin establir-ne una diferenciació cronològica important. És més, amb anterioritat a la fase

10 existí una utilització coetània de totes les estructures aixecades en les fases 7, 8 i 9. Ja al segle IV es constata la construcció d'una *latrina* integrada amb una possible *culina* i pròxima al conjunt termal. Aquest fet és possible que afectés un dels *propigneae* dels banys, si bé no hi ha elements que demostrin que aquests foren inutilitzats. Més aviat creiem que els banys es mantingueren en ús fins al s. V. La conjunció de tots aquests elements és també un element característic d'espais residencials públics. Un exemple d'aquesta concepció, tot i que a una escala més gran, seria la *mansio* de Godmanchester.

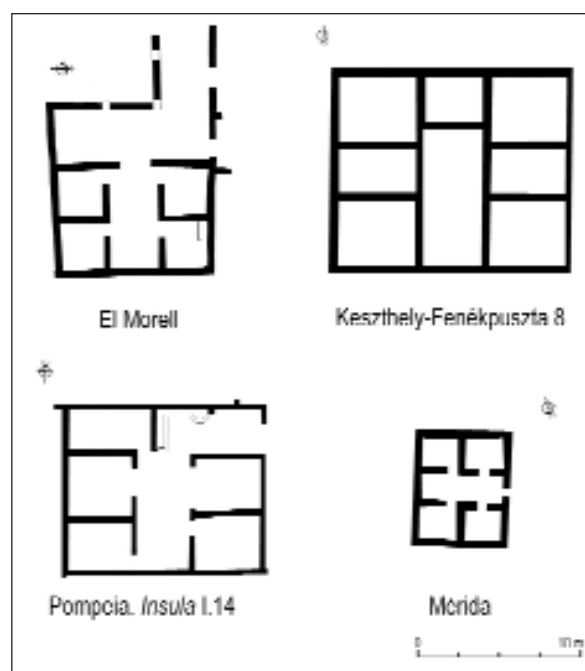


Figura 143. Planta comparativa del tipus d'edifici residencial localitzat a la partida dels Hospitals. L'exemple de Mèrida en escala aproximada.

La construcció d'aquesta villa en un moment imprecís de la segona meitat del s. III qüestiona o pondera les repercussions reals sobre allò que denominem *crisi del s. III*. És clar que en jaciments com els Munts hem localitzat evidències fefaents de destrucció (Tarrats *et al.* 1998), si bé la datació del conjunt numismàtic recuperat pot tenir més relació amb el període posterior d'inestabilitat que no pas amb la mateixa invasió franca del 259 (Marot 1998). A Tàrraco mateix trobem evidències de destrucció relacionables amb aquests fets i que possiblement se cenyeixen a la part baixa de la ciutat, però això no es pot valorar com un fet d'incidència global. Més aviat la invasió del s. III fou el reflex d'una inestabilitat i feblesa conjunturals. Quant al territori, tenim evidències d'abandó en aquest període (Mas d'en Gras, el Vilarenc, Perafort, Mas dels Canonges, etc.); d'altres patiren reformes intenses que superaren amb noves fases constructives, però sense recuperar l'esplendor arquitectònica de les fases precedents (Callípolis, la Llosa o els Munts). Tots aquests indicis han d'estar relacionats amb la crisi econòmica i es-

tractural del moment i no pas amb una qüestió violenta. S'ha apuntat que a partir del s. III, i en especial durant la centúria següent, es produí una concentració de la propietat rural coincidint amb un desplaçament de les elits urbanes cap a les possessions rurals. És probable que aquest fet impliqués un desviament dels recursos econòmics, vitals per al manteniment dels serveis urbans, i un canvi en el discurs escenogràfic i en les formes de representació social (cf. Prevosti 2005, 436 i seg.; Ariño/Díaz 2002, 76 i seg.). Nombrosos assentaments indiquen aquest parer, si bé cal insistir que el Camp de Tarragona requereix una anàlisi de conjunt per determinar conductes globalitzadores quant al seu poblament rural. En tot cas podem apuntar que els jaciments més ben coneguts entorn de la via *Tarraco-Ilerda* presenten clars indicis de revitalització o activitat intensa en els segles IV i V.

8.3. Les transformacions i el seu abandó

L'edifici definit durant la fase 7 es mantingué pràcticament en ús fins a la fase 11, moment en què es modificà la seva distribució interna, s'elevà la cota de circulació i es transformaren els itineraris, sense que això impliqués una ruptura definitiva en relació amb l'edifici precedent. D'aquest moment destaca l'estesa d'un mosaic. La seva incorporació referma la funció d'àmbit rellevant quant a la seva tasca de distribució i circulació de l'edifici, tot mantenint una continuïtat funcional respecte a l'esquema arquitectònic del s. III. Així doncs, la distribució de paviment és pròpia d'espais de recepció o de sales d'espera, tal com també es poden apreciar a la villa *Fortunatus* (v. apartat 6.1). També hi documentem evidències de canvis puntuals (fase 12). Es planteja la possibilitat que les fases 11 i 13 poguessin formar part d'un mateix projecte, mentre que la fase 14 sembla cronològicament posterior, si bé també reconeixem l'escassetat de la mostra ceramològica obtinguda i la provisionalitat de les conclusions en funció de l'àrea excavada.

La fase 13 representa la substitució d'un conjunt termal per un altre. Això és una característica que documentem en diferents indrets (García Entero 2001, 332) i que obeeix presumiblement a un desgast dels banys originals que va obligar a la construcció d'un *balneum* substituït ubicat generalment en un altre emplaçament. És un fet constatat igualment a la villa de Calípolis, si bé en aquest cas s'optà per una superposició estructural tot allunyant-se de la capa freàtica (Macías 2000b). En el cas del Morell, la nova ubicació de les termes obligà a la construcció d'una llarga claveguera de desguàs, el traçat de la qual es va fer coincidir amb el subsòl de l'antic edifici residencial de la fase 7. Volem destacar també la semblança de la planta arquitectònica dels conjunts termals de la ciutat i el Camp de Tarragona construïts en aquest període tardoantic, uns conjunts que defineixen un mo-

del termal ja conegut però que sobta per la seva uniformitat d'aplicació.⁶¹

L'activitat arquitectònica desenvolupada entre les fases 11 i 14 il·lustra la vitalitat d'aquesta villa, una evolució que es mostra coincident amb alguns dels assentaments rurals que coneixem per al Camp de Tarragona i, en concret, per a aquells vertebrats per la via cap a *Ilerda*. L'exemple paradigmàtic el constitueix l'extensa villa de Centcelles, ubicada just al costat de la via i dotada d'un conjunt termal en aquesta època i d'una cúpula amb un mosaic d'interpretació molt complexa (Arce 2002, amb darreres aportacions bibliogràfiques). Altrament les escasses dades ceramològiques avui conegudes sobre la reforma tardana d'aquest jaciment plantegen la possibilitat d'una cronologia de finals de s. IV o primera meitat de s. V, en clara discrepància amb els criteris historicistes o estilístics derivats dels estudis sobre els mosaics de la cúpula (Remolà 2002). Una altra villa amb mosaics datats a mitjan segle IV o en un moment posterior és la villa de la Paret Delgada, a la Selva del Camp. El seu estudi estilístic permet definir clares influències nord-africanes, en especial de l'Àfrica proconsular (Navarro 1980). Es tracta d'una villa escassament coneguda i estudiada per les circumstàncies de la seva descoberta, i creiem que desenvolupà un paper molt més important del que reflecteixen les dades avui conegudes. Cal recordar la recuperació d'elements d'arquitectura visigòtica en el santuari medieval que es conserva sobre la villa i que poden indicar la presència d'una possible parròquia rural d'època tardoantiga. En destaca un capitell datat al segle VI i amb clares relacions estilístiques amb el sud de la Gàl·lia (Muñoz *et al.* 1995; Domingo 2005).

Aquests tres casos reflecteixen una clara revitalització arquitectònica durant els segles IV i V. Pot ser que es tracti d'un tret representatiu del poblament rural articulat entorn de la via *De Italia in Hispanias* a diferència del que coneixem actualment entorn de la Via Augusta pel pas del *territorium* de *Tarraco*? Actualment no estem en condicions d'asseverar una distinció d'aquest tipus, però recordem que tant les vil·les dels Munts, la Llosa, Mas d'en Gras, Calípolis, el Vilarenc, Darró, el Moro i altres casos avui difosos, no presenten indicis fermes d'una recuperació arquitectònica amb posterioritat a la crisi del s. III. En canvi, altres vil·les situades a la plana de Lleida, amb una certa relació de proximitat amb la via *De Italia in Hispanias*, com ara la villa del Romeral a l'Albesa o *Villa Fortunatus* a Fraga, mostren una clara revifalla arquitectònica incloent-hi paviments musivaris (Navarro 1999; Marí/Revilla 2003a). A més, al segle IV tota la vall de l'Ebre així com l'interior peninsular es caracteritza per la monumentalització de molts dels assentaments rurals que perviuen (Ariño/Díaz 2002 amb abundant bibliografia). Les descobertes recents, en fase de comprensió global, que es produeixen entorn de la plana de Lleida

61. Tal com hem exposat a l'apartat 5.13 fent referència a les semblances arquitectòniques trobades amb *balnea* hispànics i gals.

més les dades epigràfiques i històriques abonen per a la plena integració d'aquest territori en els corrents comercials i ideològics dels s. iv i v (Marí/Revilla 2003b, 355-358).

En funció d'aquestes dades cal plantejar-se la hipòtesi d'una revitalització, durant els segles iv i v, de l'entorn rural vertebrat per la via *Tarraco-Ilerda*, mentre que els nous models d'explotació agrícola i/o de distribució de la propietat d'aquesta època (cf. Keay 1984, 557 i seg.; Járraga 1997) pot ser que no propiciessin el desenvolupament arquitectònic i decoratiu de les vil·les marítimes i costaneres del Camp de Tarragona. Aquesta és una proposta de treball condicionada a l'obtenció de més dades arqueològiques i, si es desestima, representarà, en definitiva, que haurem avançat en el coneixement de l'arquitectura rural de l'ager *Tarraconensis*. Cal tenir present que *villae* costaneres d'altres territoris i significatives per la seva arquitectura i cronologia, com ara la villa dels Ametllers a Tossa de Mar o Torre Llauder a Mataró, contradueixen la impressió que avui dia tenim per al territori de Tàrraco.

L'altra aportació d'aquest jaciment és la plena constatació d'un fet ja conegut en altres jaciments rurals i a la ciutat de *Tarraco*: la convivència dels espais dels morts i els dels vius (Macias *et al.* 1999; Gurt/Macias 2002). Aquí, però, l'obtenció de dues cronologies de carboni 14 palesen encara més aquest fet, i fins i tot creen una confrontació entre les dades ceràmiques i químiques (v. apartats 6.3 i 6.5.2.10). A partir dels atuells ceràmics hem datat la construcció del conjunt termal de la fase 13 en un moment indefinit de la primera meitat del s. v, essent conscients que dos enterraments (la cronologia dels quals no ha de ser extensiva a la totalitat de les inhumacions) tenen una datació per radiocarboni de 380 dC amb una forquilla temporal de ± 45 anys. Aquesta cronologia construeix la datació ceràmica i obliga a considerar l'abandó parcial de l'àrea termal (àmbit 30) tot constatant estances amb enterraments ben a prop d'uns banys en funcionament. Aquesta convivència també la trobem a l'àrea portuària de Tarragona on, separats per un vial, es localitzen unes termes privades i un mausoleu funerari (Adserias *et al.* 2000b). A la villa romana de Callípolis observem un fet semblant, tot i que l'espai termal i el funerari resten més distanciat. També es coneixen evidències d'aquest tipus a l'assentament documentat fa poc a la Poble de Mafumet (Vilalta 2006).

La convivència entre els espais dels vius i els morts també es manifestava en els enterraments infantils (UF 2 i potser UF 7). La UF 2 és un nadó menor de sis mesos ubicat en un possible espai extern a les edificacions de la fase 14,

però molt proper. Això es pot relacionar amb un conegut costum funerari que es documenta en la protohistòria (DA 1990), en el món clàssic, a l'edat mitjana (Riu 1982) i, més a prop, en l'etnografia del País Basc (Aguirre 1997⁶²). Ens referim a l'enterrament d'infants en habitacles i altres edificis, ja sigui sota el ràfec o a l'interior. Això respondria a una intenció apotropaica derivada del fet de veure l'infant o el nadó traspassat com una ànima pura, neta, i per tant protectora de la casa, o també per evitar que torni a la llar des del més enllà.

La localització d'enterraments d'infants o per defunció perinatal ha estat palesada en diferents jaciments arqueològics catalans, tant de caire urbà com rústic. S'han identificat a l'edifici del Portal de Magdalena de Lleida del s. ii dC (Julià *et al.* 1989), sota una casa tardantiga de Tarragona (Foguet 1994) i en actuacions a l'Arxiu Administratiu i al Palau Episcopal de Barcelona (Puig 1999). Quant al territori, en tenim exemples a les vil·les de Vil·lauba, la Llosa, Benifallet o Can Cortada (Castanyer/Tremoleda 1999, 132-134; Menchon 2001; Benet *et al.* 1992; Miró/Blasco 1993, respectivament), i també a l'assentament d'alçada de Roc d'Enclar (Llovera *et al.* 1997, 403).

Pel que fa als elements arqueològics funeraris del Morell constatem l'absència de dipòsit funerari o aixovar. Tampoc es comptabilitzen tombes en àmfora, potser per la ubicació a l'interior de l'ager de l'assentament i la disponibilitat no fàcil d'aquest contenidor. Bàsicament trobem dos tipus d'enterrament: *tegulae* en *sigma* o a doble vessant disposats dins de fossa coberta o no per *tegulae* o pedres. No hem localitzat vestigis de taüt o baiards per al sebolliment dels cadàvers. Aquests es devien disposar directament a les fosses, sense cap ofrena i possiblement sense vestimenta, car no trobem elements de l'abillament personal, com sivelles, fibules, agulles etc. Respecte a l'orientació, els enterraments es troben o bé amb capçalera a l'oest i peus a l'est, o amb el cap al sud i els peus al nord, seguint perfectament les orientacions de les estructures. Aquest fet implica que durant l'ús funerari del jaciment aquest tenia encara dempeus part de les estructures.

Els enterraments presenten trets similars en el context funerari de l'ager *Tarraconensis* dels primers segles de l'antiguitat tardana: predomini de material arquitectònic reutilitzat —*tegulae*— a la coberta de l'enterrament i orientació articulada per les estructures arquitectòniques limítrofes. En coneixem altres casos, com els enterraments localitzats a prop de la villa del mas dels Canonges de Tarragona (Sánchez Real 1991; Adserias *et al.* 2001); els ja esmentats de les vil·les de Callípolis i de la Llosa; la villa dels Antigons de Reus (Capdevila/Massó 1986); la

62. «Los niños merecían otro tratamiento, y la mayor parte de las veces se enterraban debajo de los hogares. Sólo en el poblado de La Hoya (Álava) se encontraron 269 enterramientos infantiles bajo el suelo de las viviendas. No hay razón para la sorpresa: en Euskal Herria hasta hace algunas generaciones a los niños fallecidos sin bautizo se les inhumaba junto a la casa, exactamente bajo el alero. Esto se hacía para que así los santos inocentes pudieran permanecer bajo el techo de la casa.» (Aguirre 1997, 17)

villa de Pórpores o mas de Valls (Carreras 1945; 1952); les vil·les del mas del Fesoler i de mas de Barenys,⁶³ ambdues al terme de Riudoms; la partida de les Roques a Riudecols (Vilaseca/Prunera 1966; Massó 2004); els enterraments del costat de l'ermita de la Mare de Déu del Camí i de la villa de l'Esquirol al terme de Cambrils (Muñoz 1991; Ramon 1990; 1993); la villa del mas de Gassol a Alcover (López/Piñol 1997), i, finalment, la partida de la granja Mitjana de Vimbodí (Bergadà 1978, 30).

Quant a l'abandó de la villa no disposem de vestigis suficients per a la seva datació i no constatem elements ceràmics que es puguin situar més enllà de finals del s. v. Els indicis obtinguts posen de manifest que els rebaixos agrícoles efectuats a partir de l'edat mitjana representaren l'escapament de les darreres evidències, que tant podrien ser les aixecades durant la fase 14 com unes altres de posteriors i desconegudes. En tot cas no sembla haver-hi evidències de destrucció ni esfondrament accidental. L'estratigrafia dels àmbits 2 i 3 demostra el desmuntatge intencionat de l'estructura del *suspensurae* així com de les *pilae* integrants a les termes del s. v. No s'han documentat fragments ni abocaments de material constructiu per-

tanyents als banys i no hi ha evidències que aquests fossin transformats per establir nous usos. Aquesta és una de les característiques d'assentaments rurals amb una pervivència més prolongada (Chavarria 1997).

Talment, les dades avui disponibles indiquen un enderroc i aprofitament intencionat desenvolupat durant el s. v amb la voluntat d'aprofitar al màxim els materials constructius. De moment només es pot apuntar que aquesta data d'abandó es mostra coincident amb el poc que es coneix sobre l'assentament recentment documentat a la Pobla de Mafumet (Vilalta 2006). Tampoc disposem d'evidències posteriors al s. v a la propera villa de Centcelles, tot i que aquí aquesta mancança pot derivar d'unes condicions específiques de conservació i evolució del jaciment. En canvi, la villa del santuari de la Mare de Déu de Paret Delgada, a la Selva del Camp de Tarragona, presenta indicis d'ocupació al segle vi. En el nostre cas ens plantejem si l'ocupació rústica va continuar en aquest indret després d'aquesta activitat. Ara per ara això és una qüestió irresoluble i les escasses dades obtingudes en altres vil·les del Camp de Tarragona no aporten elements que ajudin a resoldre aquesta incògnita.

63. Pallejà 1984 i Pallejà/Romero 1993. També s'ha proposat una cronologia medieval per a alguna d'aquestes tombes (Massó/Ramon 1994 i Menchon/Tosas 1995).

Bibliografia

Abreviatures

AEspA: Archivo Español de Arqueología
ButArq: Butlletí Arqueològic
BSSA: Boletín del Seminario de Arte y Arqueología de Valladolid
CIMA: Coloquio Internacional sobre Mosaico Antiguo
CMGR: La Mosaïque gréco-romaine
CMRE: Corpus de Mosaïques de España
CMRP: Corpus dos Mosaicos Romanos de Portugal
CNA: Congreso Nacional de Arqueología

DAC: Documents d'Arqueologia Clàssica
EAA: Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale
EAE: Excavaciones Arqueológicas en España
MEFRA: Mélanges de l'École Française de Rome
RAP: Revista d'Arqueologia de Ponent
RGMG: Récueil général des mosaïques de la Gaule
TED'A: Taller escola d'arqueologia de Tarragona

Abad, L. 1982: *La pintura romana en España*, Alacant.

Adserias, M. 1998: *Evidències del passat. Prehistòria i món antic a Vila-seca*, Monografies de Vila-seca 20, Vila-seca (Tarragona).

Adserias et al. 1984: Adserias, M., Muñoz, J. A., Sardà, M.: «El jaciment arqueològic dels Clots Martells (Solivella)», *Miscel·lània d'Estudis Solivellencs* 2, 58-60.

— *et al.* 1997: Adserias, M., Macias, J. M., Menchon, J. J., Pucho, J. M.: «La transformació urbana de Tarragona al segle IV. Noves dades arqueològiques», a *ANNALS XXXVII. Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrès d'homenatge al Dr. Pere de Palol*, Girona (1995), Girona, 923-938.

— *et al.* 2000a: Adserias, M., Morer, J., Rigo, A.: «La villa dels Plans d'en Jori (Montblanc, Conca de Barberà)», a Ruiz de Arbulo, J. (ed.), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 199-206.

— *et al.* 2000b: «L'hàbitat suburbà portuari de l'antiga Tàrraco. Excavacions al sector afectat pel PERI 2 (Jaume I-Tabacalera)», a Ruiz de Arbulo, J. (ed.), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 137-154.

— *et al.* 2001: Adserias, M., García, M., Teixell, I.: «Noves troballes d'època romana a l'entorn de Tàrraco: les villae del Mas dels Canonges i del Camí vell de Salou (Tarragona, Tarragonès)», *ButArq* 23, Tarragona, 213-247.

— *et al.* 2002: Adserias, M., Ferrer, C., García, M., Otiña, P.: «Els Balnea tardoantics del sector sud-occidental de Tàrraco», *Empúries* 53, Girona, 56-65.

— *et al.* 2003: Adserias, M., Fabra, M. E., Ramon, E.: «La villa romana del Vilar», a *Les arrels de Valls. Dels ibers als romans*, Valls (Tarragona), 31-37.

Adserias, M., Ramon, E. 2004: «La villa romana del Vilar (Valls, Alt Camp)», *Quaderns de Vilaniu* 45, Valls (Tarragona), 5-18.

Adam, J.-P. 1984: *La construction Romaine: Matériaux et Techniques*, París.

Aguarod, C. 1991: *Cerámica romana importada de cocina en la Tarraconense*, Saragossa.

Aguilar, A., Guichard, P. 1995: *La ciudad antigua de Lacimurga y su entorno rural*, Badajoz.

Aguirre, A. 1997: *El rito funerario en Euskal Herria*, Sant Sebastià.

Alba Calzado, M. 2004: «Arquitectura doméstica», a Dupré, X. (ed.), *Mérida. Colonia Augusta Emerita*, Las capitales provinciales de Hispania 2, Roma, 67-83.

Alba et al. 1997: Alba, M., Márquez, J., Saquete, J. C.: «Intervención en un solar sito en el Camino del Peral s/n», *MEA-Memoria* 1, Mérida, 94-103.

Alföldy, G. 1991: «Tàrraco», *Forum* 8, Tarragona (reed. de la RE, supl. XV, Munic, 1978).

Allison, P. M. 2004: *Pompeian Households. An Analysis of the Material Culture*, Cotsen Institute of Archaeology, Mn. 42, Los Angeles.

Amo, M. D. del 1979: *Estudio crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*, Tarragona, 3 vol.

Aquilué, X. 1989a: «Terra Sigillata Africana», a TED'A 1989, *Un abocador del segle V d.C. en el forum provincial de Tàrraco*, Tarragona, 123-155.

- 1989b: «Les ceràmiques comunes de producció africana», a TED'A 1989, *Un abocador del segle V d.C. en el forum provincial de Tàrraco*, Tarragona, 190-204.
- 1992: *Relaciones económicas, sociales e ideológicas entre el Norte de África y la Tarraconense en época romana. Las cerámicas de producción africana procedentes de la Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, tesi microfitxada 1.275, Universitat de Barcelona, Barcelona.
- 1995: «La cerámica común africana», a Aquilué, X., Roca, M. (ed.), *Cerámica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Empúries, 61-72.

Aquilué, X., Dupré, X. 1986: «Reflexions entorn de Tarraco en època tardo-republicana», *Fòrum* 1, Tarragona.

Aquilué et al. 1984: Aquilué, X., Mar, R., Nolla, J. M., Ruiz de Arbulo, J., Sanmartí Grego, E.: *El forum romà d'Empúries (excavacions de l'any 1982). Una aproximació arqueològica al procés històric de la romanització al nord-est de la Península Ibèrica*, Monografies Emporitanes VI, Barcelona.

- et al. 1991: Aquilué, X., Dupré, X., Massó, J., Ruiz de Arbulo, J.: «La cronologia de les muralles de Tàrraco», *RAP* 1, Lleida, 271-304.
- et al. 2000: Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M., Tremoleda, J.: «Les ceràmiques de vernís negre dels segles II i I aC a Empúries, l'Escala, Alt Empordà», a *Les ceràmiques de vernís negre dels segles II i I aC: Centres productors mediterranis i comercialització a la Península Ibèrica*, Mataró, 31-58.
- et al. 2002: Aquilué, X., Castanyer, P., Santos, M., Tremoleda, J. M.: «El Campo de silos del área central de la ciudad romana de Empúries», *Romula* 1, Sevilla, 9-38.

Arce, J. 2002: *Centcelles. El monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*, Bibliotheca Italica 25, Roma.

Ariño, E. 1986: *Centuriaciones romanas en el valle medio del Ebro. Provincia de La Rioja*, Logroño.

- 2003: «Tipos de campo, modelos de hábitat. Problemas metodológicos e interpretativos de los catastros romanos en Hispania», a Guitart, J., Palet, J. M., Prevosti, M. (ed.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*, Barcelona, 97-116.

Ariño, E., Díaz, P. C. 2002: «El campo: propiedad y explotación de la tierra», a Teja, R. (ed.), *La Hispania del siglo IV. Administración, economía, sociedad, cristianización*, Bari, 59-96.

Ariño et al. 2004: Ariño, E., Gurt, J. M., Palet, J. M.: *El pasado presente. Arqueología de los paisajes en la Hispania romana*, Barcelona-Salamanca.

Arola, R., Bea, D. 2004: «La villa romana de l'Hort del Pelat (Riudoms, Baix Camp)», *ButArq* 24, Tarragona, 75-95.

Arrayàs, I. 2002: *Morfologia històrica del territorium de Tarraco en època tardo-republicana romana o ibèrica final (ss III-I aC): cadastres i estructures rurals*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra.

- 2003: «El territorium de Tarraco en època tardo-republicana romana (s. III-I a.C.). Poblament i estructures rurals al Camp de Tarragona», *ButArq* 25, Tarragona, 25-55.
- 2004: «Morfología histórica del territorium de Tarraco en época tardo-republicana romana (s. III-I a.C.)», *Dialogues d'histoire ancienne*, 30/1, 33-60.
- 2005: *Morfologia històrica del Territori de Tarraco (ss. III-I a.C.)*, Instrumenta 19, Barcelona.

Asensio, D. 1996: «Les àmfores d'importació de la ciutadella ibèrica d'Alorda Park o Les Toixoneres (Calafell, Baix Penedès, Tarragona)», *RAP* 6, Lleida 35-79.

Asensio et al. 1998: Asensio, D., Belarte, C., Sanmartí, J., Santacana, J.: «Paisatges ibèrics. Tipus d'assentaments i formes d'ocupació del territori a la costa central de Catalunya durant el període ibèric ple», a *Saguntum extra-1. Los Íberos, principes de Occidente, Las estructuras de poder en la sociedad ibérica*, Barcelona, 373-385.

Asensio, D., Martín, A. 1998: «El derelict de Bon Capó (l'Ametlla de Mar): l'inici de l'expansió de vi italià a la Península Ibèrica», a *II Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana. El vi a l'antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani occidental*, Monografies Badalonines 14, Badalona, 138-150.

Asensio, D., Otiña, P. 2002: «Àmfores d'importació i comerç en època ibèrica (segles V-I a.C.) a la zona del Camp de Tarragona», *Citerior* 3, 93-128.

Bairrao, J. M. 1992: *Conimbriga. Casa dos Repuxos. Conventus Scallabitanus I*, CMRP, Conimbriga.

Balil, A. 1962: «Mosaicos ornamentales romanos de Barcelona», *AEspA* XXXV, Madrid, 36-69.

- 1965: «Las escuelas musivarias del Conventus Tarraconensis», *CMGR* I, París, 29-41.
- 1966: «Los mosaicos de la villa romana de El Puig de Cebolla (Valencia)», *IX CNA*, Saragossa, 336-340.
- 1970: «Sobre el mosaico romano bícromo en la Península Ibèrica», *XI CNA*, Saragossa, 540-548.

Ballart I., Mario, E. 1973 (agost): «Restos humanos en las explanaciones de la Refinería», *La voz de la Costa Dorada* 1, Reus, 8.

Balmelle et al. 2002: Balmelle, C., Blanchard-Lemée, M., Darmon, J. P., Gozlan, S., Raynaud, M. P., Blanc-Bijon, V., Christophe, J.: *Le décor géométrique de la mosaïque romaine II. Répertoire graphique et descriptif des décors centrés*, París.

- *et al.* 2002²: Balmelle, C., Blanchard-Lemée, M., Christophe, J., Darmon, J. P., Guimier-Sorbets, A. M., Lavagne, H., Prudhomme, R., Stern, H.: *Le décor géométrique de la mosaïque romaine I. Répertoire graphique et descriptif des compositions linéaires et isotropes*, París.
- Barral, X.** 1973: «Mosaicos romanos de Mataró: la villa de Can Llauder y el edificio de Can Xammar», *XII CNA*, Saragossa, 735-746.
- 1978: *Les mosaïques romaines et médiévales de la regio Laietania*, Barcelona.
- 1980: «Repertori gràfic en català de la decoració geomètrica dels mosaics antics», *Fonaments. Prehistòria i Món Antic als Països Catalans* 2, Barcelona, 131-234.
- Becatti, G.** 1987a: «Alcune caratteristiche del mosaico bianco-nero in Italia», a *Kosmos. Studi sul mondo classico*, Roma, 529-552.
- 1987b: «Alcune caratteristiche del mosaico policromo in Italia», *Kosmos. Studi sul mondo classico*, Roma, 567-594.
- Benet, A.** 1984: «La Conca de Barberà, terme municipal romà?», *Miscel·lània d'Estudis Solivellencs* 2, Solivella, 61-66.
- Benet et al.** 1992: Benet, C., Carreté, J. M., Fàbrega, X., Macias, J. M., Remolà, J. A.: «L'assentament rural del Mas del Catxorro (Benifallet): un exemple de continuïtat tardana», *Acta Arqueològica de Tarragona* V, Tarragona, 31-45.
- Bergadà, A.** 1978: *Vimbodí. Estudi històric, sociològic i religiós*, Vimbodí.
- Berges, P. M.** 1960-70: «Cripta tardorromana en Marsà (Tarragona)», *Boletín Arqueológico*, èp. IV, LXIX-LXX, Tarragona, 128-129.
- 1971: «Informe sobre Els Munts», *ButArq* LXIX-LXX, Tarragona, 140-150.
- Bermúdez, A., Massó, J.** 1988: «El horno cerámico del «Barranc de la Premsa Cremada» (Botarell, Tarragona)», *ButArq* 6-7, Tarragona, 63-106.
- Blanco, A.** 1978a. *Mosaicos romanos de Mérida*, CMRE I, Madrid.
- 1978b: *Mosaicos romanos de Itálica (I)*, CMRE II, Madrid.
- Blasco, M. C.** 1973: «Restos de mosaico romano en Utebo (Zaragoza)», *CNA XII*, Saragossa, 719-725.
- Blázquez, J. M.** 1981: *Mosaicos romanos de Córdoba*, Jaén y Málaga, CMRE III, Madrid.
- 1982a: *Mosaicos romanos de Sevilla, Granada, Cádiz y Murcia*, CMRE IV, Madrid.
- 1982b: *Los mosaicos romanos de la Real Academia de la historia. Ciudad Real, Toledo, Madrid y Cuenca*, CMRE V, Madrid.
- Blázquez et al.** 1993: Blázquez, J. M., López Monteagudo, G., Mañanes, T., Fernández Ochoa, C.: *Mosaicos romanos de León y Asturias*, CMRE X, Madrid.
- Blázquez, J. M., Ortego, T.** 1983: *Mosaicos romanos de Soria*, CMRE VI, Madrid.
- Bobadilla, M.** 1969: «El mosaico de peces de La Pineda (Tarragona)», *Pyrenae* 5, Barcelona, 141-152.
- Bonifay, M.** 2004: *Études sur la céramique romaine tardive d'Afrique*, BAR Inter. Series 1301, Oxford.
- Bouet, A.** 2003a: *Les thermes privés et publics en Gaule Narbonnaise*, Collection de l'École Française de Rome 320, Roma, 2 vol.
- 2003b (dir.): *Thermae Gallicae. Les thermes de Barzan (Charente-Maritime) et les thermes des provinces gauloises*, Aquitania Supplément 11, Santander.
- Bouso et al.** 1999: Bouso, M., Fernández, M. J., Gago, N., Pon, E.: «La producción agrícola y la transformación y conservación de cereales en Mas Castellar-Pontós», a *Saguntum Extra-3. Íbers. Agricultors, comerciants i artesans. III reunió sobre economia en el món ibèric* (València 1999), València, 15-123.
- Brothers, A. J.** 1996: «Urban Housing», a Barton I. M. (ed.), *Roman Domestic Buildings*, Exeter, 33-63.
- Buffat et al.** 2005: Buffat, L., Longepierre, S., Masbernát, A.: «Entre villa et auberge: Croix de Fenouille (Castillon-du-Gard)», a *Les Campagnes dans l'Antiquité: la villa gallo-romaine*, Archéologies gardoises 2, 73-77.
- Burch, J.** 1996: «L'ús de sitges en època republicana al NE de Catalunya», *RAP* 6, Lleida, 207-216.
- Burés et al.** 1989: Burés, L., Gurt, J. M., Marqués, A., Tuset, E.: «Cadastres d'època romana en relació a les ciutats de Tarraco, Ilerda i Iesso», a *Tribuna d'Arqueologia 1988-1989*, Barcelona, 113-120.
- Cadet, P.** 1983. «Les mosaïques géométriques de la villa Hadriana», a *Mosaïque. Recueil d'Hommages à Henri Stern*, París, 93-95.
- Canyelles et al.** 1996: Canyelles, J. M., Piñol, Ll., Vergés, J. M.: «La villa i la necròpolis de Mas Gassol (Alcover)», *Quaderns de Vilaniu* 29, Valls, 27-41.
- Capdevila, R., Massó, J.** 1976: «Trabajos de salvamento de la villa romana de Els Antigons-Reus», *ButArq*, fasc. 133-140, 1976-77, 312-313.
- Carreras, J.** 1945: «Los hallazgos arqueológicos de Pórpuras (Reus)», *ButArq* 1945, 82-91.
- 1952: «De re agrícola hispano-romana tarraconense», *ButArq* 1952, 25-31.

- Carreté et al.** 1995: Carreté, J. M., Keay, S., Millet, M.: «A Roman provincial capital and its Hinterland. The survey of the territory of Tarragona, Spain, 1985-1990», *Journal of Roman Archaeology*, Supplementary series 15, Ann Arbor.
- Casas et al.** 1990: Casas, J., Castanyer, P., Nolla, J. M., Tremoleda, J.: *Ceràmiques comunes i de producció local d'època romana I. Materials Augustals i alto-imperials a les comarques orientals de Girona*, Sèrie Monogràfica 12, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, Girona.
- et al. 1995a: Casas, J., Castanyer, P., Nolla, J. M., Tremoleda, J.: *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Sèrie Monogràfica núm. 15, Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona, Girona.
- et al. 1995b: Casas, J., Castanyer, P., Nolla, J. M., Tremoleda, J.: «Les ceràmiques comunes locals del N.E. de Catalunya», a *Ceràmica comuna romana d'època Alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Empúries, 99-127.
- Castanyer et al.** 1993a: Castanyer, P., Sanmartí, E., Santos, M., Tremoleda, J., Benet, C., Carreté, J. M., Fàbrega, X., Remolà, J. A., Rocas, X.: «L'excavació del Kardo B. Noves aportacions sobre l'abandonament de la ciutat romana d'Empúries», *CYPSELA* X, Girona, 159-194.
- et al. 1993b: Castanyer, P., Sanmartí, E., Tremoleda, J.: «Céramique commune ibérique», *Lattara* 6, 351-356.
- Castanyer, P., Tremoleda, J.** 1999: *La villa romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona.
- 2005: «La producció agrícola d'època romana al nord-est de Catalunya», *Cota Zero. Revista d'Arqueologia i Ciència* 20, Barcelona, 67-77.
- Cerdà et al.** 1997: Cerdà, J. A., García Roselló, J., Martí García, C., Pujol, J., Pera, J., Revilla, V.: «El *Cardo Maximus* de la ciutat romana d'Illuro (*Hispania Tarraconensis*)», *Laietania* 10.2, Mataró.
- Chavarría, A.** 1997: «Las transformaciones termales en las *uillae* de la Antigüedad Tardía Hispánica: la *uilla* de Els Ametllers en Tossa de Mar (Girona)», a *Termalismo Antiguo* (I Congreso Peninsular), Madrid, 511-518.
- 1999: «El món rural al llevant de la Tarraconense durant l'Antiguitat Tardana», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics* X, Barcelona, 15-32.
- Chevallier, R.** 1997: *Les Voies Romaines*, París.
- Chouquer, G.** 2003: «Crise et recomposition des objets: les enjeux de l'archéogéographie», *Études rurales* 167-168, 13-32.
- Chouquer, G., Favory, F.** 1991: *Les paysages de l'Antiquité. Terres et cadastres de l'occident romain*, París.
- Chouquer et al.** 1987: Chouquer, G., Clavel-Lévêque, M., Favory, F., Vallat, J. P.: *Structures agraires en Italie centro-méridionale. Cadastres et paysage ruraux*, Collection de l'École Française de Rome 100, París-Roma.
- Ciro, S.** 1997: «Urban transformation at Pompeii in the late 3rd and early 2nd c. b.C.», a Laurence, R., Wallace, A. (ed.), «Domestic space in the roman world: Pompeii and beyond», *Journal of Roman Archaeology* Supp. Series 22, Michigan, 91-120.
- Clavel-Lévêque, M. (ed.)**, 1983: *Cadastres et Espace rural. Approches et réalités Antiques*, Table Ronde de Besançon, CNRS, París.
- Conde, M. J.** 1992: «Una producció ceràmica característica del món ibèric tardà: el *Kalathos* 'barret de copa'», *Fonaments* 8, 117-169.
- Conde et al.** 1995: Conde, M. J., Cura, M., García Roselló, J., Sanmartí, J., Zamora, D.: «Els precedents. Les ceràmiques de cuina a torn pre-romanes en els jaciments ibèrics de Catalunya», a *Ceràmica comuna romana d'època Alto-imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Empúries, 13-23.
- Corral, R. M., Fumega, A.** 1999: «Algunos conjuntos de pintura mural romana de *Asturica Augusta*», *Lancia*, Lleó, 74-102.
- Cortés et al.** 1992: Cortés, R., Foguet, G., Güell, M., López, J.: «Resultats de la primera campanya d'excavacions del Mas dels Frares de constantí (Juliol, 1989)», *ButArq* 13, Tarragona, 69-82.
- DA** 1990: *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses* 14, Castelló.
- Dantí et al.** 2004: Dantí, J., Alonso, I., Mercadé, M., Salvadó, I., Martín, A., González, R., Vila, LL., Moreno, I.: «IV. El període medieval i modern», a *Atles d'arqueologia de Catalunya I. Urbanisme de Granollers*, Barcelona, 37-100.
- Darmon, J. P.** 1994: *Lyonnaise* 5, RGMG II, París.
- Degbomont, J. M.** 1984: *Le chauffage par hypocaust dans l'habitat prive*, Liège.
- Díaz García, M.** 2000: «Tipocronología de los contextos cerámicos tardo-republicanos en *Tarraco*», *Empúries* 52, 201-260.
- Díaz, M., Otiña, P.** 2002: «El comercio de la Tarragona antigua: importaciones cerámicas entre el siglo III a.C. y la dinastía julio-claudia», a *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou*, Montagnac, 171-193.

- Díaz, M., Puche, J. M.** 2003: «El proceso de urbanización de la Tarraco republicana: los niveles constructivos del colector principal de la ciudad», *RAP* 11, Lleida, 291-319.
- Díaz et al.** 2005: Díaz, M., Macías, J. M., Teixell, I.: «Intervencions al carrer Sevilla núm. 12-14. Noves dades per a l'evolució urbana del 'Casc Antic' de Tàrraco», *ButArq* 27, Tarragona, 47-103.
- Diez, L., Pita, R.** 1966: «Una villa romana con mosaicos en Albasa (Lérida)», a *CNA* IX, Saragossa, 348-357.
- Domingo, J. A.** 2005: «Similitudes entre los capiteles catalanes y franceses en época paleocristiana y visigoda. Una aproximación a través del análisis de los capiteles con cuatro hojas angulares», *BA*, èp. V, 27, Tarragona, 131-174.
- Donceel-Voûte, P.** 1994: «Le Ve siècle dans les mosaïques syriennes», a *CMGR* IV, París, 205-210.
- Dunbabin, K. M. D.** 1999: *Mosaics of the greek and roman world*, Cambridge.
- Dupré, X.** 1994: *L'arc romà de Berà*, Sabadell (Barcelona).
- Dupré, X., Julià, M.** 1984: «Un edifici de planta basilical a Vilallonga del Camp (Tarragonès)», *Informació arqueològica* 42, Barcelona, 58-61.
- Ennaïfer, M.** 1983: «Le thème des chevaux vainqueurs à travers la série des mosaïques africaines», *MEFRA* 95-2, París, 817-858.
— 1994a: «Contribution a la connaissance des mosaïques de la region de L'Antique Capsa», *CIMA*, Guadalajara, 253-264.
- Enrich et al.** 2003: Enrich, J., Sales, J., Enrich, J.: «Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia: els rituals d'enterrament i les seves pautes i models d'interrelació a l'espai rural», a *II Congrès d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya* (Sant Cugat del Vallès 2002), Barcelona, vol. II, 662-673.
- Eristov, H.** 1979: «Corpus des faux-marbres peints à Pompeii», *MEFRA* 91-2, París, 693-771.
- Escrivà, V.** 1989: *La ceràmica romana de Valentia: la terra sigillata hispànica*, València.
- Farioli, R.** 1994: «Mosaico pavimentale presso il 'Decumano' de Bostra (Siria)», *CIMA* VI, Guadalajara, 201-205.
- Fendri, M.** 1965: «Évolution chronologique et stylistique d'un ensemble de mosaïques dans une station thermale a Djebel Oust (Tunisie)», *CMGR* I, París, 157-173.
- Fentress, E.** 2003: *Cosa V. An Intermittent Town, excavations 1991-1997*, Memoirs of the American Academy in Rome, Supplementary vol. II, Ann Arbor.
- Fernández Díaz, A.** 2001: «El programa pictórico de la Casa de la Fortuna», a Ruiz, E. (coord.), *La casa romana en Carthago Nova. Arquitectura privada y programas decorativos*, Murcia, 85-130.
- Fernández-Galiano, D.** 1984: *Complutum II. Mosaicos*, EAE 138, Madrid.
- Fernández García, M. I., Ruiz, P.** 2005: «Sigillata Hispánica de origen Bético», a Roca, M., Fernández García, M. I. (coord.), *Introducción al estudio de la cerámica romana*, Málaga, 139-182.
- Fernández Ochoa et al.** 2004: Fernández Ochoa, C., Gil, F., Orejas, A.: «La villa romana de Veranes. El complejo rural tardorromano y propuesta de estudio del territorio», *AEspA* 77, Madrid, 197-219.
- Fiches, J.-L., Mathieu, V.** 2002: «Ambrussum. Villetelle (Hérault)», a Fiches, J.-L. (dir.), *Les agglomérations gallo-romaines en Languedoc-Roussillon*, Lattes, 521-557.
- Foguet, G.** 1994: «Mare de Déu de la Mercè, Misser Sitges, Puig d'en Sitges i Arc de Sant Llorenç», a *Arqueologia i Història: evolució del teixit urbà de Tarragona*, Seminari internacional amb motiu del 150è aniversari de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense (preactes), Tarragona.
- Foss, P. W.** 1997: «Watchful Lares: Roman household organization and the rituals of cooking and eating», a Laurence, R., Wallace, A. (ed.), «Domestic space in the roman world: Pompeii and beyond», *Journal of Roman Archaeology* Supp. Series 22, Michigan, 197-218.
- Foucher, L.** 1958: *Notes et Documents, volume I (nouvelle série). Thermes romaines des environs d'Hadrumete*, Tunis.
— 1960a: *Inventaire des mosaïques, feuille n°57 de l'Atlas Archéologique. Sousse*, Tunis.
— 1960b: *Découvertes archéologiques en Thysdrus en 1960. Notes et documents* IV, Tunis.
— 1961: *Découvertes archéologiques en Thysdrus en 1961. Notes et documents* V, Tunis.
- García Entero, V.** 2001: *Los Balnea de las Villae hispanorromanas. Provincia Tarraconense*, Madrid.
- García Guinea, M. A.** 2000: *La villa romana de Quintanilla de la Cueva (Palencia). Memoria de las excavaciones 1970-1981*, Palència.
- García Noguera, M.** 2001: «El triclinium de la Llosa: decoració i materials», a García et al. 2001, *La villa romana de la Llosa. 10 anys d'investigació arqueològica*, Tarragona, 77-82.
- García et al.** 1997: García, M., Pociña, C. A., Remolà, J. A.: «Un context ceràmic d'inicis del segle II d.C. a Tàrraco (Hispania Tarraconensis)», *Pyrenae* 28, Barcelona, 179-209.
— 2001: García, M., Macías, J. M., Menchon, J. J., Puche, J. M., Ramon, E., Remolà, J. A.: *La vitlla*

romana de la Llosa. 10 anys d'investigació arqueològica, Cambrils.

Germain, S. 1973²: *Les mosaïques de Timgad. Étude descriptive et analytique*, París.

Geyh, M. A. 2000: «Experience with Bomb-¹⁴C Dating of Human Bones and Fur», *17th International Radiocarbon Conference*, Israel.

Gozlan, S. 1990: «Quelques décors ornementaux de la mosaïque africaine», *MEFRA* 102-2, París, 983-1029.

— 1992: *La Maison du Triomphe de Neptune à Acholla (Botria, Tunisie), I - Les Mosaïques*, Roma.

Guardia, M. 1992: *Los mosaicos de la antigüedad tardía en Hispania. Estudios de Iconografía*, Barcelona.

Güell et al. 1990: Güell, M., Martínez, M., Menchon, J. J., Miquel, M.: «Evolució del poblament en època antiga a la conca del Gaià Mig (l'Alt Camp, Tarragona)», *Butlletí de l'Associació Arqueològica de Castelló* 8, 44-51.

Guiral, C. 1998: «Pintura mural romana en *Complutum* y su entorno», a *Complutum. Roma en el interior de la Península Ibérica*, Alcalá de Henares, 119-127.

Guitart et al. 2003a (ed.): Guitart, J., Palet, J. M., Prevosti, M.: *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès (Vendrell 2001), Barcelona.

— et al. 2003b: «La Cossetània oriental de l'època ibèrica a l'Antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori», a Guitart, J., Palet, J. M., Prevosti, M. (ed.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Barcelona, 129-157.

Gurt, J. M., Macías, J. M. 2002: «La ciudad y el *territorium* de Tarraco: el mundo funerario», a Vaquerizo, D. (ed.), *Espacios y usos funerarios en el Occidente Romano*, Còrdova, 87-112.

Gurt, J. M., Marqués, A. 1988: «Les empremtes de la història en el paisatge del Camp de Tarragona. La conquesta cadastral de l'espai», *Espais*, Barcelona, 46-51.

Hauschild, T., Arbeiter, A. 1993: *La Villa Romana de Centcelles*, Barcelona.

Hayes, J. W. 1972: *Late Roman Pottery. A catalogue of Roman Fine Wares*, Londres.

Hernández Sanahuja, B. 1873: «Bronces de Tiberi Cláudio en el Museo Arqueológico de Tarragona...», *Museo Español de Antigüedades* 2, Madrid, 145-153.

Hidalgo, R. 1990: «Esquemas decorativos pictóricos de la villa romana de El Ruedo (Almedinilla, Córdoba)», *Anales de Arqueología Cordobesa* 1, Còrdova, 109-124.

— 1994: «Mosaicos de la villa romana de El Ruedo (Almedinilla, Córdoba)», *CIMA*, Guadalajara, 15-22.

Ikäheimo, J. P. 2003: *Late Roman African Cookware of the Palatine East Excavations, Rome. A holistic approach*, BAR Inter. Series 1143, Oxford.

IPAC 1990: *Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya*.

Járrega, R. 1997: «El poblamiento rural en el este de la Tarraconense en época teodosiana», a *Congreso Internacional La España de Teodosio*, Segòvia, vol. II, 533-542.

— 1998: «La producció amforal romana del camp de Tarragona. Estat de la qüestió», a *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental*, 2n Col·loqui Internacional d'Arqueologia Romana (Badalona 1998), Badalona, 430-437.

— 2000: «El poblament rural i l'origen de les *villae* al nord-est d'*Hispania* durant l'època romana republicana (segles II-I aC)», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 21, Castelló de la Plana, 271-301.

— 2003: «Les ceràmiques romanes de la villa de Mas d'en Gras (Vila-seca, Tarragonès)», *ButArq* 25, Tarragona, 107-170.

Juan et al. 1989: Juan, L. C., Bermúdez, A., Massó, J., Ramon, E.: «Medio natural y medio económico en la industria alfarera: el taller iberorromano de Fontscaldes (Valls, Alt Camp, Tarragona)», *BA*, èp. V, núm. 8 i 9, Tarragona, 59-86.

Julià et al. 1989: Julià, M., Lázaro, P., Lorenzo, C., Lorient, A., Oliver, A., Plens, M., Puig, F.: «Excavacions d'urgència a l'antic Portal de Magdalena. Lleida (Segrià)», a *Excavacions arqueològiques d'urgència a les comarques de Lleida*, Barcelona, 203-226.

Keay, S. J. 1984: *Late Roman amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence*, BAR Int. Ser. 196, Oxford.

Lancha, J. 1981: *RGMG III, Province de Narbonnaise 2-Vienne*, París.

Laut 1993: «Mas dels Frares», a Mar, R., López, J., Piñol, Ll. (ed.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, DAC 0, Tarragona, 100-103.

Lavagne, H. 1979: *RGMG III, Province de Narbonnaise 1-Partie Central*, París.

Levi, D. 1947: *Antioch Mosaic Pavements*, Princeton.

Llovera et al. 1997: Llovera, X., Bosch, J. M., Ruf, A., Yáñez, C., Solé, X., Vila, A.: *Roc d'Enclar. Transformacions d'un espai dominant. Segles IV-XIX*, Andorra.

- López Bonillo, D.** 1985: *Geografía del Camp de Tarragona*, El Balcó 3, Tarragona.
- López Monteagudo et al.** 1998: López, G., Navarro, R., Palol, P. de: *Mosaicos romanos de Burgos*, CMRE XII, Madrid.
- López Mullor, A.** 1989: *Las cerámicas romanas de paredes finas en Catalunya*, Quaderns Científics i Tècnics de la Diputació de Barcelona 2, Barcelona.
- López Mullor et al.** 2002: López, A., Fierro, J., Riera, M., Suau, L.: «Les excavacions a Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) entre 1996 i 1998», *Tribuna d'Arqueologia* 1998-1999, Barcelona, 175-209.
- et al. 2004: López Mullor, A., Caixal, A., Fierro, X.: «Resultats de la recerca arqueològica a la villa romana i al Castell de Cubelles», a *Actes de les Jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2001. Comarques de Barcelona 1996-2001*, Barcelona, vol. II, 458-488.
- López Vilar, J.** 1993a: «Termes de la villa romana de Can Terrés», a *Les termes romanes a Catalunya*, DAC 0, Tarragona, 28-31.
- 1993b: «La villa romana de La Barquera. Perafort, Tarragona», *Arqueologia d'intervenció* 3, Tarragona.
- 2006: *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tàrraco. El temple septentrional i el complex martiriàl de Sant Fructuós*, Documenta 4, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 2 vol.
- López Vilar, J., Piñol, Ll.** 1997: «El món funerari en època tardana al Camp de Tarragona: la Barquera (Perafort) i Mas de Gassol (Alcover)», *Citerior* 1, Tarragona, 173-188.
- 2001: «Complejos termale en las villae tardorromanas del Camp de Tarragona (Ager Tarraconensis)», *Arqueología y Territorio Medieval* 8, Jaén, 77-95.
- Lostal, J.** 1992: *Los miliarios de la provincia Tarraconense (conventus Tarraconense, Cesaraugustano, Cluniense y Cartaginense)*, Saragossa.
- Macias, J. M.** 1999: *La ceràmica comuna tarδοantiga a Tàrraco. Anàlisi tipològica i històrica (segles V-VII)*, TULCIS, Monografies Tarraconenses 1, Tarragona.
- 2000a: «L'urbanisme de Tàrraco a partir de les excavacions de l'entorn del fòrum de la ciutat», a Ruiz de Arbulo, J. (ed.), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 83-106.
- 2000b: «La villa romana de Callípolis (Vila-seca, Tarragonès)», a Ruiz de Arbulo, J. (ed.), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 207-222.
- 2001: «La villa romana de la Llosa en el marc de l'ocupació agrícola del territorium de Tàrraco», a García, M. et al., *La villa romana de la Llosa. 10 anys d'investigació arqueològica*, Cambrils, 40-45.
- 2004a: «L'àrea portuària de Tàrraco: noves aportacions i estat de la qüestió», a Macias, J. M. (ed.), *Les termes publiques de l'àrea portuària de Tàrraco*, Documenta 2, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 161-171.
- 2004b: «Carrer de Castaños 1: les restes ceràmiques», a Macias, J. M. (ed.), *Les termes publiques de l'àrea portuària de Tàrraco*, Documenta 2, Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Tarragona, 85-89.
- 2005: «Els assentament romans com a espai de residència: l'exemple del Territorium de Tàrraco», *Cota Zero. Revista d'Arqueologia i Ciència* 20, Barcelona, 78-86.
- Macias et al.** 1997: Macias, J. M., Menchon, J. J., Puche, J. M., Remolà, J. A.: «Nous contextos ceràmics del segle IV i inicis del V en la província de Tarragona», a *Arqueomediterrània 2, Taula rodona Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)* (Badalona 1996), Barcelona, 153-178.
- et al. 1999: Macias, J. M., Menchon, J. J., Muñoz, A.: «Món funerari del territori de Tàrraco», a *Del Romà al Romànic. Història, Art i Cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 275-278.
- Mackensen, M.** 1993: *Die Spätantiken Sigillata-und Lampentöpfereien von El Mahrine (Nordtunisien). Studien zur Nordafrikanischen Feinkeramik des 4. bis 7. Jahrhunderts*, Müncher Beiträge zur Vor und Frühgeschichte, Band 50, Munic.
- Maluquer, J.** 1947-48: «Una necrópolis romana en el fondo del embalse de San Antonio Lérida», *Ampurias* 9-10, 293-96.
- Mañanes, T.** 1992: *La villa romana de Almenara-Puras (Valladolid)*, Valladolid.
- Marensi, A.** 2001: «Contributo allo studio dell'edilizia privata in Norico: le ville», *Notizie archeologiche Bergomensi* 9, Bergam, 157-272.
- Marí, Ll., Revilla, V.** 2003a: «L'arquitectura i el programa ornamental de la villa romana del Romeral: Estat de la qüestió i darreres excavacions (Albesa, La Noguera)», a *Actes de les jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000. Comarques de Lleida (2000)*, Barcelona, 363-387.
- 2003b: «El tossal del Moro (Corbins, Segrià). Economia i organització de l'espai en una villa del territori d'Ilerda», a *Actes de les jornades d'Arqueologia i Paleontologia 2000. Comarques de Lleida (2000)*, Barcelona, 343-361.
- Marín, C.** 1995: «La ceràmica de cocina africana: consideraciones en torno a la evidencia valenciana», a *Ceràmica comuna romana d'època Alto-Imperial a la Península Ibèrica. Estat de la qüestió*, Monografies Emporitanes VIII, Empúries, 155-165.
- Marot, T.** 1998: «El conjunt de sestercis del segle III», a Tarrats et al., «Excavacions a l'àrea residencial...», *Empúries* 51, Girona, 218-220.

- Martín Camino, M.** 1998: «Un contexto cerámico de finales del siglo III a.C: el vertedero púnico de la Plaza de San Ginés (Cartagena)», a Ramon, J., Sanmartí, J., Asensio, D., Principal, J. (ed.), *Les façies ceràmiques d'importació a la costa ibèrica, les Balears i les Pitiüses durant el segle III aC i la primera meitat del segle II aC*, Arqueomediterrània 4, Barcelona, 9-28.
- Martín et al.** 2000: Martín, A., Miró, N., Revilla, E.: «El complejo termal privado de la domus de la calle Bisbe Caçador de Barcelona», a *Coloquio internacional Termas Romanas en el Occidente del Imperio* (Gijón 1999), Gijón, 283-287.
- Martínez Larriba, M.** 1982: *El món Ibero-romà a Vila-rodona*, Museu de la Vila, Vila-rodona (Tarragona).
- Massó, J.** 1978: *Reus, Prehistòria i Antiguitat*, Reus (Tarragona).
- 1987: «El terme d'Alcover a l'antiguitat», a *Alcover, estat de la qüestió*, Alcover (Tarragona), 37-56.
 - 1989: «Notes per a l'Estudi del Terme de Constantí a l'Antiguitat», a *XXXV Assemblea intercomarcal d'estudiosos de Catalunya* (Valls-Vila-rodona 1989), Valls (Tarragona), 201-218.
 - 1990a: *El terme de Cambrils a l'antiguitat*, Cambrils.
 - 1990b: «Notes per a l'estudi del poblament d'època romana en el terme de La Selva del Camp», *Butlletí del Centre d'Estudis Selvatà* 1, Reus, 9-35.
 - 1993: «Mas del Rofes, Reus», a *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 50.
 - 1998: «Dades sobre la producció d'àmfores de vi romanes en el sector occidental del Camp de Tarragona», a *El vi a l'Antiguitat. Economia, producció i comerç al Mediterrani Occidental. 2n col·loqui internacional d'arqueologia romana* (Badalona 1998), Badalona, 283-287.
 - 2004: «Ungüentari de vidre», a Diversos autors, *El vidre en museus de les comarques tarragonines*, Tarragona, 79.
- Massó, J., Ramon, E.** 1994: «Història del terme de Riudoms», a *Guia nostra. Guia d'informació municipal*, Riudoms, 4-11.
- Mayer, M., Rodà, I.** 1997: «Presentación», a Castellví, G., Comps, J. P., Kotarba, J., Pezin, A. (dir.), *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*, Documents d'Archéologie Française 61, París, 114-125.
- Mayet, F.** 1975: *Les céramiques a Parois Fines a parois fines dans la Péninsule Ibérique*, París.
- 1984: *Les céramiques sigillées hispaniques*, Bordeus.
- Menchon, J. J.** 1994: *Memòria de la intervenció arqueològica duta a terme a Can Montagut de Marçà (El Priorat)*, memòria administrativa inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia.
- 2001: «Els enterraments d'època tardoantiga», a García, M., et al., *La vil·la romana de la Llosa. 10 anys d'investigació arqueològica*, Cambrils, 159-165.
- Menchon, J. J., Teixell, I.** 2000: *Memòria dels treballs d'intervenció arqueològica portats a terme a la planta de SM/OP de Repsol Química a Perafort, a la de Políols al Morell i a la zona Deslastres a Vila-seca (Tarragonès)*. 1998, memòria administrativa inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia.
- Menchon, J. J., Tosas, T.** 1995: «Annex 1. Necròpolis medievals anteriors al 1300 del Camp de Tarragona, el Priorat i la Conca de Barberà», a *Catalunya Romànica*, vol. XXI, *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, el Priorat, la Conca de Barberà*, Barcelona, 590-591.
- Mestres, J. S.** 2000a: «La datació per radiocarboni. Una visió actual», *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998*, Barcelona, 195-239.
- 2000b: «Utilización inductiva y deductiva de las fechas radiocarbónicas. Ejemplo de aplicación a la prehistoria de la isla de Menorca (Balears)», a *Contributos das Ciências e das Tecnologias para a Arqueologia da Península Ibérica. Actas do 3º Congresso de Arqueologia Peninsular*, Porto, vol. IX, 117-139.
- Mestres et al.** 1991: Mestres, J. S., García, J. F., Rauret, G.: «The Radiocarbon Laboratory at the University of Barcelona», *Radiocarbon* 31(1), 23-34.
- Mezzolani, A.** 1992: «Appunti sulle mansiones in base ai dati archeologici», a Quilici, L., Quilici, S. (ed.), *Tecnica Stradale Romana, Atlante Tematico di topografia antica I*, Roma, 105-113.
- Miró, M. T., Blasco, M.** 1993: «Villa de Can Cortada», a *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana i antiguitat tardana (anys 1982-1989)*, Barcelona, 111.
- Montón, F. J.** 1976-77: «El miliario de Morell», *ButArq* èp. IV, 1976-77, Tarragona, 45-48.
- Moreno, M.** 1997: *La villa altoimperial de Cercadilla (Córdoba). Análisis arqueológico*, Arqueología. Serie Monografías Cercadilla 2, Còrdova.
- Morer, J., Rigo, A.** 1998: «Noves dades per l'estudi del poblament en època ibèrica a la costa oriental de la Cossetània», *Citerior* 2, Tarragona, 129-152.
- Morer et al.** 1997: Morer, J., Rigo, A., Barrasetas, E.: «Les intervencions arqueològiques a l'autopista A-16: valoració de conjunt», *Tribuna d'Arqueologia 1996-1997*, Barcelona, 67-98.
- Morricone, M. L.** 1970: *Mosaico*, a EAA, Roma, 504-531.
- Mulvin, L.** 2002: *Late Roman villas in the Danube-Nalkan region*, BAR-IS 1064, Oxford.
- Muñoz, A.** 1991: *La intervenció arqueològica en els jardins de l'ermita de la Mare de Déu del Camí de Cambrils (Avinguda*

de Gaudí), Quaderns d'estudis i divulgació 2, Cambrils (Tarragona).

Muñoz et al. 1995: Muñoz, A., Macías, J. M., Menchon, J. J.: «Nuevos elementos decorados de arquitectura hispano-visigoda en la provincia de Tarragona», *AEspA* 68, Madrid, 293-302.

Navarro, R. 1980: *Los mosaicos romanos de Tarragona*, Universitat de Barcelona.
— 1993: «Motius orientals en els mosaics romans de Tarragona», a *Pre-actes del XIVè Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica, II Comunicacions*, Tarragona, 237.

Neira, M. L., Mañanes, T. 1998: *Mosaicos romanos de Valladolid*, CMRE XI, Madrid.

Nielsen, I. 1990: *Therma et Balnea. The Architecture and Cultural History of Roman Public Baths*, Aarhus University Press, Aarhus, vol. I i II.

Niro, M. J. de, 1985: «Post-mortem preservation and alteration of in vivo bone collagen isotope ratios in relation to palaeodietary reconstruction», *Nature* 317, 806-809.

Olesti, O., Massó, J. 1997: «Une limite de propriété rurale dans l'ager Tarraconensis», *Dialogues d'Histoire Ancienne* 23/2, 224-232.

Ollé, A., Vallverdú, J. 2000: «Excavació de noves estructures a la villa romana de Paret Delgada (la Selva del Camp, Baix Camp)», a Ruiz de Arbulo, J. (ed.), *Tàrraco 99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 223-229.

Otiña Hermoso, P. 2002: «Los materiales lapídeos de la villa de Els Munts (Altafulla)», *ButArq* 24, Tarragona, 111-130.

Otiña, P., Ruiz de Arbulo, J. 2000: «De Cese a Tàrraco. Evidencias y reflexiones sobre la Tarragona ibérica y el proceso de romanización», *Empúries* 52, Girona, 107-136.

Ovadiah, R., Ovadiah, A. 1987: *Hellenistic roman and early byzantine mosaic pavements in Israel*, Roma.

Palet, J. M. 2000. «Dinàmica territorial de l'antiguitat a l'edat mitjana a Catalunya: arqueomorfologia i estudi de casos», a *Territori i Societat a l'Edat Mitjana. Història, Arqueologia*, Documentació III, Lleida, 75-110.
— 2003: «L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tàrraco: estudi arqueomorfològic», a Guitart, J., Palet, J. M., Prevosti, M. (ed.), *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental. Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*, Barcelona, 211-229.

Palet, J. M., Riera, S. 2000: «Organización territorial y dinámica del paisaje en zonas litorales del nordeste de Hispania», a *Actas del III Congreso de Arqueología Peninsular*, Vila-real, vol. 6, 33-45.

Palet, J. M., Gurt, J. M. 1998: «Aménagement et drainage des zones humides du littoral emporitain (Catalogne): une lecture diachronique des structures agraires antiques», *Méditerranée* 90-4, Aix-en-Provence, 41-48.

Pallejà, LL. 1984: «Necròpolis tardo-romana del 'Mas de Barenys' Riudoms», *L'om*, 15-03-1984, Riudoms, 18.
— 1994: «Excavacions al velòdrom. Un centre terrisser d'època romana. Mont-roig del Camp, Baix Camp», *Memòries d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya* 12, Barcelona.

Pallejà, LL., Romero, V. 1993: «Mas del Barenys, Riudoms», a *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 52.

Palol, P. de 1998: *La villa romana de La Olmeda. Pedrosa de la Vega (Palencia)*, Palència.

Papiol, Ll. 2004: «Memòries dels meus treballs arqueològics», *Estudis de Constantí* 20, Constantí, 69-116.

Parlasca, K. 1959: *Die römischen mosaiken in Deutschland*, Berlín.

Pascual, G., Ribera, A. 2002: «Las ánforas tripolitanas antiguas en el contexto del Occidente Mediterráneo. Un contenedor poco conocido de la época republicana», a *Vivre, produire et échanger: reflets méditerranéens. Mélanges offerts à Bernard Liou*, Montagnac, 2002, 303-317.

Passelac, M. 2002: «Ambrussum. Villetelle (Hérault)», a Fiches, J.-L. (dir.), *Les agglomérations gallo-romaines en Languedoc-Roussillon*, Lattes, 151-170.

Paz, J. A. 1991: *Cerámica de mesa romana de los siglos III al VI d.C. en la provincia de Zaragoza*, Saragossa.

Pensabene, P. 1998: «Amministrazione dei marmi e sistema distributivo nel mondo romano», a *Marmi antichi*, Roma, 43-54.
— 2002: «Il fenomeno del marmo nel mondo romano», a Nuccio, M. de, Ungaro, L. (ed.), *I marmi colorati della Roma imperiale*, Venècia, 3-86.

Peña, Y. 2000: «Reutilizaciones termale en el noroeste de la Provincia Tarraconense», a *Coloquio internacional Termas Romanas en el Occidente del Imperio* (Gijón 1999), Gijón, 349-354.

Pérez, A. 1995: *Les cadastres antiques en Narbonnaise occidentale. Essai sur la politique coloniale romaine en Gaule du Sud (IIe s. av. J.-C. - IIe s. ap. J.-C.)*, París.

Pérez, E. 1996: *Revestimientos de opus sectile en la Península Ibérica*, Valladolid.

Piñol, Ll. 1993: «Centelles», a Mar, R., López, J., Piñol, Ll. (ed.), *Utilització de l'aigua a les ciutats romanes*, DAC 0, Tarragona, 84-100.

- Pita, R.** 1969: «Mosaicos romanos tardíos en las comarcas del Segre y Cinca», *BSSA XXIII-XXXV*, Valladolid, 31-64.
- Pou et al.** 1993: Pou, J., Santacana, J., Sanmartí, J.: «El poblament ibèric a la Cessetània», *Laietania* 8, Igualada (Barcelona), 183-206.
- Prevosti, M.** 2005: «L'època romana», a Guitart, J. (coord.), *Història agrària dels Països Catalans. Vol. 1. Antiguitat*, Barcelona, 293-480.
- Puerta, C.** 2000: «La ceràmica comuna romana a la costa laietana (Les ciutats romanes de *Baetulo* i *Iluro* i l'assentament ibèric de Can Balençó)», *Laietania* 12, Mataró, 2000.
- Puig i Cadafalch, J.** 1936: *La Basílica de Tarragona. Períodes paleocristià i visigòtic*, Barcelona.
- Puig, M. R.** 1977: «Pintura romana de Clunia», a *CNA XIV*, Saragossa, 869-870.
- Puig Verdaguer, F.** 1999: «Món funerari de Bàrcino», a *Del Romà al Romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, 265-270.
- Py, M.** 1993a: «Campanienne A», *Lattara* 6, 1993, 146-150.
— 1993b: «Céramique à pâte claire récente», *Lattara* 6, 1993, 222-243.
— 1993c: «Amphores gréco-italiques», *Lattara* 6, 1993, 46-48.
- Py et al.** 2001: Py, M., Adroher, A. M., Sanchez, C.: «Dicocer². Corpus des céramiques de l'Âge du Fer de Lattes (fouilles 1963-1999)», *Lattara* 14, Lattes.
- Ramallo, S. F.** 1985: *Mosaicos romanos de Carthago Nova (Hispania Citerior)*, Murcia.
— 1990: «Talleres y escuelas musivarias en la Península Ibérica», a *Mosaicos romanos. Estudios sobre iconografía. Homenaje «in Memoriam» de Alberto Balil*, Guadalajara, 135-180.
— 2001: «Sistemas, diseños y motivos en los mosaicos romanos de *Carthago Nova*: a propósito de los pavimentos de la calle del Duque», a Ruiz, E. (coord.), *La casa romana en Carthago Nova. Arquitectura privada y programas decorativos*, Murcia, 167-206.
- Ramon Sariñena, E.** 1990: «Villa romana de l'Esquirol (Cambrils, Baix Camp)», *ButArq* 12, 193-194.
— 1993: «L'Esquirol, Cambrils», a *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, 49-50.
— 1997: «Alcover i el seu entorn a l'època ibèrica», a *Alcover: Una història*, Alcover, 19-32.
- Ramon, J.** 1997: *FE-13, un taller alfarero de época púnica en Ses Figueretes (Eivissa)*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 39, Eivissa, 1997.
- Regueras, F., Pérez, E.** 1998: *Mosaicos romanos de la provincia de Salamanca*, Salamanca.
- Reimer et al.** 2004: Reimer, P. J., Baillie, G. L., Bard, E., Bayliss, A., Beck, J. W., Bertrand, C. J. H., Blackwell, P. G., Buck, C. E., Burr, G. S., Cutler, K. B., Damon, P. E., Edwards, R. L., Fairbanks, R. G., Friederich, M., Guilderson, T. P., Hogg, A. G., Hughen, K. A., Kromer, B., McCormac, G., Manning, S., Ramsey, C. B., Reimer, R. W., Remmele, S., Southon, J. R., Stuiver, M., Talamo, S., Taylor, F. W., Plicht, J. Van Der, Weyhenmeyer, C. E.: «IntCal04 Terrestrial Radiocarbon Age Calibration 0-26 cal kyr BP», *Radiocarbon* 46(3), 1.029-1.058.
- Reis, M. P.** 2004: *Las termas y balnea romanos de Lusitania*, Madrid.
- Remolà, J. A.** 1996: *Memòria de la intervenció arqueològica desenvolupada a la necròpolis paleocristiana de Tarragona (Tarragonès)*, mecanoscrit de la memòria d'intervenció arqueològica, Tarragona.
— 1998: «Recents intervencions arqueològiques a Centcelles (1996-1997)», *Estudis de Constantí* 14, Constantí, 29-47.
— 2000: *Las ánforas tardo-antiguas en Tárraco (Hispania Tarraconensis). Siglos IV-VII dC*, Instrumenta 7, Barcelona.
— 2002: «Centcelles y las villae de Tarraco durante la Antigüedad Tardía», a Arce, J. (ed.), *Centcelles. El monumento Tardorromano*, Italica 25, Roma, 99-118.
— 2003: «Les vil·les romanes del Moro (Torredembarra)», *ButArq* 25, Tarragona, 57-87.
- Remolà, J. A., Macias, J. M.** 1994: «L'edifici romà del parc del 'Quintà de Sant Rafel' (Parc de la ciutat), Tarragona», *ButArq* 15, Tarragona, 375-382.
- Revilla, V.** 2000: «La villa de El Vilarenc (Calafell, Tarragona): arquitectura y organización espacial de un fundus del territorio de Tarraco», a Ruiz de Arbulo, J. (ed.), *Tárraco 99. Arqueología d'una capital provincial romana*, DAC 3, Tarragona, 257-273.
- Revilla, V., Miret, M.** 1994: «El poblament romà al litoral central de Catalunya», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló* 16, Castelló, 189-210.
- Riu, M.** 1982: «Enterramientos infantiles entre las puertas o en el subsuelo de las viviendas de la España medieval (siglos x al XIII)», *Acta/Medievalia* 3, 185-200.
- Roca, M., Fernández García, M. I.** (coord.) 1999: *Terra Sigillata Hispánica. Centros de fabricación y producciones altoimperiales*, Jaén.
- Roig Pérez, J. F., García Medrano, P.** 2006: *Memòria de la intervenció arqueològica del projecte «T-53 Unidad de Oxidación via húmeda de sosa gastada. C.I.» de Repsol Petróleo, Poble de Mafumet (Tarragonès), 2005*, memòria administrativa inèdita lliurada al Servei d'Arqueologia.

- Romero Carnicero, M. V.** 1985: *Numancia I.: la terra sigillata*, EAE 146, Madrid.
- Romero i Alarcón, V.** 2001: «Els romans a Riudoms», *L'Om: Revista de Riudoms* 370, 18-19.
- Romero, M. V., Ruiz, P.** 2005: «Los centros de producción de T.H.S. en la zona septentrional de la Península ibérica», a Roca, M., Fernández García, M. I. (coord.), *Introducción al estudio de la cerámica romana*, Màlaga, 183-224.
- Rovira, J., Llecha, T.** 1991: «La primera campanya d'excavacions d'urgència a la plaça Central de Monistrol d'Anoia (Alt Penedès). Resultats preliminars», *Olerdulae* 16, Vilafranca del Penedès, 117-135.
- Ruiz de Arbulo et al.** 2006: Ruiz de Arbulo, J., Vivó, D., Mar, R.: «El capitolio de Tarraco. Identificación y primeras observaciones», a Vaquerizo, D., Murillo, J. F. (ed.), *El concepto de lo provincial en el mundo antiguo. Homenaje a Pilar León*, Còrdova, 391-418.
- Sánchez Real, J.** 1949: «Resumen de los datos obtenidos sobre los mosaicos de Els Munts», *ButArq* XLIX, Tarragona, 224 i seg.
— 1990: «En busca de Callipolis», *Treballs Canongins «El Porxo»* 7, La Canonja (Tarragona), 133-175.
- Sans Travé, J. M.** 1995: «Els precedents antics de la prehistòria a la fi del món antic», a *Catalunya Romànica*, vol. XXI, *El Tarragonès, el Baix Camp, l'Alt Camp, la Conca de Barberà, El Priorat*, Barcelona, 429-431.
- Serra Vilaró, J.** 1935: *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la Junta Superior del Tesoro Artístico 133, Madrid.
- Smith, J. T.** 1997: *Roman villas. A Study in Social Structure*, Londres.
- Solana, J. M.** 2002: *La política viaria en Hispania. Siglo III d.C.*, Valladolid.
- Stern, H.** 1963: *Gaule Belgique - 3 Partie Sud*, RGMG I, París.
- Stuiver, M., Polach, H.** 1977: «Discussion: Reporting of ¹⁴C Data», *Radiocarbon* 19(3), 358.
- Stuiver, M., Reimer, P.** 1993: «Extended Data Base and Revised Calib 3.0 ¹⁴C Age Calibration Program», *Radiocarbon* 19(1), 215-230.
- Tarrats et al.** 1998a: Tarrats, F., Macias, J. M., Ramon, E., Remolà, J. A.: «Excavacions a l'àrea residencial de la villa romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)», *Empúries* 51, Barcelona, 197-225.
— et al. 1998b: «Noves intervencions a la villa romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès)», *Tribuna d'Arqueologia* 1996-1997, Barcelona, 35-56.
- Tchernia, A.** 1986: *Le vin de l'Italie romaine. Essai d'histoire économique d'après les amphores*, BEFAR 26, Roma, 1986.
- Tomber, R. S.** 1988: «Pottery from the 1982-83 excavations», a Humphrey, J. H. (ed.), *The Circus and a Byzantine cemetery at Carthage I*, Ann Arbor, 437-528.
- Torres, M.** 1989: «El mosaico de Povia de Cos Leiria (Portugal)», a *Mosaicos romanos. In memoriam Manuel Fernández Galiano*, Madrid, 145-158.
- Torres, et al.** 1997: Torres, M., Gutiérrez, M. A., Incera, R.: *La villa romana de «Los Casarejos»*, BSSA LXIII, Valladolid, 139-177.
- Uscatescu, A.** 2004: «III. L'època antiga a Granollers: dels orígens a l'antiguitat tardana», a *Atles d'arqueologia de Catalunya I. Urbanisme de Granollers*, Barcelona, 37-100.
- Vandermersch, C.** 1994: *Vins et amphores de Grande Grèce et de Sicile. IVe-IIIe s. avant J.-C.*, Nàpols, 1994.
- Vilalta Ribé, E.** 2006: *Memòria de l'excavació arqueològica als terrenys de Dow Chemical Ibèrica a la Poble de Mafumet (Tarragonès)*, mecanoscrit de la memòria d'intervenció arqueològica, Tarragona.
- Vilaseca, A., Carilla, A.** 1998: «L'assentament romà de la Clota, Creixell, Tarragonès. El poblament rural al nord-est del Tarragonès en el context del canvi d'Era», *Citerior* 2, Tarragona, 189-201.
- Vilaseca, S., Prunera, A.** 1966: «Sepulcros de losas, antiguos y alto medievales de las comarcas tarraconenses», *ButArq* fasc. 93-96, 25-46.
- Xusto, M.** 2000: «La villa romana de Riocaldo (Lobios, Ourense) y su ámbito termal», a *Coloquio internacional Termas Romanas en el Occidente del Imperio* (Gijón 1999), Gijón, 297-304.

The Roman Villa of Els Hospitals (el Morell, Tarragona)

A settlement on the Via *De Italia in Hispanias*

English translation of the conclusions

Final evaluations: The historical context and the occupation of the *Ager Tarraconensis*

Josep M. Macias / Joan J. Menchon

Obviously neither this site, nor any other, provides enough evidence to establish a synthesis of the architecture and population of the *territorium* to which it belongs. However, the data we have been able to extract from this intensive archaeological study provides us with numerous pieces of evidence that, given the paucity of excavations carried out along the *via De Italia in Hispanias*, are of great interest. A detailed analysis of the historical and architectural evolution of this rural settlement allows us to come to a series of conclusions that improve our overall knowledge of the occupation of the *territorium* of *Tarraco* in particular, and the northeast of the Iberian Peninsula in general. The *ager tarraconensis* is currently an area under scientific scrutiny and has provided us with various works that reflect the improvement in our knowledge of it. From the archaeological point of view, we can refer to brief syntheses (Járrega 1998 and 2000; Massó 1998; Macias 2001 and 2005), as well as a highly commendable at-

tempt at its interpretation and contextualisation within the *Països Catalans* as a whole (Prevosti 2005). From the territorial perspective, we can consult two lines of research with completely different attitudes and results (Palet 2000; Arrayàs 2003 and 2005; Ariño *et al.* 2004).

Despite the fact that an area of some 600 square metres has been excavated, we recognise that the archaeological activity is only partial, as not all the site has been documented. The excavated area has been sufficient to allow us to establish a chronology for the site, which is indispensable for its historical contextualisation. On the other hand, the partial nature of the work has been an obstacle to the functional identification of some of the established evidence (see section 5). To these circumstances we have to add the logical effect that the architectural evolution of the buildings would have had on the earlier constructions.

Phase	Chronology and description
1	200-50/25 BC. First evidence and use of a silo
2	50-25 BC. Filling of an earlier-period silo
3	Undetermined. Undetermined drainage structures
4	40-50/90 AD. Filling of natural caves and anthropic fragments of uncertain use
5	80-120. Construction of presumed agricultural areas
6	Post-90. Isolated recorded architectural elements
7	220/240-280/300. Construction of a residential building
8	220/240-280/300. Extension of the preceding phase
9	250-300/325. Construction and use of the northern baths area
10	325/350-450. Disuse and partial or total burial of the northern baths? Construction of a latrine
11	400-450. Transformation of the Phase 7 residential building
12	Undetermined. Specific renovation Phase 1
13	400-425. Construction of a new baths complex and a series of associated rooms
14	400/425-450. Demolition of the residential building from Phases 7/11/12. Construction of new areas
15	Approx. 350-450. Funerary activity

Table 27. Historical periodisation

8.1. The rural settlement (*Phases 1-6*)

The initial problem lies in the analysis of the first six identified phases, in which the residual nature of the level of preservation is well known and in addition the pottery evidence is scarce. For example, from Phases 1 and 2 we only have one silo, the fill levels of which have allowed us to make an analysis of the ware (section 6.5.1) that indicates an imprecise human presence in about the first half of the 2nd century BC, and the obliteration of the repository around the first half of the 1st century BC. The partial nature of the work does not allow us to clarify whether we are dealing with evidence belonging to a settlement in extension and of discrete importance, or if its presence on the perimeter is the sign of a major presence with more remains located outside the excavated area. We will see that this unanswered question remains a constant factor throughout the later chronological periods, when it becomes even less clear due to the subsequent building renovations.

The condition in which we find the silo shows that the ground level was lowered when the Phase 13 baths complex was built and possibly other earlier evidence was affected. On the other hand, the geological subsoil in Area 5 is one metre below the natural level of the area of the Republican silo, while in the sector where the Phase 7 residence was built, the subsoil returns to its normal level, with the exception of the natural gullies filled in during Phase 4. All this demonstrates that the Quaternary platform occupied by the settlement was not a uniform plain, but rather an irregular area made up of channels or depressions caused by small gullies that flowed into the River Francolí. The area later occupied by the Phase 7 building levels out two of these gullies: the first is in areas 1 and 5, and the second is defined by areas 6, 8, 11, 19, 23 and 31.

Obviously, we cannot precisely define when the silo was dug and consequently we cannot specify if it initially belonged to an Iberian or a late-Republican agricultural activity. If it were from an Iberian settlement it would be an example of continuous occupation and therefore the filling in of the silo would have been a specific process within the evolution of the settlement, and, in any event, a very different phenomenon to those seen in the Iberian settlements where silos filled in at the end of the 3rd century BC or during the 2nd century BC have been detected (see a list in Ramón 1997). This is a very unlikely possibility, given that the time lag between the Iberian period and the date the silo was filled in (100-50 BC) is considerable. Therefore we lean towards dating the digging of the repository to the Republican period, following the pattern of an agricultural settlement in the Tarraco area along the natural corridor that defines the course of the River Francolí towards the Ilergetan plains of the interior.

The collection of residual ware dated between 200 and 150 BC recovered in the silo tells us of the existence of an initial settlement of an uncertain nature. It may be hypothetically related to a *fundus* resulting from the levy of veterans carried out by Sempronius Gracchus around 180 BC. This connection could make sense, but we currently accept this hypothesis as a historicist possibility for which there is still insufficient archaeological evidence.

The silo could be from a period later than the oldest ware found inside it. We reached this conclusion after studying the chronology of its fill and the stratigraphic logic, given that the silo could have been dug after the manufacture of the ware found secondarily inside it. We believe the silo to be evidence of a process of movement or momentary reoccupation of the plain by the indigenous population, and related to an increase in cereal production in the area around Tarraco. On the other hand, the localisation of the silo does not necessarily imply the presence of a stable agricultural settlement. It could merely be a storage place or a seasonal rural settlement. The proliferation of storage areas has been verified in the surroundings of Empúries from the time of the Second Punic War and has been judged a consequence of the increase in consumption from the time of the Roman occupation, or also as a result of Roman fiscal policy that demanded large amounts of wheat in taxes (Burch 1996). This increase has also been shown in the town of Empúries and recently in Tarraco, with the reflection of processes that have had similar interpretations (cf. Bouso *et al.* 1999; Aquilué *et al.* 2002; Díaz *et al.* 2005).

The urban rise of the city of Tarraco has to be taken into account when analysing its territory. The urban expansion is represented by the second phase of the wall, the development of an intramural network of *viae* and *insulae* (1 per 2 *actus*), the construction of an extensive drainage system, and the recently discovered *Capitolium* of Tarraco. These are all elements that define an urban development that can be easily related to the proliferation of cereal storage sites (cf. Aquilué *et al.* 1991; Macías 2000; Díaz/Puche 2003; Díaz *et al.* 2005; Ruiz de Arbullo *et al.* 2006). In this historical context we can include, as a theoretical discourse, the sparse evidence recorded at El Morell, a fact that could present analogies with other places in the *Camp* of Tarragona. In this respect, in 2003 a large cutting that had later been lowered was found at the villa of La Llosa. This could be interpreted as a silo and has recently been recorded in still unpublished excavations. At that site, and in the villas of Callipolis (Vila-seca) and Plans d'en Jori (Montblanc) we find recorded residual pottery from the Republican period (Macías 2000; Adserias *et al.* 2000; García *et al.* 2001). In these cases, the finds correspond to the initial occupation phases without recorded structural evidence, although there are other sites with identified late-Republican structures. This is the case of the villas of El Moro in Torredembarra, La Clota in Creixell, Mas d'en Gras in Vila-seca, and

Final evaluations: the historical context and the occupation of the *Ager Tarraconensis*

Paret Delgada in La Selva del Camp. In the Penedès region we also know of other settlements beginning initially in the late-Republican period, and reconstructions of the ancient landscape indicate that an intensive transformation occurred between the end of the 2nd century and the first half of the 1st century BC (Prevosti 2005, 357 et seq., with ample bibliography). A similar pattern can be detected in numerous areas of the northeastern Peninsula (Prevosti 2005, 377 et seq.; Castanyer/Tremoleda 2005).

We believe that the silo recorded at El Morell can be placed in this chronological period. Moreover, the dating of the pottery (100-50 BC) found in its fill establishes, for the actual functional life of a silo, a certain relationship of temporal proximity between the theoretical point in time when the silo was dug and the time at which it ceased to be used.

The identification of phases 3, 4, 5 and 6 was based on stratigraphic criteria, although it has to be pointed out that this periodisation corresponds to a desire to organise and place the verified evidence into sequence. Moreover, the dispersion and scarcity of the vestiges, together with the paucity of pottery remains, make dating difficult and it could even be that some of the evidence is contemporary rather than consecutive. Phase 3 cannot be dated and the preserved conduits indicate a desire to channel and/or drain the area following the existing relief. Thus, channel UE 1200 runs through the middle of a torrent and was possibly connected upstream with the natural gully UE 1548. The orientation of this conduit defines a geographical disposition that is maintained in the buildings of the later phases and which, according to the current territorial studies, is different to that identified in the model of *Tarraco* III that extends to the west of the Roman road and which, without ruling out an earlier precedent, has been dated to the period of Caesar or Augustus (see section 7.1).

The territorial analysis carried out by J. M. Palet does not detect cadastral boundaries on the strip of land where the settlement of Els Hospitals is located, i.e. between the route of the road and the course of the Francolí. The author suggests two possible explanations for this. One is that post-Roman farming activity and/or the changing dynamics characteristic of an alluvial plain could have erased the cadastral lines, in which case the only evidence left is the architectural structures preserved in the different settlements. The second explanation would be an absence of territorial organisation with the definition of a *subseciva*, without implying a vacation of the rural area, which existed in any case. We know, for example, of the villa of Centcelles and of others recorded in the past 50 years (see section 2).

The orientation, which is different to that seen to the west of the road, does not necessarily represent a chrono-

logical evolution at odds with that of the other adjoining stretches, in so far as it is possible that the difference we see was a result of the influence of the parallel routes of the road and the course of the River Francolí. Both elements, together with the perpendicular axes originating from torrents and gullies, could have become determining morphogenetic elements in the territorial organisation of this stretch of land. In any case, as happened in other villas such as La Llosa and Callipolis, among others, the architectural orientation established in the initial phases was maintained during the whole time the settlement was occupied.

The evidence found in Phase 4 defines the desire to fill and level all the negative elements, either natural or excavated in the subsoil. For that reason, it can be considered as a prior step to the building of the structures included in Phase 5, which, going by the pottery remains, do not have elements with which to date them. The ware from Phase 4 can be placed approximately between the second and the third quarter of the 1st century, and it is necessary to note the presence of the remains of parietal covering in Phase 5. This fact might hypothetically indicate the presence of residential areas that have not been preserved or were located outside the area under study. At present we have a series of structures of little architectural significance built during the 1st century AD but without data to define either their form or their specific use. The part we have excavated does not indicate the presence of a villa, but rather a small rural establishment, simply built using materials from the immediate area, such as pebbles from the River Francolí. The lime mortar was used for very specific constructions, such as a wall in areas 19 and 23, the repository for liquids in area 22, or the preparation of the paving in area 32.

The verification of rural structures with buildings of little architectural significance, and often with insufficient identifying elements, is a common trait of the most extensively excavated sites in the Camp of Tarragona. Thus, we find building activity of little significance (mostly stone walls bonded by clay or mud) and poor conservation due to the inherent evolution of the site, and which can be dated mainly between the 1st century BC and the 1st century AD. This process is recorded in well-excavated sites such as the villas of La Llosa, Callipolis, and Centcelles. This evidence has to be included within a wide territorial occupational phase beginning in the mid-1st century BC, the start of the Augustan period, that can be related to the demographic growth of the city of Tarraco—status of *colonia* and subsequent capital of *Hispania Tarraconensis*—and the parallel increase in the territory's production, both in terms of internal consumption and the trade in surpluses. In this sense, it is worth noting the parallel between the appearance of new rural settlements, the urban consolidation of the city and port of Tarraco, and the proliferation of amphora workshops. The former shows the city as a clear demo-

graphic, economic and commercial reference point in the territory, while the latter reflects the proliferation of pottery making centres linked to the production and trade of *Tarraconense* wine (see respectively Macias 2004a, 161-171; Járrega 1998; Massó 1998).

8.2. A 3rd Century Roman Villa?

The current indications point to Phase 7 as representing the urban eclosion of this settlement and pose the first question as to its functional identification. That is to say, what type of rural settlement are we dealing with and what would have been its main economic activity? Unfortunately, the partial nature of the excavations means that some of our conclusions are provisional and that some of the hypotheses are put forward as elimination criteria. The architectural significance of the remains suggests the existence of an important settlement, of which the residential part is particularly interesting, and also in an immediate phase, the incorporation of private baths. Therefore it meets some of the basic requisites for the definition of a Roman *villa* with a *balneum*, like so many others we know of in the *territorium* of *Tarraco* (López/Piñol 2001; Macias 2005). It would be missing the presence of areas of production, although this is logical given the partial nature of the excavation.

We also have to consider the possibility that it could have been a rural settlement that complemented its activities by accommodating travellers. It is not our intention to assert that this was a *statio* or a *mutatio*, rather that it was a rural residence with both functions, what is also referred to in the sources as a *publica villa* (Mezzolani 1992, 107). This hypothesis, which we propose more as a possibility to take into account during future research than a firm conclusion, is based on a series of indicators that, evaluated as a whole, differentiate this site from other known settlements in the *ager* we are studying. We have to bear in mind that the stretch of road between the *mansiones* of *Tarraco* and *Ad Septimum Decimum* (the area of present-day Vilaverd) is a theoretical one-day journey. Along this route there may have been several *stationes* or *mutationes* to make the journey more pleasant, with the hot baths being one of the most appreciated aspects.⁵⁹

Another trait we can highlight is the fact that the villa is located in the ancient district of Els Hospitals, a toponym that clearly refers to establishments offering hos-

pitality —*hospitium*— (Chevallier 1997, 281). The villa was built in the mid- or latter part of the 3rd century. This is not a completely precise date, as we have to recognise that we are dealing with a partial excavation and that there is a time lag between the construction of Phase 7 and the preceding structures. Despite this, we need to take into account the fact that there is not a large amount of locally produced pottery from the 2nd century in the foundational contexts belonging to Phase 7 and, above all, there is a complete absence of remains of wall covering plaques or paving. None of these elements, either made from local stone or imported marble or stone, have been found during the excavation. This lack affects all the chronological periods and we are currently unable to explain it. As far as marble or other export materials are concerned, this absence could be logical in terms of the proposed construction date of the villa,⁶⁰ if we understand that from the 3rd century the trade in marble could have gone into decline (cf. Pensabene 1998 and 2002). Wall covering plaques have been found in other Roman villas in the *ager tarraconensis* (La Llosa, Callipolis, and especially Els Munts). In all these cases they are materials belonging to earlier constructive phases (Macias 2000b; García Noguera 2001; Otiña 2002).

It is a very late dating compared with the other settlements and is clearly consistent in time with the reform of the road identified from the milestone found in the municipality of El Morell, dated between 253 and 256 (Lostal 1992) or in 254 (Solana 2002). R. Járrega (2000) suggests a first wave of Republican *villae* related to the coastal section of the *Via Domitia*, although the majority of the rural settlements we know of are from the 1st and 2nd centuries AD and not the 3rd century. As far as thermal baths architecture is concerned, the villas in the *Camp* of Tarragona, like those in the rest of Hispània (García Entero 2001; Reis 2004), also reflect this period in social customs and the sufficient technical skills to build them. The architectural disposition of the residential area of Els Hospitals, with four facing *cubicula*, is also an element without precedent to date in the *Camp* of Tarragona. The known residential areas in the villas of Els Munts, Callipolis, La Llosa, and possibly also La Clota, determine the existence of residential rooms arranged side by side and organised opposite corridors, cryptoporticos, and porticos (Macias 2005, fig. 2). In our case we can see an area paved with *opus signinum* with a highly functional distribution. As we have already mentioned, this model is found in a pottery-producing centre in Merida (Alba *et al.* 1997), in an *insula* in Pom-

59. Baths complexes are found in most of the rural settlements in this area. In Centelles, right next to the road and close to Tarraco, in the site we are studying, at Paret Delgada, etc. We even know of a large baths building right alongside one of the most important extra-urban roads leading into the city. It was recorded together with the Francolí early-Christian Necropolis and was in use until the 4th century (Serra Vilaró 1935; García Entero 2001; Remolà 2006). It is not clear whether they were public or private baths.

60. This reasoning should not minimise the fact that this site is an archaeological reality larger than sector 1000, as is evident in sector 2000, to the south, although with negative evidence to the east (sector 3000). It could suggest that the Phase 7 *villa* was an heir of another, undetected by archaeology, although we also have to take into account the fact that the main structural reforms detected in the *Camp* of Tarragona are always superimposed on earlier structures and not in a different place. We have evidence of this in Callipolis, La Llosa, Centelles, Els Munts, el Moro, etc.

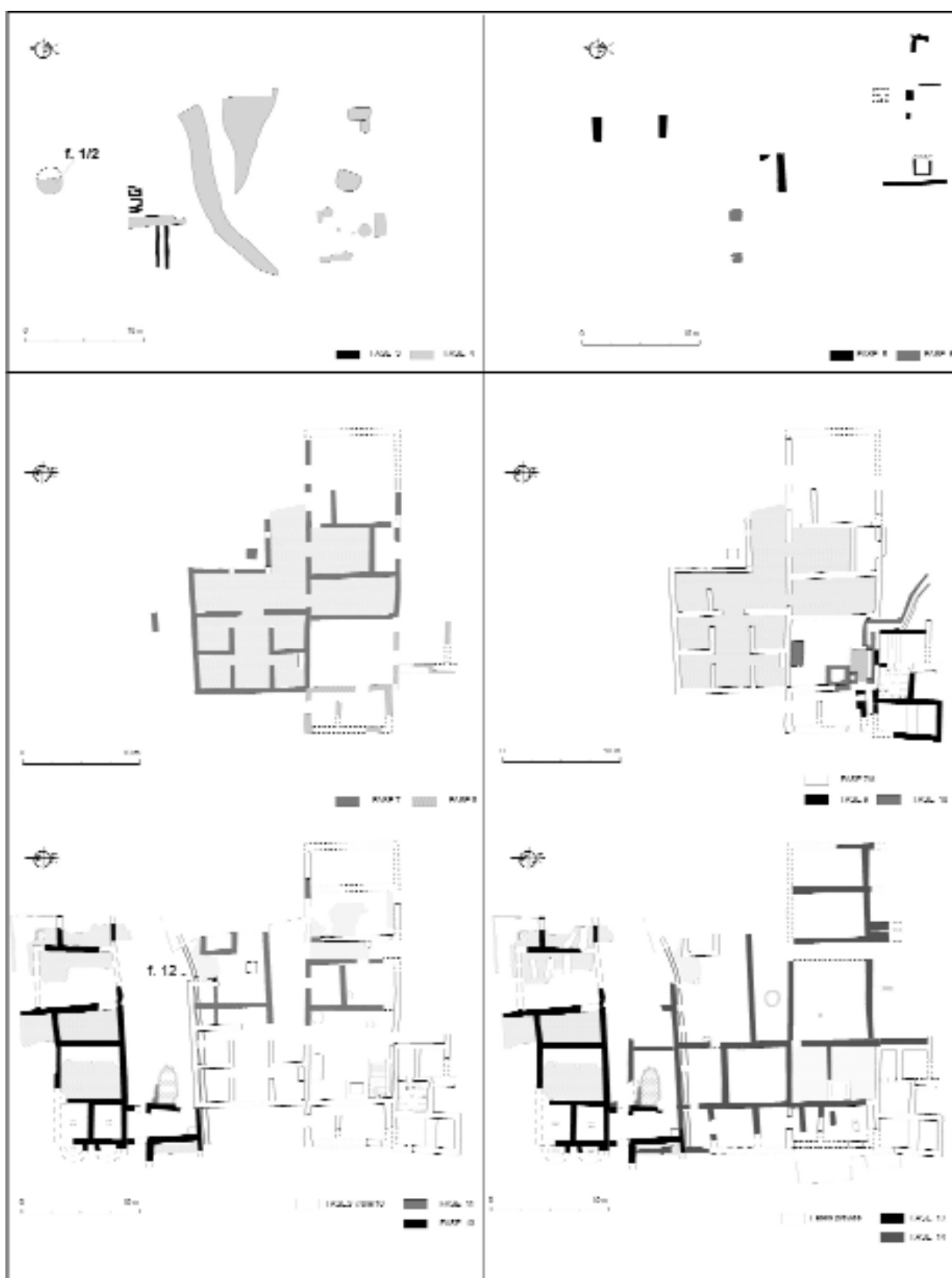


Figure 141. Evolutionary plans of the Roman villa of Els Hospitals.

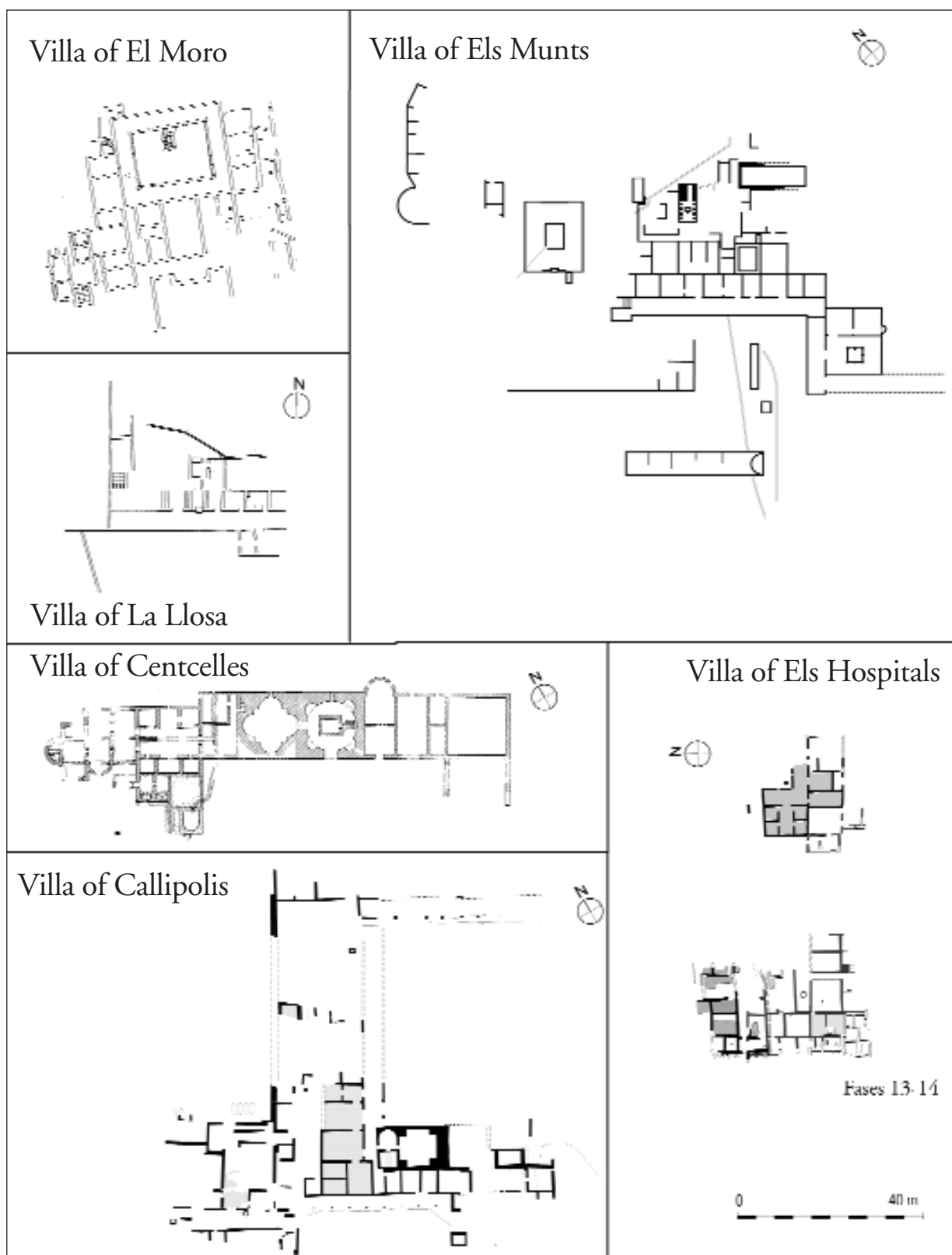


Figure 142. Plan of the best-known villas in the *Ager Tarraconensis*.

Final evaluations: the historical context and the occupation of the *Ager Tarraconensis*

peii (Ciro 1997), and in eastern villas (Marensi 2001; Mulvin 2004).

We recognise, however, that the residential architecture in the *Camp* of Tarragona is an aspect we know little about and in which there could be differences resulting from whether the villa was located on the coast or inland. We also allow for the existence of other traits that complicate our proposed functional interpretation of this site. Although we cannot consider it an excluding factor, the main obstacle to this hypothesis is the actual location of the settlement in relation to the *Tarraco-Ilerda* road, from which it is separated by some 250 metres. In this case, the best-defined cases of hostelries have their buildings located alongside the road and often with the façades facing its route. Some paradigmatic examples of this positioning are the roadside stops of *Ambrussum* on the *Via Domitia* (Fiches/Mathieu 2002), *Elusio* alongside the Aquitania road (Passelac 2002), and *mansio ad Vacanas* next to the *Via Cassiai* (Mezzolani 1992, fig. 8). See also Chevallier's work (1997, 281-291) and even the parallel near the Parc de la Ciutat in Tarragona, which is some 20-25 metres from the south-western entrance to the city and has been interpreted as a possible hostel or lodging (Remolà/Macias 1994). Subsequent studies indicate that this urban perimeter road could be a branch of the *Via Augusta* (López Vilar 2006, 229-234). Another example would be the baths of Monriental, part of a *vicus* located right alongside the Soissons-Senlis road and known as *vicus routier* (Bouet 2003b, 689). While the Els Hospitals site is not next to the road, we have to take into account the fact that it can easily be seen from it, since we are on an alluvial plain.

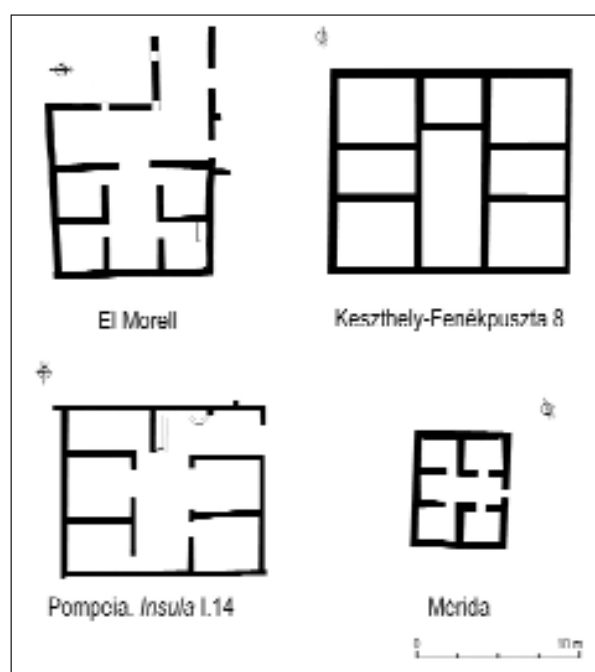


Figure 143. Comparative plan of the types of residential building found in the district of Els Hospitals. The scale of the example from Mérida is approximate.

As we have already stated above, with the data we have at the moment, we are unable to confirm this complementary activity of offering accommodation. The *stationes* or similar sites do not have a specific type of architecture and we need to document the whole site to be able to correctly interpret such rural establishments, which often consist of dispersed buildings. Other indications of such a public activity could be areas to house horses and carriages, small foundries for the repair of vehicles, and even an abundance of serving crockery (Buffat *et al.* 2005). In our case we were surprised by the predominance of serving plates found residually in the stratigraphies prior to Phase 7 (Lamb. 40 b in TSA C, Hayes 31 in TSA A/D, Hayes 61, 67, 76 in TSA D), although we have no statistical basis for linking this to the presumed economic activity. We have also recovered metallic objects that could be linked to the presence of animals, but these are very few and far between.

Phases 8 and 9 correspond to extensions to the residential building, including new rooms and a *balneum*. As we have already said, the differences between them correspond to stratigraphic and constructive criteria, but there is no clear pottery evidence that would allow us to establish a major chronological differentiation. Moreover, prior to Phase 10 there was a contemporary usage of all the structures built in Phases 7, 8 and 9. In the 4th century we have a *latrina* integrated into a possible *culina* and near a baths complex. This fact possibly affects one of the *propigneae* of the baths, although there are no elements to demonstrate that these fell into disuse. Rather, we believe that the baths were in use until the 5th century. The combination of all these elements is also characteristic of public residential areas. An example of this concept, albeit on a larger scale, is the *mansio* of Godmanchester.

The construction of this villa at an undetermined time during the second half of the 3rd century brings into question the real repercussions of what we call the *crisis of the 3rd century*. We have found irrefutable evidence of destruction in sites such as Els Munts (Tarrats *et al.* 1998), although the dating of the collection of coins discovered there could have more to do with the later period of instability than with the Frank invasion of 259 (Marot 1998). In Tarraco itself we find evidence of destruction related to these events and that are possibly limited to the lower part of the city, although this cannot be taken as an overall incidence. It is more likely that the invasion of the 3rd century was the reflection of a temporary instability and weakness. As far as the territory is concerned, we have evidence of abandonment during this period (Mas d'en Gras, El Vilarenc, Perafort, Mas dels Canonges, etc.); others underwent major renovations with new constructive phases, although they failed to reach the architectural splendour of the earlier phases (Callipolis, La Llosa or Els Munts). All these indications must be linked to the economic and structural crisis of the time and not to a question of violence. It has been

noted that from the 3rd century, and especially during the following century, there was a concentration of rural ownership coinciding with a movement of the urban elite to country property. This probably meant that funds vital for the maintenance of urban services were diverted elsewhere and brought about a change in the scenographic discourse and the forms of social representation (cf. Prevosti 2005, 436 et seq.; Ariño/Díaz 2002, 76 et seq.). There are signs of this in numerous settlements, although we have to insist that the *Camp* of Tarragona requires a combined analysis to determine globalising behaviours as far as its rural population is concerned. Nevertheless, we can state that the best-known sites around the *Tarraco-Ilerda* road show clear signs of revitalisation or intense activity in the 4th and 5th centuries.

8.3. Transformation and abandonment

The building defined during Phase 7 remained in use practically until Phase 11, when its internal distribution was changed, the level of circulation was raised, and the itineraries were altered, without this meaning a complete break with the previous building. A highlight of this period was the laying of a mosaic. This addition reaffirms the important function of the area in terms of the building's distribution and circulation, at the same time as maintaining a functional continuity with the respect to the architectural plan of the 3rd century. Thus, the distribution of the flooring is that of reception or waiting areas, as we can see in the *Fortunatus* villa (see Section 6.1). We also find evidence there of specific changes (Phase 12). It is possible that Phases 11 and 13 could be part of the same project, while Phase 14 appears to be chronologically earlier, although we also recognise the paucity of the ware recovered and the provisional nature of the conclusions bearing in mind the area excavated.

Phase 13 represents the substitution of one baths complex with another. This is a feature we have recorded in different places (García Entero 2001, 332) and is probably due to the original baths wearing out and requiring the construction of a replacement *balneum*, normally in another place. This can also be verified in the villa of Callipolis, although in that case they opted for a structural superposition, distancing it from the aquifer (Macías 2000). In the case of El Morell, the new location of the baths forced the construction of a long drain, the route of which was made to coincide with the subsoil of the old Phase 7 residential building. We should also like to emphasise the similarity of the architectural plans of the baths complexes built in the city and *Camp* of Tarragona in this period of the Late Antiquity. The model is already known, but at the same time their uniformity is surprising.⁶¹

The building activity undertaken between Phases 11 and 14 illustrates the vitality of this villa. Its evolution coincides with some of the rural settlements we know of in the *Camp* of Tarragona, particularly those along the road to *Ilerda*. The paradigmatic example is the large villa of Centelles, located right alongside the road, to which, in this period a baths complex and a mosaic-decorated cupola with a complex interpretation were added (Arce 2002, with later bibliographic contributions). Moreover, the scarce pottery data known today about the late renovation of this site suggest a date at the end of the 4th century or the first half of the 5th century, a clear discrepancy with the historicist or stylistic criteria derived from the study of the cupola mosaics (Remolà 2002). Another villa with mosaics dated to the mid-4th century or earlier, is that of Paret Delgada in La Selva del Camp. Its stylistic study shows clear North African influences, particularly from proconsular Africa (Navarro 1980). This a villa which has been little studied and about which we know little due to the circumstances of its discovery, and we believe that it played a much more important role than is reflected by the data we have today. It should be remembered that elements of Visigothic architecture were found in the mediaeval sanctuary that is preserved above the villa and which may indicate the presence of a possible Late Antiquity rural church. There is an outstanding capital dated to the 6th century that has clear stylistic links with southern Gaul (Muñoz *et al.* 1995; Domingo 2005).

These three cases are clear evidence of an architectural revitalisation during the 4th and 5th centuries. Could it be a representative trait of the rural population around the *De Italia in Hispanias* road, unlike that we know of today around the Via Augusta as it passes through the *territorium* of *Tarraco*? At present we are not able to attest to a distinction of this type, although we can recall that the villas of Els Munts, La Llosa, Mas d'en Gras, Callipolis, El Vilarenc, Darró, El Moro, and other cases now disseminated, do not show any firm signs of an architectural recovery after the crisis of the 3rd century. On the other hand, other villas on the plain of Lleida with a certain relation of proximity to the *De Italia in Hispanias* road, such as the villa of El Romeral in Albesa or *Villa Fortunatus* in Fraga, show a clear architectural revival, including mosaic floors (Navarro 1999; Marí/Revilla 2003a). Moreover, in the 4th century, the whole Ebro Valley, as well as the interior of the Peninsular was characterised by the monumentalisation of many of the remaining rural settlements (Ariño/Díaz 2002 with abundant bibliography). The recent discoveries on the plain of Lleida, currently in the phase of global comprehension, plus the epigraphic and historical data, add to the idea of the full integration of this territory into the commercial and ideological currents of the 4th and 5th centuries (Marí/Revilla 2003b, 355-358).

61. As we stated in Section 5.13 with reference to the architectural similarities found between Hispanic and Gallic *balnea*.

Final evaluations: the historical context and the occupation of the *Ager Tarraconensis*

On the basis of this data we have to consider the hypothesis of a revitalisation of the rural environment around the *Tarraco-Ilerda* road during the 4th and 5th centuries, while it is possible that the new models of farming and/or property distribution in this period (cf. Keay 1984, 557 et seq.; Járrega 1997) did not favour the architectural and decorative development of the maritime and coastal villas of the *Camp* of Tarragona. This is a working hypothesis conditioned by obtaining further archaeological data and, if it is rejected, it will mean that we have advanced our knowledge of the rural architecture of the *ager tarraconensis*. We also have to take into account that the coastal *villae* in other *territoria*, that are significant for their architecture and chronology, such as the villa of Els Ametllers in Tossa de Mar or Torre Llauder in Mataró, contradict the impression we have today of the territory of *Tarraco*.

The other contribution of this site is the firm evidence of a fact already known from other rural sites and from the city of *Tarraco*: the coexistence of the areas of the dead and the living (Macias *et al.* 1999; Gurt/Macias 2002). Here however two sets of Carbon-14 dating confirm this fact to a greater extent, and even create a confrontation between the pottery and the chemical data (see sections 6.3 and 6.5.2.10). Based on the pottery vessels, we have dated the construction of the Phase 13 baths complex to an undetermined date in the first half of the 5th century, while we are aware that two graves (the chronology of which cannot be extended to all the burials) have been radiocarbon dated to 380 AD with an accuracy of ± 45 years. This chronology puts a constraint on the pottery dating and forces us to consider the partial abandonment of the baths area (area 30), although we have evidence of burials very close to baths in use. We also find this coexistence in the port area of Tarragona where, separated by a road, we find some private baths and a funerary mausoleum (Adserias *et al.* 2000). We can see a similar situation in the Roman villa of Callipolis, although there the baths and the funerary area are farther apart. More evidence of this type of settlement has recently been recorded in La Pobla de Mafumet (Vilalta 2006).

The coexistence between the areas of the living and the dead can also be seen in infant graves (UF 2 and possibly UF 7). UF 2 is of a baby of less than six months old located in an area possibly outside of, but very close to, the Phase 14 buildings. This can be linked to a known funerary custom already recorded in protohistory (DA 1990), in the classical world, in the Middle Ages (Riu 1982) and closer to home, in the ethnography of the Basque Country (Aguirre 1997⁶²). We are referring to the burial of infants in dwellings and other buildings, either below the

eaves or indoors. This can be interpreted as an apotropaic intention arising from the fact that the dead newborn or infant was seen as a pure, clean soul and therefore a protection for the house, or also to prevent the child from returning to the home from the beyond.

The localisation of graves of infants or perinatal deaths has been documented in various Catalan archaeological sites, both urban and rustic. They have been identified in the 2nd century AD building of the Portal de Magdalena in Lleida (Julià *et al.* 1989), below a Late Antiquity house in Tarragona (Foguet 1994), and in excavations on the Arxiu Administratiu and the Palau Episcopal in Barcelona (Puig 1999). As far as our territory is concerned, we have examples in the villas of Vilauba, La Llosa, Benifallet, and Can Cortada (Castanyer/Tremoleda 1999, 132-134; Menchon 2001; Benet *et al.* 1992; Miró/Blasco 1993, respectively), and also in the high settlement of Roc d'Enclar (Llovera *et al.* 1997, 403).

As far as the archaeological funerary elements in El Morell are concerned, we can confirm the absence of funerary deposits or grave goods. Neither have we found burials in amphoras, possibly due to the location of the settlement in the interior of the *ager* and the difficulty of obtaining such receptacles. We find two basic types of burial: *tegulae*, either gabled or in *sigma*, in a grave that may or may not have been covered with *tegulae* or stone. We have found no vestiges of coffins or stretchers for the burial of bodies. They must have been placed directly in the grave without any offerings and possibly without clothes, as we have found no elements of personal attire, such as buckles or clasps, fibulae, needles, etc. As far as orientation is concerned, the burials either have the head to the west and the feet to the east or the head to the south and the feet to the north, in perfect alignment with the orientation of the structures. This latter fact implies that parts of the structures were still standing during the period the site was used for burials.

In the funerary context of the *ager tarraconensis*, the burials have similar attributes to those of the first centuries of the Late Antiquity—a predominance of reused building materials—*tegulae*—to cover the graves and an orientation governed by the adjacent buildings. We know of other cases, such as the burial sites located near the villa of Mas dels Canonges in Tarragona (Sánchez Real 1991; Adserias *et al.* 2001), the already-mentioned villas of Callipolis and La Llosa, the villa of Els Antigons in Reus (Capdevila/Massó 1986), the villa of Pórpores or Mas de Valls (Carreras 1945 and 1952), the villas of Mas del Fesoler and Mas de Barenys,⁶³ both in the municipality of

62. «Children were considered worthy of being treated differently and in the majority of cases they were buried below the houses. In the village of La Hoya (Álava) alone 269 infant burials were found in the ground below the houses. There is no reason to be surprised; in Euskal Herria, until a few generations ago, infants who died without being baptised were buried nest to the house, to be precise, under the eaves. This was done so that the Holy Innocents could remain below the roof of the home.» (Aguirre 1997, 17.)

63. Pallejà 1984 and Pallejà/Romero 1993. A mediaeval chronology has also been suggested for some of these tombs (Massó/Ramon 1994 and Menchon/Tosas 1995).

Riudoms, the *partida* of Les Roques in Riudecols (Vilaseca/Prunera 1966; Massó 2004), the burials at the side of the Ermita de la Mare de Déu del Camí and the villa of Esquirol in the municipality of Cambrils (Muñoz 1991, Ramon 1990 and 1993), the villa of Mas de Gassol in Alcover (López/Piñol 1997), and finally, the *partida* of La Granja Mitjana in Vimbodí (Bergadà 1978, 30).

As far as the abandonment of the villa is concerned, we do not have enough vestiges to confirm the date and we have no pottery evidence that could take us beyond the end of the 5th century. It appears that the most recent evidence was destroyed in the Middle Ages, when the level of the land was lowered for agricultural purposes. These could either have been buildings from Phase 14 or other later, unknown structures. In any case, there appears to be no evidence of any accidental destruction or collapse. The stratigraphy of areas 2 and 3 show the intentional dismantling of the structure of the *suspensurae*, as well as of the *pilae* that were part of the 5th century baths. We have found no fragments or dumps of building material from the baths, and there is no evidence that these were

converted to other uses. This is one of the characteristics of rural settlements that survived for a longer time (Chavarria 1997).

As such, the data available today points to a demolition and a deliberate reuse during the 5th century, with the aim of taking maximum advantage of the building material. For the time being we can only say that this abandonment date appears to coincide with what little we know about the recently documented settlement in La Pobla de Mafumet (Vilalta 2006). Neither do we have evidence later than the 5th century from the nearby villa of Centcelles, although here this lack may be due to the specific conditions of conservation and the evolution of the site. On the other hand, the villa of the Sanctuary of La Mare de Déu de Paret Delgada, in La Selva del Camp in the *Camp* of Tarragona, shows signs of occupation in the 6th century. In our case, we ask ourselves if the rustic occupation continued here after that activity. Right now that is an unanswerable question and the sparse data obtained from other villas in the *Camp* of Tarragona contributes nothing towards the resolution of this mystery.

La villa romana de Els Hospitals (el Morell, Tarragona)

Un asentamiento de la vía De Italia in Hispanias

Conclusiones

Valoraciones finales: el contexto histórico y la ocupación del Ager Tarraconensis

Josep M. Macias / Joan J. Menchon

Es obvio que ni este yacimiento ni ningún otro son suficientes para establecer una síntesis sobre la arquitectura y la población del *territorium* al que pertenecen. Ahora bien, los datos que se pueden extraer a partir de esta actuación arqueológica intensiva aportan numerosos indicios que, dada la escasez de excavaciones efectuadas a lo largo de la vía *De Italia in Hispanias*, son de gran interés. El análisis detallado de la evolución histórica y arquitectónica de este asentamiento rural permite establecer una serie de conclusiones que mejoran el conocimiento global sobre la ocupación del *territorium* de Tarraco en concreto y del nordeste peninsular en general. Actualmente el Ager Tarraconensis es un espacio de atención científica que ha proporcionado diversos trabajos que reflejan una mejora en su proceso de conocimiento. Desde un punto de vista arqueológico, podemos mencionar breves síntesis (Járrega 1998 y 2000; Massó 1998; Macias 2001 y 2005) así como un muy meritorio ensayo de contextualización

e interpretación en el conjunto de los Países Catalanes (Prevosti 2005). Desde la óptica territorial, se pueden consultar dos líneas de investigación con resultados y actitudes muy diferenciadas (Palet 2000; Arrayàs 2003 y 2005; Ariño *et al.* 2004).

A pesar de que se excavaron unos 600 m², reconocemos que se trata de una actividad arqueológica parcial al no documentar la totalidad del asentamiento. Esta superficie ha sido suficiente para establecer la periodización cronológica del yacimiento, indispensable para su contextualización histórica. En cambio, esta parcialidad sí que ha constituido un obstáculo para la identificación funcional de algunas de las evidencias constatadas (véase apartado 5). A esta circunstancia hay que añadir la lógica afectación que el mismo desarrollo arquitectónico de los edificios produjo sobre las estructuras constructivas anteriores.

Fase	Cronología y descripción
1	200-50/25 a. C. Primeras evidencias y uso de un silo
2	50-25 a. C. Sepultura del silo del periodo anterior
3	Indeterminada. Estructuras de desagüe indeterminadas
4	40-50/90 d. C. Sepultura de bodegas naturales y recortes antrópicos de uso incierto
5	80-120. Construcción de presuntos espacios agrícolas
6	Post-90. Elementos arquitectónicos documentados aisladamente
7	220/240-280/300. Construcción de un edificio residencial
8	220/240-280/300. Ampliación de la fase precedente
9	250-300/325. Construcción y uso del recinto termal septentrional
10	325/350-450. ¿Desuso y sepultura parcial o total de las termas septentrionales? Construcción de una letrina
11	400-450. Transformación del edificio residencial de la fase 7
12	Indeterminada. Reforma puntual fase 1
13	400-425. Construcción de un nuevo conjunto termal y de una serie de estancias asociadas
14	400/425-450. Derribo del edificio residencial fruto de las fases 7/11/12. Construcción de nuevos recintos
15	Aprox. 350-450. Actividad funeraria

Tabla 27. Periodización histórica.

8.1. El asentamiento rural (*Fases 1-6*)

El primer problema reside en el análisis de las seis primeras fases identificadas, en el que la residualidad del nivel de conservación es muy notoria y, además, las evidencias ceramológicas son escasas. Por ejemplo, de las fases 1 y 2 nos queda sólo un silo y sus niveles de sepultura han permitido llevar a cabo un análisis ceramológico (apartado 6.5.1) que indica una presencia humana imprecisa hacia la primera mitad del s. II a. C. y una obliteración del receptáculo hacia la primera mitad del s. I a. C. La parcialidad de la actuación no permite discernir si se trata de testimonios pertenecientes a un asentamiento de extensión y envergadura discreta o si su ubicación perimetral apunta a una presencia importante con más restos situados fuera del área de intervención. Veremos que esta incógnita es una constante que se mantiene en los periodos cronológicamente posteriores y que en este caso se ve agravada por las reformas arquitectónicas siguientes.

El estado en el que nos ha llegado el silo demuestra que se rebajó el terreno al construir el conjunto termal de la fase 13 y, posiblemente, otras evidencias anteriores resultarían afectadas. En cambio, en el ámbito 5 el subsuelo geológico se encuentra 1 metro por debajo del nivel natural del área donde se excavó el silo republicano, mientras que en el sector donde se estableció el edificio residencial de la fase 7 el subsuelo vuelve a recuperar el nivel, a excepción de los arroyaderos naturales sepultados durante la fase 4. Así, se demuestra que la plataforma cuaternaria ocupada por el asentamiento no era un plano uniforme, sino un área irregular formada por surcos o depresiones ocasionados por pequeñas barrancadas que desaguan en el río Francolí. El espacio ocupado posteriormente por el edificio de la fase 7 nivelaba dos de estos arroyaderos: el primero responde a los ámbitos 1 y 5 y el segundo está definido por los ámbitos 6, 8, 11, 19, 23 y 31.

Es obvio que no se puede definir con precisión cuándo se excavó el silo y, en consecuencia, no se puede precisar de forma directa si se trataba inicialmente de una actividad agrícola de época ibérica o tardorrepublicana. Si fuera un núcleo ibérico sería un ejemplo de continuidad de ocupación y, por lo tanto, la sepultura del silo se habría convertido en un proceso específico dentro de la propia evolución del asentamiento y, en cualquier caso, un fenómeno completamente diferente al de los experimentados en los núcleos ibéricos donde se han detectado silos cubiertos a finales del s. III o durante el s. II a. C. (véase una relación en Ramón 1997). Es una posibilidad muy difícil, ya que la diferencia entre la etapa ibérica y la fecha de sepultura del silo (100-50 a. C.) es muy considerable. Por ese motivo nos inclinamos por ubicar la excavación del depósito dentro del periodo republicano obedeciendo a una ocupación agrícola del entorno de Tarraco y vertebrada por el corredor natural que define el curso del río Francolí en dirección a los llanos ilergetes del interior.

El conjunto cerámico datado entre el 200 y el 150 a. C. y recuperado residualmente dentro del silo nos señala la existencia de un primer asentamiento de naturaleza incierta. Hipotéticamente se puede relacionar con un *fundus* derivado de la quinta de veteranos llevada a cabo por Sempronio Graco hacia el 180 a. C. Este vínculo podría tener sentido pero actualmente contemplamos esta hipótesis como una posibilidad historicista que aún no dispone de suficientes elementos de ratificación arqueológica.

La implantación del silo puede obedecer a un proceso cronológicamente posterior al conjunto cerámico más antiguo recuperado en su interior. Llegamos a esta conclusión por la cronología de su sepultura y por la lógica estratigráfica, ya que el silo podría haberse recortado en el subsuelo con posterioridad respecto al conjunto cerámico recuperado de forma secundaria en el interior del receptáculo. Creemos más probable que el silo evidencie un proceso de traslado o reocupación puntal del llano por parte de población autóctona, relacionado con un incremento de la producción de cereales del entorno de Tarraco. Por otro lado, la localización del silo no implica necesariamente la presencia de un asentamiento agrícola estable. Simplemente podría tratarse de un lugar de almacenaje o asentamiento campesino de ocupación estacional. La proliferación de áreas de almacenamiento se ha constatado alrededor de Ampurias a partir de la Segunda Guerra Púnica y se ha valorado como una consecuencia del incremento de consumo producido a partir de la ocupación romana o bien también como un hecho derivado de la política fiscal romana, que exigió grandes cantidades de trigo como impuesto (Burch 1996). Este incremento también se ha puesto de manifiesto en la propia ciudad de Ampurias y recientemente en Tarraco, con el reflejo de procesos que han disfrutado de interpretaciones parecidas (cf. Bouso *et al.* 1999; Aquilué *et al.* 2002; Díaz *et al.* 2005).

El auge urbano de la ciudad de Tarraco es un elemento que hay que tener en cuenta al analizar su territorio. El ensanche urbano que representó la segunda fase de la muralla, el desarrollo de una red intramuros de *viae e insulae* (1 por 2 *actus*), la construcción de un amplio sistema de alcantarillado y el recientemente descubierto capitolio de Tarraco son elementos que definen un desarrollo urbano completamente que se puede relacionar con la proliferación de espacios de almacenamiento de cereales (cf. Aquilué *et al.* 1991; Macías 2000; Díaz/Puche 2003; Díaz *et al.* 2005; Ruiz de Arbulo *et al.* 2006). En este contexto histórico podemos incluir, como discurso teórico, las escasas evidencias documentadas en El Morell, un hecho que puede presentar analogías con otros lugares del Camp de Tarragona. Así pues, en el año 2003 se documentó en la villa de La Llosa un gran recorte rebajado posteriormente que se podría interpretar como un silo y que ha sido documentado recientemente en actuaciones todavía inéditas. En este yacimiento y en las villas de Calípolis (Vilaseca) y Plans d'en Jori (Montblanc) encontra-

Valoraciones finales: el contexto histórico y la ocupación del Ager Tarraconensis

mos material cerámico de época republicana documentado de forma residual (Macías 2000; Adserias *et al.* 2000; García *et al.* 2001). En estos casos, los hallazgos corresponden a fases iniciales de ocupación sin evidencias estructurales documentadas. Sin embargo, también existen otros yacimientos con estructuras arquitectónicas tardorrepublicanas identificadas: es el caso de la villa de El Moro, en Torredembarra, La Clota de Creixell, el Mas d'en Gras en Vilaseca y Paret Delgada en La Selva del Camp. En el área del Penedés conocemos también otros asentamientos con cronologías iniciales tardorrepublicanas y los trabajos efectuados de reconstrucción del paisaje antiguo indican una intensa transformación entre finales del s. II y primera mitad del s. I a. C. (Prevosti 2005, 357 y sig., con abundante bibliografía). Un comportamiento parecido se detecta en numerosas áreas del nordeste peninsular (Prevosti 2005, 377 y sig.; Castanyer/Tremoleda 2005).

Creemos que el silo documentado en El Morell se debe incluir en este periodo cronológico. Además, la datación ceramológica de su sepultura (100-50 a. C.) establece, por la propia vida funcional de un silo, una cierta relación de proximidad temporal entre el momento teórico de la excavación del depósito y el momento en el que fue inutilizado.

La identificación de las fases 3, 4, 5 y 6 se han basado en criterios estratigráficos pero hay que reconocer que esta periodización responde a un deseo de ordenar y secuenciar las evidencias constatadas. Además, la dispersión y escasez de los vestigios junto con la pobreza de restos cerámicos dificultan la datación e incluso se podría dar que algunas evidencias fueran coetáneas en vez de consecutivas. La fase 3 no puede fecharse y las canalizaciones conservadas indican la voluntad de canalizar y/o drenar el área en función de la orografía existente. Así, la canalización UE 1200 discurre por el centro de una torrentera y, posiblemente, conectaba aguas abajo con un surco natural UE 1548. La orientación de esta conducción ya define una disposición geográfica que se mantendrá en las construcciones arquitectónicas de las fases posteriores y que, en función de los estudios territoriales actuales, es diferente de la identificada en el modelo de *Tarraco* III que se extiende al oeste de la vía romana y que, sin excluir un precedente anterior, ha sido datada en época cesaria-no-augustal (véase apartado 7.1).

El análisis territorial efectuado por J. M. Palet no entrevé trazas catastrales en la franja de terreno donde se sitúa el asentamiento de Els Hospitals, es decir, entre el trazado de la vía y el curso del Francolí. El autor encuentra dos posibles explicaciones para este hecho. Una es que la explotación agrícola posromana y/o la dinámica cambiante propia de un llano aluvial pueden haber borrado las trazas catastrales; en este caso los únicos testimonios son las estructuras arquitectónicas conservadas de los diferentes asentamientos. La segunda sería la ausencia de ordena-

ción territorial con la definición de una *subseciva*, sin que eso implicara una desocupación rural que, igualmente, existió. Conocemos por ejemplo la villa de Centcelles y otras documentadas en los últimos 50 años (véase apartado 2).

Dicha orientación distinta respecto a la constatada en el oeste de la vía no representa necesariamente una ejecución cronológicamente diferente en relación con otras tramas contiguas, ya que existe la posibilidad de que la diferencia constatada fuera consecuencia del condicionamiento derivado de los trazados paralelos de la vía y el curso del río Francolí. Ambos elementos, junto con los ejes perpendiculares originados por rieras y arroyaderos pudieron convertirse en elementos morfogenéticos determinantes de la ordenación territorial en esta franja de terreno. En cualquier caso, y como sucede en otras villas como La Llosa o Calípolis, entre otras, la orientación arquitectónica establecida en las fases iniciales se mantiene durante toda la ocupación del asentamiento.

Las evidencias incluidas en la fase 4 definen la voluntad de sepultar y nivelar todos los elementos negativos de cariz natural o excavados en el subsuelo por lo que puede considerarse un paso previo a la construcción de las estructuras englobadas en la fase 5 que, en función de los restos cerámicos, no disponen de elementos de datación. Los restos cerámicos de la fase 4 se pueden situar aproximadamente entre el segundo y tercer cuarto del s. I y hay que apuntar la presencia de restos del revestimiento parietal de la fase 5. Este hecho puede indicar, hipotéticamente, la presencia de ámbitos de cariz residencial no conservados o emplazados fuera del área de actuación. En este momento encontramos una serie de estructuras de poca entidad arquitectónica, levantadas durante el s. I d. C. y sin datos para definir su forma ni uso específico. La parte que hemos excavado no indica la presencia de una villa sino más bien de un posible establecimiento rural reducido construido con sencillez y usando materiales del entorno, como los cantos rodados del río Francolí. El mortero de cal se destinó a construcciones muy específicas, como un muro en los ámbitos 19 y 23, el depósito de líquidos del ámbito 22 o la preparación de pavimento del ámbito 32.

La constatación de estructuras rurales con estructuras de escasa entidad arqueológica y a menudo con elementos de identificación insuficientes es un rasgo común en los yacimientos más excavados del Camp de Tarragona. De este modo, localizamos actividades constructivas de escasa entidad (preferentemente muros de piedra ligada con arcilla o barro) y mal conservadas debido a la propia evolución del yacimiento y que se fechan preferentemente entre los siglos I a. C.-I d. C. Este proceso se documenta en yacimientos ampliamente excavados como las villas de La Llosa, Calípolis y Centcelles. Estas evidencias deben incluirse dentro de una amplia fase de ocupación del territorio que se inició en torno a mediados del s. I a. C. y

los inicios del periodo augustal y que se relaciona con el crecimiento demográfico de la ciudad de Tarraco —estatus de colonia y posterior capital de la Hispania Tarraconensis— y el paralelo incremento productivo de su territorio, tanto por el consumo propio como por la comercialización de los excedentes. En ese sentido, es relevante el paralelismo entre la aparición de nuevos asentamientos rurales, la consolidación urbana de la ciudad y el puerto de Tarraco y la proliferación de talleres anfóricos. El primer hecho muestra la ciudad como un claro referente demográfico, económico y comercial de su territorio y el segundo refleja la proliferación de centros alfareros vinculados a la producción y comercialización vinícola tarraconense (véanse respectivamente Macías 2004a, 161-171; Járrega 1998; Massó 1998).

8.2. ¿Una villa romana del s. III?

Los indicios actuales apuntan a que la fase 7 representa la eclosión urbana de este asentamiento y plantea la primera cuestión en relación con su identificación funcional, es decir, de qué tipo de asentamiento rural estamos hablando y cuál sería su principal actividad económica. Sin embargo, la parcialidad de los trabajos desarrollados provoca que algunas de las conclusiones sean provisionales y que algunas de las hipótesis se planteen por criterios de eliminación. La entidad arquitectónica de los restos plantea la existencia de un asentamiento importante que tuvo especial interés en la parte residencial y, en una fase inmediata, en la incorporación de unas termas privadas. Así pues, se cumplen algunos de los requisitos fundamentales para la definición de una villa romana con *balneum*, como tantas otras que se conocen en el *territorium* de Tarraco (López/Piñol 2001; Macías 2005). Faltaría la presencia de espacios productivos pero dicha ausencia es lógica dada la parcialidad de la intervención.

Debe plantearse la posibilidad de que se trate de un núcleo rural que complementaba su actividad con el hospedaje de viajeros. No pretendemos afirmar que se tratara de un *statio* o *mutatio*, sino que era una residencia rural con ambas funciones, lo que en las fuentes también se conoce como *publica villa* (Mezzolani 1992, 107). Esta hipótesis, que planteamos más como una probabilidad para tener en cuenta en la investigación futura que no como una conclusión firme, se establece a partir de una serie de indicios que, valorados de forma conjunta, constituyen un hecho diferencial en relación con otros asentamientos

conocidos en el *ager* que nos ocupa. Hay que tener en cuenta que el segmento de vía comprendido entre las *mansiones* de Tarraco y Ad Septimum Decimum (entorno del actual Vilaverd) corresponde a una jornada teórica de viaje. En este trayecto podría haber varias *stationes* o *mutationes* para hacer más cómodo el desplazamiento, con los establecimientos termales como uno de los aspectos más valorados.⁵⁹

Otro rasgo que destacamos es el hecho de que la villa se extiende por la antigua partida de Els Hospitals, un topónimo que tiene claras referencias a recintos de acogida —*hospitium*— (Chevallier 1997, 281). La villa se construye a mediados o en la segunda mitad del s. III. La datación no es del todo precisa, ya que reconocemos que no se trata de una excavación completa y que existe una diferencia cronológica entre el marco de la fase 7 y las estructuras precedentes. A pesar de todo, conviene tener en cuenta que las producciones cerámicas propias del s. II no son demasiado abundantes en los contextos fundacionales pertenecientes a la fase 7 y, sobre todo, la ausencia absoluta de restos de placas de revestimiento parietal o de pavimentación. No se ha recuperado ninguno de estos elementos elaborados en piedra autóctona o con mármoles o piedras de importación en el transcurso de la excavación. Esta falta afecta a todos los periodos cronológicos y actualmente no dispone de explicación. En referencia a los mármoles u otros materiales de exportación, dicha ausencia puede ser un elemento coherente con la datación propuesta por la construcción de la villa,⁶⁰ si entendemos que a partir del s. III la comercialización de mármol pudo entrar en declive comercial (cf. Pensabene 1998 y 2002). Otras villas romanas del Ager Tarraconensis han proporcionado placas de revestimiento (La Llosa, Calípolis y especialmente Els Munts). En todos los casos son materiales pertenecientes a fases constructivas anteriores (Macías 2000b; García Noguera 2001; Otiña 2002).

Es una datación muy tardía en relación con los otros asentamientos y presenta una clara concordancia temporal con la reforma de la vía identificada a partir del miliario recuperado en el término de El Morell y datado entre los años 253 y 256 (Lostal 1992) o 254 (Solana 2002). R. Járrega (2000) propone una primera ola de villas republicanas en relación con el trazado costero de la Via Domitia, pero la mayoría de los asentamientos rurales que conocemos se adscriben a los s. I y II d. C. y no al s. III. En cuanto a la arquitectura termal, las villas del Camp de Tarragona, como las del resto de Hispania (García Entero

59. Encontramos conjuntos termales en la mayor parte de los asentamientos rurales de esta zona. En Centcelles, justo al lado de la vía y poco antes de Tarraco, en el caso que nos ocupa, en Paret Delgada, etc. Incluso conocemos un amplio edificio termal erigido justo al lado de una de las vías periurbanas más importantes y de acceso a la ciudad. Fue documentado juntamente con la necrópolis paleocristiana del Francolí y se mantuvo en uso hasta el s. IV (Serra Vilaró 1935; García Entero 2001; Remolà 2006). No queda claro si se trataba de unas termas públicas o privadas.

60. Estos razonamientos no deben minimizar el hecho de que este yacimiento es una realidad arqueológica más amplia que el sector 1000; como se pone de manifiesto en el sector 2000, al sur, pero con evidencias negativas al este (sector 3000). Se podría sugerir que la villa de la fase 7 fuese heredera de otra no detectada arqueológicamente pero también debemos tener en cuenta que las principales reformas estructurales detectadas en el Camp de Tarragona siempre se caracterizan por la superposición arquitectónica y no por el desplazamiento de los edificios. Por ejemplo, contamos con las evidencias de Calípolis, La Llosa, Centcelles, Els Munts, El Moro, etc.

Valoraciones finales: el contexto histórico y la ocupación del Ager Tarraconensis

2001; Reis 2004), reflejan también en este periodo la costumbre social y la capacidad técnica suficiente para su construcción. La disposición arquitectónica del área residencial de Els Hospitals, con cuatro *cubicula* enfrentados, también constituye un elemento hasta ahora inédito en el Camp de Tarragona. Las áreas residenciales conocidas de las villas de Els Munts, Calípolis, La Llosa y quizá también La Clota determinan la existencia de estancias residenciales dispuestas en batería y articuladas frente a corredores, criptopórticos o porticados (Macías 2005, fig. 2). En nuestro caso determinamos un núcleo arquitectónico pavimentado en *opus signinum* y de distribución muy funcional. Como hemos mencionado, este modelo se encuentra en un centro alfarero en Mérida (Alba *et al.* 1997), en una ínsula pompeyana (Ciro 1997) o en villas orientales (Marensi 2001; Mulvin 2004).

Aun así, reconocemos que la arquitectura residencial del Camp de Tarragona es un aspecto escasamente conocido y en el que puede haber diferencias derivadas de la posición costera o interior de la villa. También admitimos la existencia de otros rasgos que dificultan la interpretación funcional que proponemos para este yacimiento. Aunque no se puede considerar un factor excluyente, el principal obstáculo para esta hipótesis es la misma ubicación del núcleo en relación con la vía de Tarraco-Ilerda, unos 250 metros de separación. En ese sentido, los casos mejor definidos de recintos de hospedaje muestran complejos arquitectónicos dispuestos al lado de la vía y que a menudo están orientados hacia el trayecto. Algunos ejemplares paradigmáticos de este posicionamiento son las paradas viarias de Ambrussum al pie de la Vía Domitia (Fiches/Mathieu 2002), Elusio al lado de la vía de Aquitania (Passelac 2002) o *mansio ad Vacanas* al lado de la Vía Cassia (Mezzolani 1992, fig. 8). Véase también la obra de Chevallier (1997, 281-291) e incluso el paralelo próximo al Parque de la Ciudad de Tarragona, que se encontraba a unos 20 o 25 metros de la entrada suroccidental de la ciudad y que se ha interpretado como un posible hostel o albergue (Remolà/Macías 1994). Trabajos posteriores indican que esta vía periurbana puede ser una ramificación de la Vía Augusta (López Vilar 2006, 229-234). Otro caso serían las termas de Monriental, integradas en un *vicus* situado justo al lado de la vía Soissons-Senlis y que se llama *vicus routier* (Bouet 2003b, 689). Ciertamente, el yacimiento de Els Hospitals no está al lado de la vía pero también debemos tener en cuenta la proximidad visual de la villa con la vía, por el hecho de que nos hallamos en una planicie aluvial.

Como hemos reiterado anteriormente, con los datos actuales no podemos confirmar esa actividad complementaria de hospedaje. Las *stationes* u otros recintos con la misma funcionalidad no presentan una tipología arquitectónica específica y se necesita la documentación íntegra para la interpretación correcta de unos establecimientos rurales que a menudo se caracterizan por su arquitectura dispersa. La presencia de espacios para la

acogida de caballos y carruajes, pequeñas fundiciones para la reparación de los vehículos o incluso la abundancia de vajilla de servicio son elementos que también pueden indicar esta actividad pública (Buffat *et al.* 2005). En nuestro caso, sorprende el predominio de platos de servicio recuperados residualmente en estratigrafías posteriores a la fase 7 (Lamb. 40 bis en TSA C, Hayes 31 en TSA A/D, Hayes 61, 67, 76 en TSA D) pero no disponemos de suficiente base estadística para relacionarlo con esa presunta actividad económica. También se han recuperado elementos metálicos que se pueden relacionar con la presencia de ganado, pero son muy escasos.

Las fases 8 y 9 responden a ampliaciones del edificio residencial que incluye nuevas estancias y un *balneum*. Como se ha expuesto, su diferenciación responde a criterios estratigráficos y constructivos pero no existen pruebas ceramológicas claras que permitan establecer una diferenciación cronológica importante. Además, con anterioridad a la fase 10 existió un uso coetáneo de todas las estructuras levantadas en las fases 7, 8 y 9. Ya en el siglo IV se constata la construcción de una *latrina* integrada a una posible *culina* y próxima al conjunto termal. Este hecho es posible que afectara a uno de los *propigneae* de los baños, si bien no hay elementos que demuestren que fueran inutilizados. Más bien creemos que los baños se mantuvieron en uso hasta el s. V. La conjunción de todos estos elementos es también un elemento característico de espacios residenciales públicos. Un ejemplo de esta concepción, aunque a una escala más grande, sería la *mansio* de Godmanchester.

La construcción de esta villa en un momento indeterminado de la segunda mitad del s. III cuestiona o pondera las repercusiones reales sobre lo que denominamos «crisis del s. III». Está claro que en yacimientos como Els Munts hemos localizado evidencias fehacientes de destrucción (Tarrats *et al.* 1998), si bien la datación del conjunto numismático recuperado puede tener más relación con el periodo posterior de inestabilidad que no con la propia invasión franca del 259 (Marot 1998). En la propia Tarraco encontramos pruebas de destrucción que se pueden relacionar con estos hechos y que posiblemente se ciñen a la parte baja de la ciudad; sin embargo, no puede valorarse como un hecho de incidencia global. Más bien la invasión del s. III fue el reflejo de una inestabilidad y debilidad coyunturales. En cuanto al territorio, tenemos evidencias de abandono en este periodo (Mas d'en Gras, El Vilarenc, Perafort, Mas dels Canonges, etc.); otros sufrieron reformas intensas que superaron con nuevas fases constructivas pero sin recuperar el esplendor arquitectónico de las fases precedentes (Calípolis, La Llosa o Els Munts). Todos estos indicios deben estar relacionados con la crisis económica y estructural del momento y no con una cuestión violenta. Se ha apuntado que a partir del s. III, y en especial durante la siguiente centuria, se produjo una concentración de la propiedad rural coincidiendo con un desplazamiento de las elites urbanas hacia

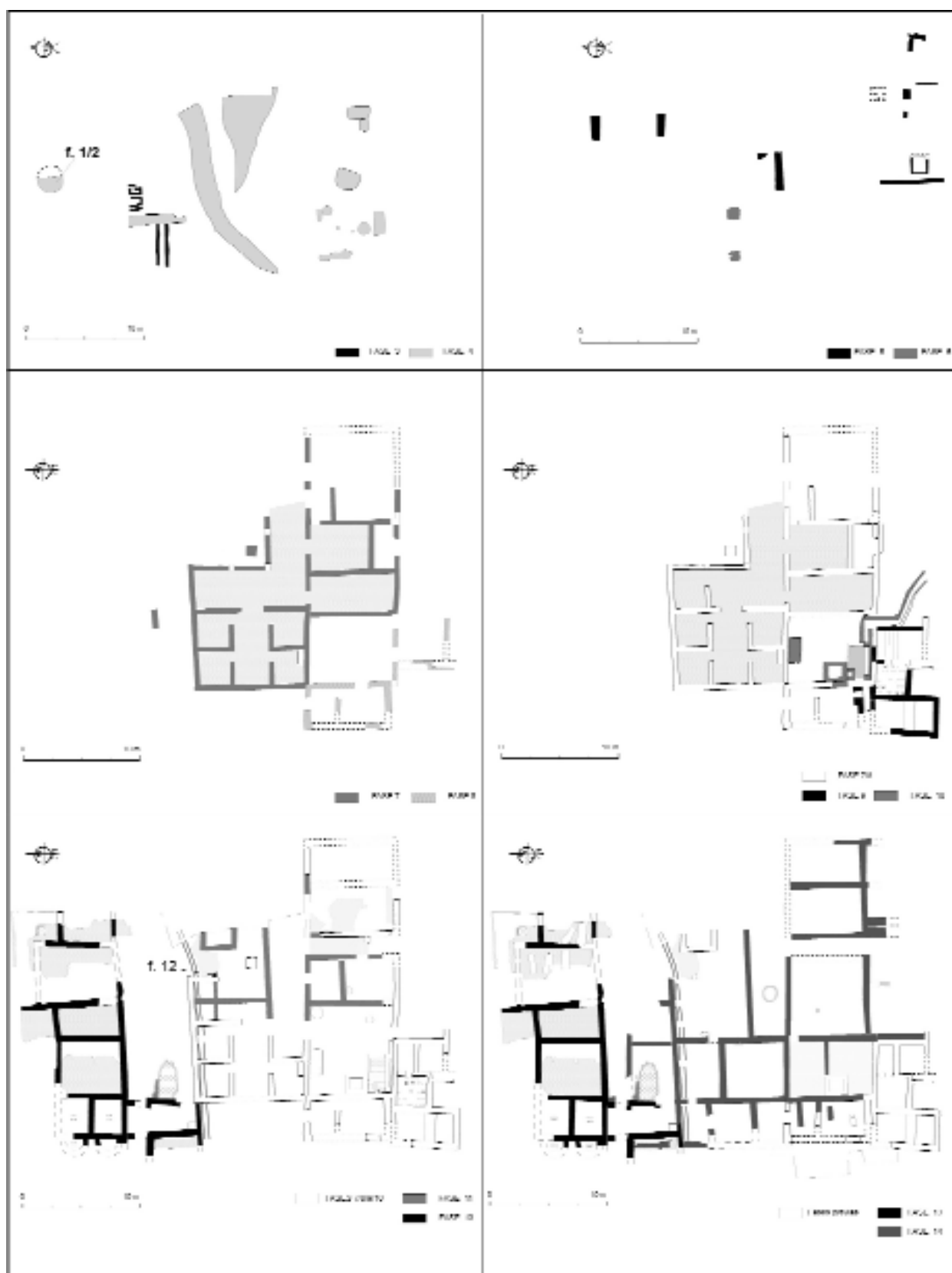


Figura 141. Plantas evolutivas de la villa romana de Els Hospitals.

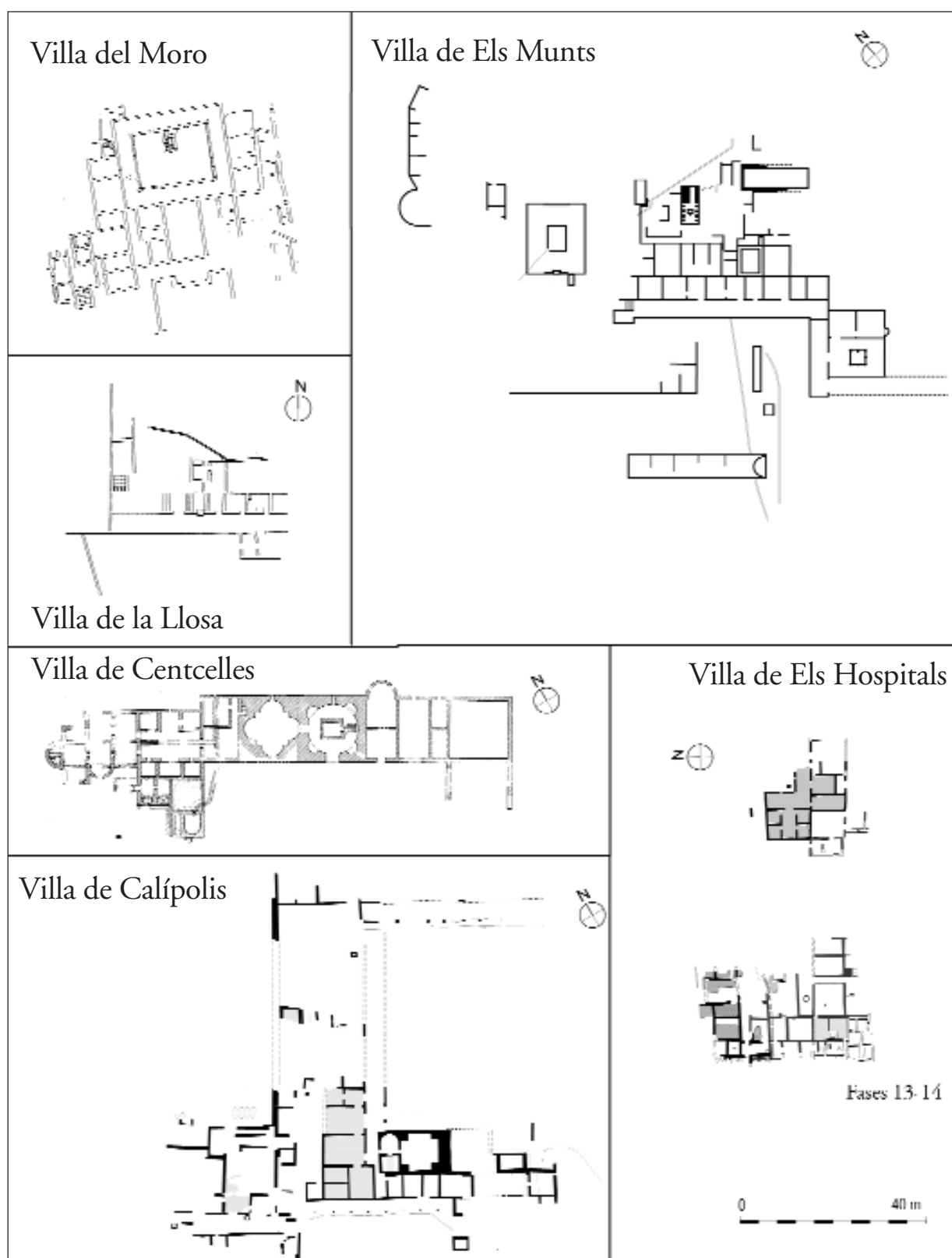


Figura 142. Planta de las *villae* más conocidas del Ager Tarraconensis.

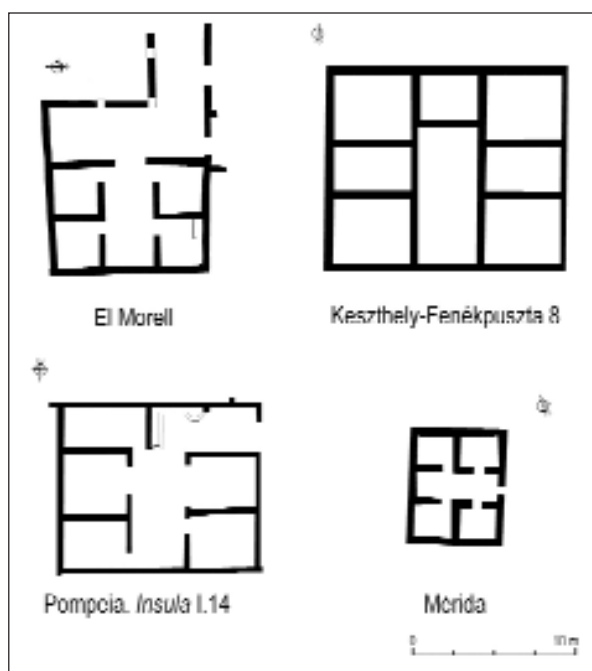


Figura 143. Planta comparativa del tipo de edificio residencial localizado en la partida de Els Hospitals. El ejemplo de Mérida en escala aproximada.

las posesiones rurales. Es probable que este hecho implicara un desvío de los recursos económicos, vitales para el mantenimiento de los servicios urbanos y un cambio en el discurso escenográfico y en las formas de representación social (cf. Prevosti 2005, 436 y sig.; Ariño/Díaz 2002, 76 y sig.). Numerosos asentamientos indican este parecer si bien hay que insistir en el hecho de que el Camp de Tarragona requiere un análisis de conjunto para determinar conductas globalizadoras en cuanto a su población rural. En cualquier caso podemos apuntar que los yacimientos mejor conocidos en torno a la vía Tarraco-Ilerda presentan claros indicios de revitalización o actividad intensa en los siglos iv y v.

8.3. Transformaciones y abandono

El edificio definido durante la fase 7 se mantuvo prácticamente en uso hasta la fase 11, momento en el que se modificó la distribución interna, se elevó la cota de circulación y se transformaron los itinerarios, sin que implicara una ruptura definitiva en relación con el edificio precedente. De este momento destaca la colocación de un mosaico que confirma la función de ámbito relevante en cuanto a la tarea de distribución y circulación del edificio al mismo tiempo que mantiene una continuidad funcional respecto al esquema arquitectónico del s. III. La distribución de pavimento es propia de espacios de recepción o de salas de espera y también se pueden apreciar en la vi-

lla Fortunatus (véase apartado 6.1). Así mismo documentamos evidencias de cambios puntuales (fase 12). Se plantea la posibilidad de que las fases 11 y 13 pudieran formar parte de un mismo proyecto, mientras que la fase 14 parece cronológicamente posterior, aunque también reconocemos la escasez de la muestra ceramológica obtenida y la provisionalidad de las conclusiones en función del área excavada.

La fase 13 representa la sustitución de un conjunto termal por otro. Es una característica que documentamos en diferentes lugares (García Entero 2001, 332) y que presumiblemente obedece a un desgaste de los baños originales que obligó a la construcción de un *balneum* de sustitución ubicado generalmente en otro emplazamiento. Es un hecho igualmente constatado en la villa de Calípolis, si bien en ese caso se optó por una superposición estructural alejándose de la capa freática (Macías 2000). En el caso de El Morell, la nueva ubicación de las termas obligó a construir una larga alcantarilla de desagüe, cuyo trazado se hizo coincidir con el subsuelo del antiguo edificio residencial de la fase 7. Queremos destacar asimismo la similitud de la planta arquitectónica de los conjuntos termales de la ciudad y el Camp de Tarragona construidos en este periodo tardoantiguo, unos conjuntos que definen un modelo termal ya conocido pero que sorprende por la uniformidad de aplicación.⁶¹

La actividad arquitectónica desarrollada entre las fases 11 y 14 ilustra la vitalidad de esta villa, una evolución que se muestra coincidente con otros de los asentamientos rurales que conocemos por el Camp de Tarragona y, en concreto, por los vertebrados alrededor de la vía hacia Ilerda. El ejemplo paradigmático lo constituye la extensa villa de Centcelles, ubicada justo al lado de la vía y dotada de un conjunto termal en esa época y de una cúpula con un mosaico de interpretación muy compleja (Arce 2002, con últimas aportaciones bibliográficas). Por otro lado los escasos datos ceramológicos conocidos hoy sobre la reforma tardía de este yacimiento plantean la posibilidad de una cronología de finales del s. iv o primera mitad del s. v, en clara discrepancia con los criterios historicistas o estilísticos derivados de los estudios sobre los mosaicos de la cúpula (Remolà 2002). Otra villa con mosaicos que datan de mediados del siglo v o de un momento posterior es la villa de la Paret Delgada, en La Selva del Camp. Su estudio estilístico permite definir claras influencias norteafricanas, en especial del África proconsular (Navarro 1980). Se trata de una villa escasamente conocida y estudiada por las circunstancias de su descubrimiento y creemos que desarrolló un papel mucho más importante del que reflejan los datos que se conocen hoy. Cabe recordar la recuperación de elementos de arquitectura visigótica en el santuario medieval que se conserva sobre la villa y que pueden indicar la presencia de una posible parro-

61. Tal y como hemos expuesto en el apartado 5.13 con referencia a las similitudes arquitectónicas encontradas en *balnea* hispánicos y galos.

Valoraciones finales: el contexto histórico y la ocupación del Ager Tarraconensis

quia rural de época tardoantigua. Destaca un capitel datado del siglo VI y con claras relaciones estilísticas con el sur de la Galia (Muñoz *et al.* 1995; Domingo 2005).

Estos tres casos reflejan una clara revitalización arquitectónica durante los siglos IV y V. ¿Puede ser que se trate de un rasgo representativo del poblamiento rural articulado en torno a la vía *De Italia in Hispanias* a diferencia del que conocemos actualmente en torno a la Vía Augusta por el paso del *territorium* de Tarraco? Actualmente no nos encontramos en condiciones de pronunciar una distinción de este tipo pero recordamos que tanto las villas de Els Munts, La Llosa, Mas d'en Gras, Calípolis, El Vilarenc, Darró, El Moro y otros casos hoy difundidos no presentan indicios firmes de una recuperación arquitectónica con posterioridad a la crisis del s. III. En cambio, otras villas situadas en el llano de Lérida, con una cierta relación de proximidad con la vía *De Italia in Hispanias*, como la villa de El Romeral en L'Albesa o la villa Fortunatus en Fraga, muestran una clara recuperación arquitectónica que incluye pavimentos musivarios (Navarro 1999; Mari/Revilla 2003a). Además, en el siglo IV todo el valle del Ebro, así como el interior peninsular, se caracteriza por la monumentalización de muchos de los asentamientos rurales que perviven (Ariño/Díaz 2002 con abundante bibliografía). Los descubrimientos recientes, en fase de comprensión global, que se producen alrededor del llano de Lérida junto con los datos epigráficos e históricos abonan para la plena integración de este territorio en las corrientes comerciales e ideológicas de los siglos IV y V (Mari/Revilla 2003b, 355-358).

En función de estos datos hay que plantearse la hipótesis de una revitalización durante los siglos IV y V del entorno rural vertebrado por la vía Tarraco-Ilerda, mientras que los nuevos modelos de explotación agrícola y/o de distribución de la propiedad de esta época (cf. Keay 1984, 557 y sig.; Járrega 1997) puede ser que no propiciaran el desarrollo arquitectónico y decorativo de las villas marítimas y costeras del Camp de Tarragona. Se trata de una propuesta de trabajo condicionada a la obtención de más datos arqueológicos y si se desestima representará en definitiva que habremos avanzado en el conocimiento de la arquitectura rural del Ager Tarraconensis. Hay que tener presente que *villae* costeras de otros *territoria* y significativas por su arquitectura y cronología, como la villa de Els Ametllers en Tossa de Mar o la Torre Llauder en Mataró, contradicen la impresión que hoy día tenemos del territorio de Tarraco.

La otra aportación de este yacimiento es la plena constatación de un hecho ya conocido en otros yacimientos rurales y en la ciudad de Tarraco: la convivencia de los espa-

cios de los muertos y los vivos (Macías *et al.* 1999; Gurt/Macías 2002). Sin embargo, aquí la obtención de dos cronologías de carbono 14 todavía ponen este hecho más de manifiesto e incluso crea una confrontación entre los datos ceramológicos y químicos (véanse apartados 6.3 y 6.5.2.10). A partir de las vasijas cerámicas hemos datado la construcción del conjunto termal de la fase 13 en un momento indefinido de la primera mitad del s. V y somos conscientes de que dos entierros (cuya cronología no debe ser extensiva a la totalidad de las inhumaciones) tienen una datación por radiocarbono de 380 d. C. con un marco temporal de ± 45 años. Esta cronología constriñe la datación ceramológica y obliga a considerar el abandono parcial del área termal (ámbito 30) al constatar estancias con entierros muy cerca de unos baños en funcionamiento. También encontramos esta convivencia en el área portuaria de Tarragona donde, separados por un vial, se localizan unas termas privadas y un mausoleo funerario (Adserias *et al.* 2000). En la villa romana de Calípolis observamos un hecho similar aunque el espacio termal y el funerario están más alejados. También se conocen evidencias de este tipo de asentamiento documentado hace poco tiempo en La Pobla de Mafumet (Vilalta 2006).

La convivencia entre los espacios de los vivos y los muertos también se manifestaba en los entierros infantiles (UF 2 y quizá UF 7). La UF 2 es un bebé menor de seis meses ubicado en un posible espacio externo a las edificaciones de la fase 14 pero muy cercano. Este hecho se puede relacionar con una conocida costumbre funeraria que se documenta en la protohistoria (DA 1990), en el mundo clásico, en la Edad Media (Riu 1982) y, más cerca, en la etnografía del País Vasco (Aguirre 1997⁶²). Nos referimos al entierro de niños en viviendas y otros edificios, ya sea bajo el alero o en el interior, lo que respondería a una intención apotropaica derivada del hecho de ver al niño o bebé muerto como un alma pura y limpia y, por lo tanto, protectora de la casa o también para evitar que vuelva al hogar desde el más allá.

La localización de entierros de niños o por defunción perinatal se ha puesto de manifiesto en diferentes yacimientos arqueológicos catalanes, tanto de cariz urbano como rústico. Se han identificado en el edificio del Portal de la Magdalena de Lérida del s. II d. C. (Julià *et al.* 1989), bajo una casa tardoantigua de Tarragona (Foguet 1994) y en actuaciones en el Archivo Administrativo y el Palacio Episcopal de Barcelona (Puig 1999). En cuanto al territorio, tenemos ejemplos en las villas de Vilauba, La Llosa, Benifallet o Can Cortada (Castanyer/Tremoleda 1999, 132-134; Menchon 2001; Benet *et al.* 1992; Miró/Blasco 1993, respectivamente) y también en el asentamiento de altura de Roc d'Encar (Llovera *et al.* 1997, 403).

62. «Los niños merecían otro tratamiento, y la mayor parte de las veces se enterraban debajo de los hogares. Sólo en el poblado de La Hoya (Álava) se encontraron 269 enterramientos infantiles bajo el suelo de las viviendas. No hay razón para la sorpresa: en Euskal Herria hasta hace algunas generaciones a los niños fallecidos sin bautizo se les inhumaba junto a la casa, exactamente bajo el alero. Esto se hacía para que así los santos inocentes pudieran permanecer bajo el techo de la casa.» (Aguirre 1997, 17).

En referencia a los elementos arqueológicos funerarios de El Morell constatamos la ausencia de depósito funerario o ajuar. Tampoco se contabilizan tumbas en ánfora, tal vez por la ubicación del asentamiento en el interior del *ager* y la difícil disponibilidad de este contenedor. Básicamente encontramos dos tipos de entierro: *tegulae* en *sigma* o a doble vertiente dispuestos dentro del foso cubierto o no por *tegulae* o piedras. No hemos localizado vestigios de ataúdes o andas para el entierro de los cadáveres. Debían disponerse directamente en las fosas sin ninguna ofrenda y posiblemente sin ninguna vestimenta, puesto que no encontramos elementos de ornamentación personal como hebillas, fíbulas, agujas, etc. Respecto a la orientación, los entierros se encuentran ya sea con el cabezal al oeste y los pies al este o con la cabeza hacia el sur y los pies al norte, siguiendo perfectamente las orientaciones de las estructuras, lo que implica que durante el uso funerario del yacimiento éste conservaba parte de las estructuras erguidas.

Los enterramientos presentan rasgos similares en el contexto funerario del Ager Tarraconensis de los primeros siglos de la Antigüedad tardía: predominio de material arquitectónico reutilizado —*tegulae*— en la cubierta del sepulcro y orientación articulada por las estructuras arquitectónicas limítrofes. Se conocen otros casos, como los entierros localizados cerca de la villa del Mas dels Canonges de Tarragona (Sánchez Real 1991; Adserias *et al.* 2001); los ya mencionados de las villas de Calípolis y de La Llosa: la villa de los Antígonos de Reus (Capdevila/Massó 1986); la villa de Pórpores o Mas de Valls (Carreras 1945 y 1952); las villas del Mas del Fesoler y del Mas de Barrenys,⁶³ ambas en el término de Riudons; la partida de Les Roques en Riudecols (Vilaseca/Prunera 1966; Massó 2004); los entierros al lado de la ermita de la Mare de Déu del Camí y de la villa de El Esquirol en el término de Cambrils (Muñoz 1991; Ramon 1990 y 1993); la villa del Mas de Gassol en Alcover (López/Piñol 1997) y finalmente la partida de la granja Mitjana de Vimbodí (Bergadà 1978, 30).

En cuanto al abandono de la villa no disponemos de vestigios suficientes para su datación y no constatamos elementos cerámicos que se puedan situar más allá de finales del s. v. Los indicios obtenidos ponen de manifiesto que los desmontes agrícolas efectuados a partir de la Edad Media representaron el truncamiento de las últimas evidencias, que tanto podrían ser las levantadas durante la fase 14 como otras posteriores y desconocidas. En cualquier caso no parece haber evidencias de destrucción ni hundimiento accidental. La estratigrafía de los ámbitos 2 y 3 demuestra el desmantelamiento intencionado de la estructura del *suspensurae* así como de las *pilae* integrantes de las termas del s. v. No se han documentado fragmentos ni vertidos de material constructivo pertenecientes a los baños y no hay evidencias de que fueran transformados para establecer nuevos usos, una de las características de asentamientos rurales con una pervivencia más prolongada (Chavarria 1997).

Así mismo, los datos disponibles en la actualidad indican un derribo y aprovechamiento intencionado llevado a cabo durante el s. v con la voluntad de aprovechar al máximo los materiales constructivos. De momento sólo puede apuntarse que esta fecha de abandono coincide con lo poco que se conoce sobre el asentamiento recientemente documentado en La Pobla de Mafumet (Vilalta 2006). Tampoco disponemos de evidencias posteriores al s. v en la cercana villa de Centcelles, aunque aquí esta falta de datos puede derivar de unas condiciones específicas de conservación y evolución del yacimiento. En cambio, la villa del santuario de la Mare de Déu de Paret Delgada, en La Selva del Camp de Tarragona, presenta indicios de ocupación en el siglo vi. En nuestro caso nos planteamos si la ocupación rústica continuó en ese lugar después de esta actividad. De momento es una cuestión irresoluble y los escasos datos obtenidos en otras villas del Camp de Tarragona no aportan elementos que ayuden a resolver esta incógnita.

63. Pallejà 1984 y Pallejà/Romero 1993. También se ha propuesto una cronología medieval para alguna de estas tumbas (Massó/Ramon 1994 y Menchon/Tosas 1995).